

10

КИЇВ-1985

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Участь комсомольців і молоді в соціально-економічному розвитку республіки
- Основні напрями природоохоронної діяльності КПРС і Радянської держави
- Участь України у боротьбі СРСР в ООН за мир і соціальний прогрес
- Етапи формування і розвитку української народності

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 28 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (295)

ЖОВТЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVII з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Ткач Д. І. Участь комсомольців і молоді в соціально-економічному розвитку республіки 5
- Малышко М. І., Крилов О. М. Основні напрями природоохоронної діяльності КПРС і Радянської держави 15

До 40-річчя заснування ООН

- Афанасьєв Б. А. Участь України у боротьбі СРСР в ООН за мир і соціальний прогрес 24

Методологія та методика історичних досліджень

- Сергієнко Г. Я. Етапи формування і розвитку української народності 35

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛСЗНАВСТВО

- Бойко М. К. (*Чернігів*). Стан робітничого класу України за матеріалами перепису 1923 р. 49

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

- Бондаренко О. В. (*Кіровоград*). З досвіду роботи парторганізації України по впровадженню досягнень науки і техніки у сільськогосподарське машинобудування (1976—1980 рр.) 57
- Курносів Ю. О., Склярєнко А. Є. Утворення наукових центрів АН УРСР 65
- Касьянов Г. В. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України (1935—1937 рр.) 75

З історії селянства України

- Денисовець П. М. (*Полтава*). Соціально-демографічні зміни в селянських господарствах Полтавщини (1926—1928 рр.) 80
- Капустян Г. Т. (*Москва*). Суспільно-політична активність селянства (1924—1925 рр.) 87

*З історії Української РСР
у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*

- Вербило О. М. Виховання воїнів Червоної Армії у дусі радянського патріотизму (1944—1945 рр.) 93
- Перехрест О. Г. (Хмельницький). Діяльність комсомольських організацій України по військовому навчанню молоді в перший період війни 100

Питання історичного краєзнавства

- Косенко М. Т. (Луцьк). Місту Луцьку — 900 років 107
- * * *
- Гайдай Г. А. (Одеса). Ідейно-політична робота більшовників серед портових і суднових робітників Чорноморського басейну (1907—1914 рр.) 114
- Пруниця С. Ю. (Ужгород), Мітряєва С. І. (Ужгород). Деякі питання розробки і здійснення науково-технічної політики в ЧССР 122

Трибуна молодого автора

- Урманова Л. П. Антивоєнні ідеї Еразма Роттердамського 131

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Заруба В. М. (Дніпропетровськ). Самостійна робота учнів на уроках історії в VII класі 139

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Кучінко М. М. (Луцьк). Про час спорудження і ранню історію Луцького замку 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Крижанівський В. П. За єдність робітничого класу 147
- Сиволюб Ю. В. Питання соціалістичного змагання 148
- Васильєва Л. Д., Антонюк С. М. У боротьбі за народовладдя 149
- Шлепаков А. М. Прогресивні українці Канади в лавах антифашистської боротьби 151
- * * *
- Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Показчик літератури за 1975—1984 рр. 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський), Завальнюк О. М. (Кам'янець-Подільський). VI подільська історико-краєзнавча конференція 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

*Навстречу XXVII съезду КПСС.
Актуальные проблемы коммунистического строительства*

- Ткач Д. И. Участие комсомольцев и молодежи в социально-экономическом развитии республики 5
Малышко Н. И., Крылов А. М. Основные направления природоохранной деятельности КПСС и Советского государства 15

К 40-летию основания ООН

- Афанасьев Б. А. Участие Украины в борьбе СССР в ООН за мир и социальный прогресс 24

Методология и методика исторических исследований

- Сергиенко Г. Я. Этапы формирования и развития украинской народности 35

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Бойко Н. К. (*Чернигов*). Состояние рабочего класса Украины по материалам переписи 1923 г. 49

СООБЩЕНИЯ

*Из истории борьбы КПСС и трудящихся СССР
за научно-технический прогресс*

- Бондаренко А. В. (*Кировоград*). Из опыта работы парторганизаций Украины по внедрению достижений науки и техники в сельскохозяйственное машиностроение (1976—1980 гг.) 57
Курносоев Ю. А., Склярченко А. Е. Образование научных центров АН УССР 65
Касьянов Г. В. О деятельности научно-технических секций профсоюзов Украины (1935—1937 гг.) 75

Из истории крестьянства Украины

- Денисовец П. М. (*Полтава*). Социально-демографические изменения в крестьянских хозяйствах Полтавщины (1926—1928 гг.) 80
Капустян А. Т. (*Москва*). Общественно-политическая активность крестьянства (1924—1925 гг.) 87

*Из истории Украинской ССР
в период Великой Отечественной войны Советского Союза*

- Вербило А. Н. Воспитание воинов Красной Армии в духе советского патриотизма (1944—1945 гг.) 93
Перехрест А. Г. (*Хмельницкий*). Деятельность комсомольских организаций Украины по военному обучению молодежи в первый период войны 100

Вопросы исторического краеведения

- Косенко Н. Т. (*Луцк*). Городу Луцку — 900 лет 107
* * *
Гайдай Г. А. (*Одесса*). Идеино-политическая работа большевиков среди портовых и судовых рабочих Черноморского бассейна (1907—1914 гг.) 114
Пруница С. Ю. (*Ужгород*), Митряева С. И. (*Ужгород*). Некоторые вопросы разработки и осуществления научно-технической политики в ЧССР 122

Трибуна молодого автора

- Урманова Л. П. Антивоенные идеи Эразма Роттердамского 131

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Заруба В. М. (*Днепропетровск*). Самостоятельная работа учащихся на уроках истории в VII классе 139

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Кучинко М. М. (*Луцк*). О времени сооружения и ранней истории Луцкого замка 144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Крыжановский В. П. За единство рабочего класса 147
Сиволоб Ю. В. Вопросы социалистического соревнования 148
Васильева Л. Д., Антонюк С. М. В борьбе за народовластие 149
Шлепаков А. Н. Прогрессивные украинцы Канады в рядах антифашистской борьбы 151
- * * *
- Украинская ССР в Великой Отечественной войне. Указатель литературы за 1975—1984 гг. 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Винокур И. С. (*Каменец-Подольский*), Завальнюк А. М. (*Каменец-Подольский*). VI подольская историко-краеведческая конференция 160

Назустріч XXVII з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Д. І. ТКАЧ,
секретар ЦК ЛКСМУ

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬЦІВ І МОЛОДІ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ

Идучи назустріч своєму XXVII з'їздові, Комуністична партія взяла рішучий курс на прискорене розв'язання ключових проблем економічного й соціального розвитку країни, який дістає палке схвалення та підтримку всіх радянських людей. Важливе значення для вироблення та реалізації цього курсу мають матеріали квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, наради в Центральному Комітеті партії з питань прискорення науково-технічного прогресу. Їх характеризує справді науковий, творчий марксистсько-ленінський підхід до оцінки сучасного стану та перспектив розвитку нашого суспільства. «Тепер, коли ми краще бачимо наші перспективи, — сказав на третій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, — на перший план висувається організаторська робота, активізація діяльності всіх ланок радянської політичної системи, мобілізація мас на розв'язання поставлених завдань»¹.

Будучи складовою частиною політичної системи радянського суспільства, комсомол виступає надійним помічником партії в усіх справах і починаннях. Під керівництвом партійних організацій він активно включився у розв'язання тих корінних проблем, від яких залежать темпи економічного й соціального прогресу країни, переведення її економіки на інтенсивні рейки розвитку.

Партія завжди розглядала і розглядає роботу з молодим поколінням як своє важливе стратегічне завдання. Адже саме від того, якою зростає, як виховується й проявляє себе молодь, багато в чому залежать успіхи в комуністичному будівництві. «Особливо багато, — наголошував М. С. Горбачов у доповіді на згадуваній нараді в ЦК КПРС, — ми чекаємо від молоді, її енергії та допитливого розуму, інтересу до всього нового, передового»².

Класики марксизму-ленінізму сформулювали найважливіші положення про роль і місце молоді в різних суспільно-економічних формаціях, науково обґрунтували цілі та завдання її виховання, розкрили пряму залежність останнього від способу виробництва матеріальних благ. Показуючи в проєкті програми Союзу комуністів, які наслідки матиме остаточна ліквідація приватної власності на засоби виробництва, основоположники наукового комунізму особливо виділяли при цьому проблему виховання нової людини. Вони наголошували, що «...промисловість, яка ведеться спільно і планомірно всім суспільством, ...передбачає людей з всебічно розвинутими здібностями... Виховання дасть молодим людям можливість швидко освоювати на практиці всю систему виробництва, воно дозволить їм по черзі переходити від однієї

¹ Рад. Україна, 1985, 3 лип.

² Там же, 12 черв.

галузі виробництва до другої, залежно від потреб суспільства або від їх власних нахилів»³.

Практика соціалістичного будівництва переконливо підтвердила прозорливість цього висновку. В умовах соціалістичного суспільства молодь з огляду на свої соціальні та фізіологічні особливості виступає активною, найдинамічнішою (в демографічному відношенні) продуктивною силою. Тут найкращим чином (порівняно із світом капіталу) реалізуються притаманні їй життєва енергія, прагнення до знань, до всього нового й прогресивного. В історії Країни Рад немає такого етапу, на якому б активним провідником політики партії не виступала молодь та її випробуваний авангард — комсомол, що, за словами В. І. Леніна, є «...ударною групою, яка в усій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»⁴.

Цим багато в чому зумовлюється та величезна роль, що її відводить комсомоліві партія у питаннях створення матеріально-технічної бази комунізму та виховання «...всіх з молодих років у свідомій і дисциплінованій праці»⁵. Широко відомий вклад, що його вніс ВЛКСМ тільки в останні роки у господарське освоєння районів Сибіру, Крайньої Півночі й Далекого Сходу, де нагромаджено цінний досвід трудового загартування юнаків і дівчат.

Здобутки комсомолу в народногосподарському будівництві є гідною відповіддю на постійне піклування партії про радянську молодь. Вона постійно примножує їх конкретними справами, спрямованими на гідне продовження трудових традицій старших поколінь, творчим дерзанням та ініціативою у розв'язанні проблем соціально-економічного й науково-технічного прогресу. «Мільйони юнаків і дівчат, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді», — своєю повсякденною буденною роботою вписують все нові сторінки в літопис комсомольської слави»⁶. Участь ВЛКСМ у народногосподарському будівництві рік у рік збагачується новими формами організації та методами роботи. Відповідно до вимог партії вони «...цілком визначаються особливостями даної конкретної історичної обстановки»⁷. Ці форми й методи найповніше відповідають завданням розвитку нашого суспільства на тому чи іншому історичному етапі, допомагають молоді повніше розкривати свої творчі сили у боротьбі за здійснення накреслень КПРС.

Бойовим загоном ВЛКСМ є Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, яка відіграє важливу роль в ідейному загартуванні юнаків і дівчат республіки, у залученні їх до розв'язання завдань, що постають перед нашим суспільством. Вклад ЛКСМУ в розвиток народного господарства, насамперед таких провідних галузей, як вугільна промисловість, чорна металургія, енергетика, дістав високу оцінку на вересневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України⁸.

Участь комсомолу республіки в розвитку важкої індустрії має давні і славні традиції. Вона сягає ще в ті часи, коли XIV з'їзд ВКП(б), який відбувся у грудні 1925 р., одночасно з проблемами індустріалізації країни розглянув і питання про роботу комсомолу й закликав його взяти найактивнішу участь у соціалістичному будівництві⁹.

³ Енгельс Ф. Принципи комунізму.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323—324.

⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Комуністич. Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 41, с. 301.

⁵ Там же, с. 303.

⁶ Рад. Україна, 1984, 7 лип.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1979, т. 2, с. 198.

⁸ Рад. Україна, 1984, 22 верес.

⁹ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 269—282.

Славні звершення здійснив комсомол України в процесі шефства над вугільною промисловістю. Завдяки і його зусиллям вдалося ліквідувати так званий «вугільний прорив» у 20-ті роки; набув поширення і став всенародним рух новаторів 30-х років, який тісно пов'язаний з іменами О. Г. Стаханова, М. О. Ізотова та інших передовиків; стали до ладу зруйновані фашистськими загарбниками, а також новозбудовані вугільні підприємства у повоєнний період.

Наприкінці 60-х років значно ускладнилися гірничо-геологічні умови вуглевидобутку, що зумовило створення на основі досягнень науково-технічного прогресу більш інтенсивних технологій та високопродуктивних гірничих машин. Все це знаменувало початок нового етапу в розвитку вугільної промисловості Донбасу. Було, зокрема, намічено спорудити комплекс шахт-гігантів, які б працювали із застосуванням прогресивних технологій, а також здійснити широку реконструкцію діючих вугільних підприємств.

Республіканська комсомольська організація активно включилася у виконання цих відповідальних планів. У квітні 1982 р. Центральний Комітет ЛКСМУ доповідав XXIV з'їзду комсомолу України, що на шести Всесоюзних ударних будовах шахт-гігантів введені перші черги. На знак визнання вагомого внеску молоді у спорудження цих об'єктів трьом з них присвоєні імена: Комсомолу України, «Комсомолец Донбасу», «Комсомольська»¹⁰⁻¹¹. Загалом же протягом двох останніх п'ятирічок при найактивнішій участі молоді було збудовано 11 шахт загальною потужністю 19 млн. т вугілля на рік.

У цей же період участь комсомолу у розвитку галузі збагатилася ще однією формою. Оскільки наприкінці дев'ятої п'ятирічки намітилася тенденція до «старіння» шахтарських кадрів, у республіці широкого розмаху набув рух «Вугільним вибоєм — молодіти!». Про його масштаби можна судити, наприклад, з таких цифр: у 1976—1984 рр. на вугільні підприємства прийшло майже 140 тис. молодих гірників, причому кожний четвертий — з комсомольською путівкою, а понад 17 тис. у складі ударних республіканських загонів.

Однак мета цього руху не зводилася лише до кількісного збільшення молоді в гірничих колективах. Перед комітетами комсомолу ставилося також завдання підвищити роль комсомольських організацій в усій багатогранній політико-виховній роботі, що проводиться під керівництвом парткомів. Лише за таких умов можна було підготувати гідну зміну гвардії робітничого класу і закріпити її на виробництві головним чином завдяки не матеріальним стимулам, а вихованню в молодих робітників почуття обов'язку та високої свідомості, любові до почесної в нашій країні шахтарської професії.

У цей період значно зріс вплив комсомольських організацій на всі сторони життя гірничих колективів. Вони стали ініціаторами багатьох ефективних заходів, підтриманих партійними, радянськими, господарськими органами і спрямованих на поліпшення умов праці, побуту і відпочинку шахтарів, підготовку висококваліфікованих кадрів. Все це дало змогу довести наприкінці одинадятої п'ятирічки щорічну закріпленість молоді на шахтах України до 88,5% (проти 31,5% на початку десятої п'ятирічки), знизити середній вік основних робітничих професій майже на п'ять років, на 24 тис. чол. збільшити кількість гірників — членів ВЛКСМ, які на чолі з комуністами становлять ядро трудових колективів, виступають в авангарді боротьби за виконання й перевиконання виробничих норм.

У роботі над підвищенням авангардної ролі членів ВЛКСМ на вирішальних ділянках шахтного виробництва, що її проводять комітети комсомолу під керівництвом та при активній підтримці партійних організацій, велика роль належить комсомольсько-молодіжним колективам.

¹⁰⁻¹¹ Молодь України, 1982, 6 квіт.

Завдяки відчутному омолодженню шахтарських кадрів, проведеному в роки одинадцятої п'ятирічки, в галузі було створено додатково понад 200 комсомольсько-молодіжних колективів. Їх у вугільній промисловості республіки нині налічується 1200. Показуючи зразки ударної праці, вони кожним своїм трудовим досягненням, активною участю у громадському житті підтверджують думку члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького, який у доповіді на вересневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України говорив: «Сміливо довіряти молоді важливі складні завдання — це великий стимул для розкриття її творчих здібностей, для самовідда-ної праці»¹².

Багато гірничих комсомольсько-молодіжних колективів працює швидкісними методами проходки, 150 видобувних молодіжних бригад дають за добу 500 і 1000 т вугілля на лаву. Щомісяця молодіжні бригади й ланки видобувають майже 10 млн. т вугілля, що становить 66% загального вуглевидобутку в республіці.

Далеко за межами Ворошиловградщини відоме, наприклад, ім'я бригадира гірників очисного вибою шахтоуправління ім. М. В. Фрунзе виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит», лауреата премії Ленінського комсомолу, делегата XIX з'їзду ВЛКСМ Миколи Скрипника. Як відзначалося на IV Пленумі ЦК ВЛКСМ (лютий 1983 р.), керований ним комсомольсько-молодіжний колектив починаючи з 1973 р. протягом десятиліття щороку видобував по 1 млн. т вугілля. Продуктивність праці в бригаді перевищила галузеву вчетверо. Це стало можливим завдяки високому рівню професійної майстерності робітників, міцній трудовій, виконавській і технологічній дисципліні, обстановці високої особистої відповідальності за загальну справу. В бригаді, яка налічує 215 чол., не було жодного випадку порушення трудової дисципліни, громадського порядку¹³. І сьогодні цей колектив продовжує показувати зразки ударництва. В 1983 р. М. Скрипнику присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Самовіддано трудяться й молоді гірники, члени ЦК ЛКСМ України Юрій Волков (м. Лутугіно Ворошиловградської обл.), Степан Шаршаков (м. Горлівка Донецької обл.), Іван Малукало (м. Антрацит Ворошиловградської обл.) та ін.

Показово, що саме шахтарі, в чиєму середовищі народився стахановський рух, і сьогодні своїми трудовими досягненнями ламають традиційні норми виробітку. Так, у 1984 р. вибійник шахти «Новодзержинська» виробничого об'єднання «Дзержинськвугілля» молодий комуніст Михайло Сакунін виконав змінне завдання на честь Дня шахтаря на 1650%. Комсомольсько-молодіжна бригада, очолювана лауреатом Державної премії СРСР В. І. Ігнат'євим, із шахти «Краснолиманська» виробничого об'єднання «Красноармійськвугілля» у складних гірничо-геологічних умовах досягла небаченого результату, видобувши за зміну 12 тис. т вугілля. Такої продуктивності на Донбасі ще не знали. Сьогодні це досягнення, наочно розкриваючи резерви виробництва, стає орієнтиром для інших трудових колективів. В цьому насамперед і полягає справжня цінність рекорду.

Дбаючи про дальше підвищення вкладу комсомольців і молоді у підсумки роботи всієї вугільної промисловості та з огляду на ускладнення умов вуглевидобутку й необхідність ширшого використання у зв'язку з цим новітньої техніки, комітети ЛКСМУ стали приділяти більше уваги професійному зростанню молодих робітників, насамперед керівників комсомольсько-молодіжних колективів. З цією метою для навчання резерву їх бригадирів створюються спеціальні школи. Вони діють на базі найкращих молодіжних бригад. Нині налічується 14 та-

¹² Рад. Україна, 1984, 22 верес.

¹³ Комс. правда, 1983, 12 фєвр.

ких шкіл. За кілька останніх років їх закінчили 450 молодих гірників, багато з яких уже очолили бригади й ланки.

Яскравим свідченням організуючого впливу комітетів комсомолу на шахтарську молодь стала підготовка до 50-річчя стахановського руху. Завдяки їх організаторській та ідейно-виховній роботі молоді гірники з честю зустріли цей ювілей: майже 2,5 тис. з них та 145 комсомольсько-молодіжних колективів за підсумками 1984 р. виконали план чотирьох з половиною років п'ятирічки, а до знаменної дати — завершили її. Ще 200 молодіжних колективів та понад 2 тис. молодих шахтарів активно включилися в рух за надпланове підвищення продуктивності праці на 1 процент і зниження собівартості продукції на 0,5 процента й досягли в цьому значних успіхів.

Однак резерви вкладу комсомолу в розвиток вугільної промисловості далеко не вичерпані, і тут ще багато чого належить зробити. ЦК ЛКСМУ спільно з Мінвуглепромом республіки намітив у 1984 р. конкретну програму цієї роботи на найближчі роки. Передбачається, зокрема, що кожний міськком, райком комсомолу Донецького басейну допоможе подолати відставання одній видобувній та одній прохідницькій бригаді, добитися високого рівня трудової й технологічної дисципліни серед молодих гірників, зробити шахтарські гуртожитки зразковими.

Конкретними ділами відповідають комсомольські організації вугільних підприємств на вимогу квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і травневого (1985 р.) Пленуму ЦК Компартії України добитися докорінного переоснащення всіх галузей народного господарства на основі найновіших досягнень науки і техніки. Вони приділяють велику увагу впровадженню у виробництво нових прогресивних машин. Молодіжні гірничі колективи зобов'язалися якнайшвидше досягти на них проектних навантажень. Комсомол Донеччини шефствує, зокрема, над впровадженням механізованого комплексу КМ-103, призначеного для виймання вугілля з малопотужних пластів. Найвищого добового видобутку на ньому досягли комсомольсько-молодіжні колективи виробничих об'єднань «Донецьквугілля» і «Торезантрацит» — 3 тис. т вугілля на вибій, тобто у 2,5 раза більше, ніж передбачено проектною нормою.

Глибокі й міцні традиції має республіканська комсомольська організація і в шефстві над іншою важливою галуззю індустрії — чорною металургією. Продовжуючи традиції попередніх поколінь комсомольців, ЛКСМУ і в наші дні приділяє неослабну увагу чорній металургії. В 70—80-і роки практично всі її великі об'єкти споруджувалися і споруджуються методом ударного будівництва. Це — дев'ята доменна піч на «Криворіжсталі», киснево-конверторний цех і стан «3600» на «Азовсталі», стан «3000» на Ждановському металургійному комбінаті імені Ілліча, нові потужності на Північному й Новокриворізькому гірничо-збагачувальному комбінатах та ряд інших об'єктів. Велику роль у боротьбі за їх дострокове введення до ладу діючих відіграло і відіграє організоване за принципом «робітничої естафети» соціалістичне змагання між молодими будівельниками, проектувальниками, робітниками та спеціалістами заводів-постачальників. У ході трудового суперництва народжуються цінні починання. Так, у відповідь на ініціативу комсомольської організації Ждановського металургійного комбінату імені Ілліча про достроковий пуск стана «3000» молоді монтажники тресту «Донбасметалургмонтаж» почали працювати під девізом «Об'єкти стана «3000» — якісно і в строк»; юнаки й дівчата тресту «Азовстальконструкція» зосередили зусилля на реалізації резервів і передового досвіду, максимальному використанні машинного часу на будівництві; молоді будівельники тресту «Азовстальбуд» оголосили ударну вахту за право вручити символічний ключ експлуатаційникам.

Комсомольський штаб цієї Всесоюзної ударної будови підтримував ділові зв'язки з десятками заводів-постачальників та підрядних будівельно-монтажних організацій. Відгукнувшись на його звернення, ком-

сомольські організації останніх мобілізували молодь своїх трудових колективів на дострокове виконання замовлень для будівництва та якнайшвидше введення об'єктів в експлуатацію. Це багато в чому сприяло достроковому пуску першої черги стана «3000» у грудні 1983 р.

Прагнучи забезпечити органічну єдність трудового, ідейно-політичного та морального виховання молодих металургів, повніше використати їхній виробничий і творчий потенціал, ЦК ЛКСМ України спільно з Мінчорметом УРСР та республіканським комітетом галузевої профспілки прийняли в лютому 1983 р. постанову «Про організацію шефства комсомольських організацій республіки над розвитком підприємств чорної металургії». Передбачається, зокрема, систематичне поповнення галузі молодими робітничими кадрами, цілеспрямована профорієнтація молоді на оволодіння металургійними спеціальностями, дальша активізація виробничої і творчої діяльності молодих металургів.

Підбиваючи деякі підсумки виконання наміченої програми шефства, слід сказати, що за цей період кількість комсомольсько-молодіжних колективів на підприємствах чорної металургії УРСР зросла на 230 і становить нині більш як 2,5 тис. Багато з них показують зразки самовідданої праці, творчого ставлення до дорученої справи.

Всій країні добре відоме ім'я сталевара дев'ятої мартенівської печі металургійного комбінату «Азовсталь» двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Я. Горбаня. Коли Григорій Якович пішов на заслужений відпочинок, бригаду, якою він керував, очолив один з наймолодших сталеварів у галузі комуніст Володимир Криштафович. Керований ним комсомольсько-молодіжний колектив став ініціатором проведення місячника найвищої продуктивності праці, присвяченого 60-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. Цей почин підтримали практично всі молодіжні колективи галузі. Молоді металурги республіки виплавили понад план 4,8 тис. т чавуну, 12 тис. т сталі, 14,5 тис. т прокату.

Відчутно зросла питома вага комсомольсько-молодіжних бригад на допоміжних ділянках металургійних підприємств, що дало можливість організувати соціалістичне змагання за принципом «кробітничої естафети» між молодіжними колективами по всьому ланцюжку виробництва металу — від коксових батарей та домен до ремонтних і транспортних цехів.

Однак трапляються в роботі молодіжних бригад і недоліки. Не всі вони виконують норми, окремі їх члени допускають порушення трудової дисципліни. Виправленню становища сприяють зустрічі адміністрації металургійних підприємств та працівників міськкомів і обкомів комсомолу з такими колективами, під час яких предметно вивчаються причини упущень у їх роботі, намічаються заходи, спрямовані на усунення недоліків і прорахунків. В результаті у галузі кількість відстаючих молодіжних бригад зменшилася по республіці вдвічі.

Як і в роки першої п'ятирічки, важливим напрямом шефства комсомолу над металургією залишається участь у реконструкції підприємств, насамперед коксохімічних. З цією метою при Донецькому та Дніпропетровському обкомах ЛКСМУ були створені спеціальні комсомольські штаби. За два останні роки на коксохімічні заводи республіки за комсомольськими путівками направлено понад 800 юнаків і дівчат, додатково створено 32 комсомольсько-молодіжні колективи основного виробництва.

Комітети комсомолу стали приділяти більше уваги контролю за належним використанням металу, усуненням його втрат як на металургійних заводах, так і споживачами. В результаті проведеного в республіці у вересні 1984 р. місячника раціонального й бережливого використання металу на майданчику «Вторчормету» надійшло майже 100 т цінної металургійної сировини.

Важливою віхою як у розвитку самої галузі, так і в участі комсомолу України в цій важливій справі стали квітневий (1985 р.) Пленум

ЦК КПРС і травневий (1985 р.) Пленум ЦК Компартії України, рішення яких мають велике значення для реконструкції й технічного переоснащення чорної металургії. Зокрема, в республіці до 1990 р. передбачається здійснити широкомасштабні заходи для докорінної зміни структури сталеплавильного виробництва, що забезпечить нарощування випуску ефективних видів металопродукції, розширення її сортаменту та поліпшення якості. У зв'язку з цим Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Ворошиловградській обласним комсомольським організаціям належить багато зробити для мобілізації молодих трудівників на реконструкцію та спорудження найважливіших об'єктів галузі. Це — насамперед киснево-конверторний цех Дніпропетровського комбінату ім. Ф. Е. Дзержинського, стан «550» Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, перша черга Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд, стан «3000» Ждановського металургійного комбінату імені Ілліча, мартенівський цех комбінату «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе, 23 коксові батареї. Успішному виконанню поставлених перед галуззю завдань сприятиме й реалізація розробленої ЦК ЛКСМ України спільно з Мінчорметом УРСР республіканської молодіжної програми «Метал», яка передбачає широке залучення наукової молоді, молодих спеціалістів і новаторів виробництва до прискорення науково-технічного прогресу в металургії, підвищення економічності металовикористання.

Набутий комсомолом досвід у розвитку вугільної та металургійної промисловості активно використовується й на інших ділянках народного господарства. Так, у міру того, як вдосконалювалася структура паливно-енергетичного комплексу й відбувалася його дедалі більша переорієнтація на атомну енергетику, важливою справою комсомолу республіки стала участь у спорудженні атомних електростанцій.

XXVI з'їзд Компартії України поставив перед будівниками шести АЕС, що споруджуються в республіці і оголошені всесоюзними ударними будовами, чітке завдання — «... все зробити для того, щоб ввести у встановлені строки потужності на Чорнобильській, Південно-Українській і Ровенській атомних електростанціях, а також підвищити темпи спорудження і ввести перші енергоблоки на Хмельницькій, Запорізькій, Кримській АЕС...»¹⁴. Нині електричний струм уже дають 9 енергетичних блоків загальною потужністю майже 9 млн. кВт. У 1984 р. лише чотири енергоблоки Чорнобильської АЕС ім. В. І. Леніна виробили 30 млрд. кВт. год. електроенергії. У нашій країні тільки Ленінградська АЕС перевершила цей показник.

Ударним загоном на будівництві атомних електростанцій виступає молодь, яка становить половину всіх трудівників, що працюють тут. На об'єктах атомної енергетики укомплектовано понад 400 комсомольсько-молодіжних колективів. На спорудженні Хмельницької АЕС, наприклад, їх створено більш як 90. Вони об'єднують третину молодих будівельників.

Порівняно з 1981 р. кількість молодіжних колективів на цій будові зросла на сьогодні в чотири рази, а виконаний ними обсяг робіт збільшився у 12 разів.

Дбаючи про створення комсомольсько-молодіжних колективів та забезпечення їх успішної роботи, комітети комсомолу будов враховують, що це не лише ефективна форма організації праці юнаків і дівчат, а й надійна основа для дійового молодіжного соціалістичного змагання. Так, на спорудженні Південно-Української атомної електростанції комсомольсько-молодіжні колективи традиційно змагаються за право зарахувати до свого складу героїв Великої Вітчизняної війни. Особливо широкого розмаху набрав цей патріотичний рух напередодні 40-річчя Перемоги. А ініціатором його виступила на будові бригада О. П. Со-

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 25.

ломухи. Вона добилася права включити у списки своїх членів Василя Дровникова, який загинув під час війни на території селища Костянтинівка Миколаївської області. Молодіжна бригада, очолювана комсомолкою Галиною Івановою, була удостоєна честі зарахувати до свого складу Геря Радянського Союзу Дашу Дяченко. Зароблені кошти переказуються на рахунок Першотравневого дитячого будинку.

Соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів пройняте духом патріотизму й боротьби за мир. До Радянського фонду миру вноситься уся заробітна плата, нарахована героям Великої Вітчизняної війни Миколі Кузнецову, Зої Космодем'янській, Улянї Громовій, Василю Дровникову. З листопада 1984 р. ці кошти надходили у фонд XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві.

Всі комсомольсько-молодіжні колективи будівництва Південно-Української АЕС беруть активну участь у всесоюзному та республіканському змаганні. Переможцями в ньому неодноразово виходили бригади плиточників-мозаїчників промислової дільниці № 2 управління будівництва, де бригадиром В. Г. Мотошнюк, а групкомсоргом О. М. Борщ, і слюсарів-монтажників Костянтинівського монтажного управління тресту «Теплоенергомонтаж», де бригадиром М. Г. Власов, а групкомсоргом А. Ф. Данилов. Серед володарів Червоного прапора ЦК ВЛКСМ та Міненерго СРСР, що вручається найкращому комсомольсько-молодіжному колективу — бригада штукатурів-малярів промислової дільниці № 2, яку очолює заслужений будівельник УРСР Е. Ф. Кравецька.

Але поряд з успіхами є на ударних будовах і чимало різних проблем. Дещо випереджаючі темпи зведення промислових об'єктів зумовили в селищах енергетиків нестачу житла, шкіл, дитячих садків і ясел та інших об'єктів соціальної інфраструктури. Комсомольці й молодь активно включилися у боротьбу за виправлення такого становища. Комітети комсомолу взяли під контроль хід спорудження житлових будинків, торговельних і побутових підприємств, гуртожитків, шкіл, дитячих дошкільних установ. У вільний від роботи час юнаки й дівчата працюють на так званих «народних будовах». Масштаби цього будівництва постійно зростають, що немалою мірою сприяло перевиконанню в останні роки планів спорудження об'єктів соціального та культурно-побутового призначення у містах і селищах будівників атомних станцій. Показовим щодо цього є приклад Чорнобильської АЕС, колектив будівельників та експлуатаційників якої, звершивши в 1984 р. трудовий подвиг при спорудженні і введенні в дію четвертого енергоблока, порадував жителів міста рекордною для себе кількістю зданого житла (76,9 тис. кв. м, тобто 1490 квартир) та одинадцятьма об'єктами соціальної інфраструктури, в тому числі двома дитсадками і профілакторієм¹⁵.

Відповідно до настанов партії Центральний Комітет ЛКСМУ розглядає ударне будівництво не лише як один з основних напрямів підвищення вкладу молоді в розвиток народного господарства республіки, а й як важливий засіб формування особистості комуністичного типу. Тому до діяльності комітетів комсомолу ударних будов пред'являються особливо високі вимоги. Вони стосуються широкого кола питань організації праці, ідеологічної, політико-виховної роботи серед молоді, підвищення її загальноосвітнього, професійного та культурного рівня, створення належних житлово-побутових умов, поглиблення співробітництва з комсомольськими організаціями проектних інститутів і підприємств-постачальників та багатьох інших аспектів життєдіяльності колективів ударних будов.

Тісно пов'язана з цим і проблема дальшого вдосконалення такої форми залучення юнаків і дівчат до суспільно корисної праці, як сту-

¹⁵ Трибуна енергетика (орган парткому, об'єдн. профкому, комітету комсомолу та управління буд-ва Чорнобильської АЕС ім. В. І. Леніна), 1985, 8 лют.

дентські будівельні загони, в яких щоліта працюють понад 100 тис. чол. За два місяці вони виконують такий обсяг будівельно-монтажних робіт, що дорівнює річній виробничій програмі, наприклад, такого відомства, як Головукрнафтогазбуд. Добру школу трудового загартування проходять студенти і в загонах безкорисливої праці, які набувають дедалі більшого поширення. Під час трудового семестру 1984 р. їх було створено 147. Сам факт існування таких загонів є яскравим свідченням соціального прогресу нашого суспільства, виявом найкращих рис радянського характеру, соціальної зрілості молоді.

Активну участь беруть комсомольці й молодь і в розвитку інших галузей народного господарства, зокрема легкої промисловості, сфери обслуговування та торгівлі. Увага комітетів комсомолу до стану справ у цих галузях зумовлюється цілим рядом причин. Одна з них — у тісному взаємозв'язку між розв'язанням господарських і виховних завдань, який особливо наочно виявляється на прикладі зазначених галузей. Наприклад, надмірне збільшення грошових прибутків порівняно з підвищенням обсягу виробництва товарів та послуг для населення призводить до розриву між платоспроможним попитом і ступенем його задоволення, гальмує в цілому зростання продуктивності суспільної праці. Товарний дефіцит нерідко породжує користолобство, споживацьку психологію, веде до порушення радянських законів, норм соціалістичної моралі.

Враховуючи це, ЦК комсомолу республіки спільно з Мінлегпромом УРСР та Мінторгом УРСР вжито ряд конкретних заходів, спрямованих на вивчення молодіжного попиту, відкриття магазинів «Товари для молоді», належну пропаганду молодіжної моди, формування у юнаків та дівчат естетичних смаків тощо. Нині в республіці товари молодіжного асортименту виготовляють 84 підприємства легкої промисловості. На виробничих швейних об'єднаннях «Дніпро» (Дніпропетровськ), «Україна» (Київ), «Весна» (Львів) створені комплексно-механізовані потоки, що випускають вироби для молоді. В усіх обласних центрах відкрито спеціалізовані магазини для продажу товарів молодіжного асортименту.

Щороку в республіці організуються огляди-конкурси по створенню найкращих зразків тканин, швейних, трикотажних, шкіргалантерейних виробів та взуття для молоді. В ході їх підготовки й проведення колективи підприємств легкої промисловості розробили близько 800 зразків виробів. Більш як 200 з них нині впроваджені у масове виробництво. У зв'язку із збільшенням випуску такого виду продукції виникла потреба в її активній пропаганді. Це завдання покладено на культурні центри вітчизняної молодіжної моди, створені на базі спеціалізованих магазинів «Товари для молоді».

Нині в республіці діє ціла система координації та контролю за виготовленням і реалізацією молодіжних товарів. Основна її мета полягає в тому, щоб забезпечити високу якість і достатню кількість тих чи інших виробів, використання в них патріотичної символіки та профорієнтаційних мотивів. Намічено, зокрема, активно пропонувати покупцям товари, що пропагують радянський спосіб життя, з емблемами ударних комсомольських будов, фестивалів молоді та студентів, значних політичних акцій.

Розуміючи важливість насичення ринку необхідною кількістю високоякісних товарів, про що знову наголошувалося в партійних документах останнього часу, комсомольські організації республіки розширюють свою участь у їх виробництві, у всебічному розвитку сфери послуг.

Перед кожною галуззю економіки стоять свої актуальні завдання й проблеми, у розв'язанні яких комсомол республіки виступає активним помічником партії, радянських і господарських органів. Та є серед них такі, що охоплюють усі сфери народного господарства. Це — пробле-

ми, пов'язані з дальшим удосконаленням господарського механізму. Їх вирішення має не лише соціально-економічне, а й велике виховне значення. Тому комітети комсомолу проявляють відповідну увагу до впровадження прогресивних форм організації й оплати праці в комсомольсько-молодіжних виробничих колективах. Нині за такими формами працює майже 60% комсомольсько-молодіжних бригад у промисловості УРСР. Це свідчить про вагомий вклад комсомольських організацій у справу наукової організації виробництва і здійснення з цією метою заходів, у результаті яких щорічний приріст продуктивності праці в республіці зростає на один процент і вивільняється майже 100 тис. працівників, які направляються на інші робочі місця.

Мобілізуючи юнаків та дівчат на виконання народногосподарських завдань, Ленінський комсомол тим самим завжди прагнув і прагне забезпечити єдність теорії і практики в ідейно-виховному процесі, тісно пов'язати навчання молоді з конкретними справами. Адже, говорячи словами публіциста М. Антонова, «економіка — це ще й той «цех», де «виробляються» наші ідеали... Це школа виховання таких нічим не замінних рис особистості, як дисциплінованість, організованість, працьовитість, творчий підхід до справи, точність, ініціативність і соціалістична підприємливість, вміння жити й працювати у колективі, готовність прийти на допомогу товаришеві»¹⁶.

Виховання цих високих моральних якостей у радянської молоді — одне з найважливіших завдань комсомолу, розв'язати яке можна лише за умови активного залучення юнаків і дівчат до участі в розвитку економіки. Ця багатогранна робота, виток якої сягають давніх і славних традицій комсомолу, всього радянського народу, послідовно й цілеспрямовано здійснювалася і протягом нинішньої, одинадцяті п'ятирічки, зокрема в її заключному, 1985 році. Це — рік активної підготовки до чергового, XXVII з'їзду КПРС, що наповнює роботу комсомольських організацій особливим політичним змістом.

Нові завдання в соціально-економічному розвитку країни постають перед комітетами комсомолу у світлі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому з особливою силою було наголошено на необхідності «...в центр усієї нашої роботи поставити інтенсифікацію економіки і прискорення науково-технічного прогресу, ...активізувати людський фактор, добитися того, щоб кожний на своєму місці працював сумлінно і з повною віддачею»¹⁷.

У зв'язку з цим комітети комсомолу стали більше уваги приділяти питанням підготовки й використання молодих спеціалістів на виробництві. Центральний Комітет комсомолу республіки разом з Державним Комітетом УРСР по праці, іншими міністерствами і відомствами вживають заходів до поліпшення роботи з цією категорією молоді, збільшення масштабів цільової підготовки юнаків і дівчат у вищих навчальних закладах.

Помітно зростає роль рад молодих учених та спеціалістів у питаннях професійного і творчого зростання молоді, правильного використання молодих інженерно-технічних працівників на виробництві.

Цікавий у цьому плані досвід набуто на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова, де створена струнка система роботи з молодими спеціалістами. Вона забезпечує швидке становлення випускників вузів і технікумів на виробництві, їх активну участь в атестації та раціоналізації робочих місць, модернізації машин, які випускає завод, виховує творче ставлення до справи¹⁸. Досвід дніпропетровців передбачається поширити по всій республіці.

¹⁶ Антонов М. Мораль економіки.— М., 1984, с. 8.

¹⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 року.— К., 1985, с. 8.

¹⁸ Бугаєв В. А. Стратегія пошуку.— Дніпропетровськ, 1984, с. 38—39.

Попереду складна й напружена робота по реалізації поставлених партією соціально-економічних завдань. Активним і безпосереднім учасником цієї масштабної роботи є радянська молодь, якій КПРС завжди довіряла і довіряє, вклад якої у звершення нашої країни високо оцінює. Спрямовуючи енергію і творчий пошук молодих, комсомол, вірний заповітам великого Леніна, робить усе для того, щоб у лавах власної організації молодь виховувала себе, «...навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись...»¹⁹. Будь-яка сторона діяльності комсомолу вимагає пошуку найефективніших, таких, що відповідають даній обстановці, форм і методів роботи з молоддю.

Діалектичний зв'язок форм і методів виховання з соціально-економічними умовами життя суспільства, що постійно змінюються, з рівнем свідомості радянських людей — закон життя Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. Лише в його неухильному дотриманні запорука успішного виконання тієї ролі і тих завдань, що їх покладає на комсомол Комуністична партія Радянського Союзу.

*Д. И. Ткач,
секретарь ЦК ЛКСМУ*

УЧАСТИЕ КОМСОМОЛЬЦЕВ И МОЛОДЕЖИ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье показано участие комсомольцев и молодежи Советской Украины в социально-экономическом развитии республики на современном этапе. На конкретных примерах раскрыты формы и методы деятельности комсомольских организаций в этом направлении. Подчеркнуто, что решающим залогом успехов комсомола в выполнении возложенных на него задач является партийное руководство.

¹⁹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 294.

М. І. МАЛИШКО, О. М. КРИЛОВ (Київ)

ОСНОВНИ НАПРЯМИ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КПРС І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На нинішньому етапі розвитку радянського суспільства з особливою силою виявляється закономірне зростання керівної ролі Комуністичної партії, її організаторської й спрямовуючої діяльності. Зокрема, це знаходить свій конкретний вияв у повсякденній турботі КПРС про охорону природи.

Партія і уряд розглядають охорону навколишнього середовища, раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів як загальнодержавне завдання величезної ваги. Це органічно впливає із суті соціалістичного ладу. Теоретичною базою природоохоронної політики КПРС є марксистсько-ленінське вчення, яке містить ряд науково обґрунтованих положень, що розкривають роль природи у житті суспільства насамперед як важливого компонента його продуктивних сил. Закони розвитку природи, корінні відмінності у впливі різних суспільних систем на її стан розкриті у багатьох працях класиків марксизму-ленінізму. Так, у праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін на основі аналізу великого статистичного матеріалу підтвердив думку

К. Маркса про те, що буржуазна культура, якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо, залишає після себе пустинню¹. Лише за умов соціалізму з притаманними йому суспільними відносинами утворюються відповідні соціально-економічні передумови для досягнення гармонії у взаємовідносинах суспільства і природи. Метою комуністів, підкреслював Ф. Енгельс, є побудова такого суспільства, «де не буде більше ніяких класових відмінностей, ніяких турбот про засоби індивідуального існування і де вперше можна буде говорити про дійсну людську свободу, про життя в гармонії з пізнаними законами природи»².

Творчо використовуючи у своїй практичній діяльності по охороні природи велику спадщину марксизму-ленінізму, Комуністична партія наполегливо і послідовно дбає про те, щоб розв'язання екологічних проблем у нашій країні органічно було пов'язане з реалізацією величних завдань на шляху прогресу радянського суспільства.

Розкриття деяких основних напрямів природоохоронної діяльності КПРС та Радянської держави на нинішньому етапі і є метою авторів даної публікації.

Творчо збагачуючи свій досвід, Комуністична партія на кожному новому етапі розвитку нашої країни виробляє чітку науково обгрунтовану природоохоронну політику і визначає конкретні заходи по втіленню її у життя. В сучасних умовах партія виходить з того, що органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, широкий розвиток властивих соціалізові форм поєднання науки з виробництвом сприятимуть вдосконаленню взаємодії між суспільством і природою.

Характерним для дальшого поліпшення діяльності КПРС і Радянської держави по охороні навколишнього середовища та раціональному природокористуванню є глибокий аналіз відповідних проблем на партійних з'їздах і Пленумах ЦК КПРС, розробка і прийняття комплексних нормативних актів з цих питань, а також вироблення та прийняття спеціальних законів і нормативних документів по охороні й раціональному використанню окремих видів природних ресурсів (землі та її надр, води, лісів, атмосферного повітря, тваринного світу тощо).

Теоретичні основи екологічної політики Комуністичної партії, основні завдання та заходи по її втіленню протягом 60—80-х років знайшли своє відображення у Програмі КПРС, рішеннях з'їздів партії та Пленумів її ЦК, у Конституції СРСР (1977 р.) та ряді важливих законодавчих і нормативних природоохоронних актів. Особливо слід наголосити на великому значенні серед останніх таких партійних і державних документів, як постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони і поліпшення використання природних ресурсів» від 29 грудня 1972 р. та «Про додаткові заходи по посиленню охорони природи і поліпшенню використання природних ресурсів» (1 грудня 1978 р.), а також постанови Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1972 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони природи і раціональному використанню природних ресурсів» та від 3 липня 1985 р. «Про додержання вимог законодавства про охорону природи і раціональне використання природних ресурсів»³.

Усі ці документи, а особливо ті з них, які прийняті останнім часом, коли партією взято рішучий курс на інтенсифікацію народногосподарського виробництва, дають змогу виділити такі головні напрями природоохоронної політики КПРС і Радянської держави на сучасному етапі: — розробка і вжиття необхідних заходів по вдосконаленню і під-

¹ Маркс К. Лист до Ф. Енгельса, 25 берез. 1868 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.

² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110.

³ Об охране окружающей среды: Сб. документов партии и правительства, 1917—1981 гг.—М., 1981, с. 206—210, 211—225; Рад. Україна, 1985, 4 лип.

несенню ефективності державного управління та контролю в галузі охорони навколишнього середовища;

— поліпшення планування та економічного стимулювання названих заходів;

— неухильне додержання і постійне вдосконалення системи законодавства у галузі охорони природи;

— розширення і поглиблення наукових розробок по охороні та раціональному використанню природних ресурсів;

— дальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища як складової частини боротьби за мир та соціальний прогрес людства;

— вдосконалення екологічної освіти та виховання населення;

— залучення широкої громадськості до природоохоронної роботи.

Неослабна увага партії та уряду до проблем, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, зумовлюється насамперед їх надзвичайною актуальністю і гостротою у зв'язку з дедалі ширшим використанням суспільством багатств природи. Така ж велика увага до розв'язання цих проблем характерна й для діяльності бойового загону КПРС — Компартії України та уряду УРСР.

У досліджуваній період в республіці відбувається дальша активізація природоохоронної роботи усіх ланок партійних і державних органів. Виходячи з рішень КПРС та загальносоюзних нормативних актів по охороні навколишнього середовища, Компартія України та уряд республіки, враховуючи конкретні місцеві особливості, прийняли ряд важливих документів, що спрямовані на забезпечення розв'язання гострих екологічних проблем. Велике значення має прийнятий Верховною Радою УРСР у червні 1960 р. Закон про охорону природи Української РСР, який пізніше був частково змінений і доповнений. У ньому зафіксовано важливе положення про поширення державної охорони на землю, надра, водні ресурси, поєззахисні і водоохоронні лісосмуги, зелені насадження, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, заповідники та заказники, тваринний і рослинний світ, атмосферне повітря та усі інші природні багатства⁴. Важливі положення цього закону покладено в основу ряду нових природоохоронних актів, що були прийняті в республіці у минулі роки. Вони передбачають насамперед об'єднання зусиль партійних, радянських, господарських, природоохоронних органів, наукових установ, трудових колективів, громадськості по втіленню у життя накреслень партії у галузі охорони навколишнього середовища.

Значне місце у діяльності Комуністичної партії та Радянського уряду у напрямі поліпшення раціонального природокористування займає їх піклування про створення та вдосконалення державних і громадських органів, у компетенцію яких входять завдання по охороні природи.

У ряді партійних документів, зокрема, рішеннях з'їздів КПРС, зроблено важливі теоретичні висновки про роль і місце цих органів як важливої ланки у радянській політичній системі, накреслено конкретні шляхи їх дальшого вдосконалення та організаційного зміцнення, поставлено ряд відповідальних завдань у їхній роботі. «Посилити охорону природи. Підвищити відповідальність міністерств та відомств, установ і організацій за раціональне використання природних ресурсів — землі, води, атмосфери, корисних копалин, а також за відтворення рослинного і тваринного світу»⁵, вказувалося у рішеннях XXIV з'їзду партії. Тим самим підкреслювалося, що успішне розв'язання цих завдань перебуває у прямій залежності від рівня роботи державних органів.

⁴ Засідання Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання. Третя сесія (29—30 червня 1960 р.): Стеногр. звіт.— К., 1960, с. 199—204.

⁵ XXIV з'їзд КПРС: Стеногр. отчет. М., 1972, т. 2, с. 278.

Вперше були широко визначені та чітко сформульовані функції всіх природоохоронних органів у згадуваній вже постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1972 р. Для координації і вирішення великих державних завдань у цій галузі при Держкомітеті СРСР по науці та техніці було організовано Міжвідомчу раду з комплексних проблем охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Велику роль у справі систематизації прав та обов'язків відповідних органів в Українській РСР відіграла постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Про посилення охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів у республіці» від 8 травня 1973 р⁶. Відповідно до цієї постанови, зокрема, функції державного контролю за раціональним використанням багатств природи покладалися на міністерства, які за родом своєї діяльності безпосередньо зв'язані з певними видами природних ресурсів.

Ще до прийняття цього важливого документа в республіці під керівництвом місцевих партійних організацій відбувалося формування системи природоохоронних органів. Значну роботу у цьому напрямі провів утворений у 1967 р. Держкомітет Української РСР по охороні природи, який координує роботу всіх цих органів та забезпечує їх методичними порадами, здійснює контроль за виконанням законів, рішень партії і уряду про охорону природи та раціональне використання природних багатств. Спільно з АН УРСР, а також міністерствами і відомствами УРСР, при яких створені спеціальні органи та державні інспекції по охороні ґрунтів, водних ресурсів, рибних багатств тощо, він розробляє пропозиції для вирішення тих чи інших екологічних проблем, проводить відповідну експертизу проєктів нових підприємств.

Використовуючи свої права, Держкомітет УРСР по охороні природи лише у 1983 р. здійснив понад 9 тис. інспекторських перевірок різних народногосподарських об'єктів, видав понад 5 тис. розпоряджень по усуненню виявлених там недоліків. Значна кількість матеріалів була передана на розгляд народного контролю, адміністративних органів і комісій. Були вжиті засоби адміністративного та матеріального впливу до тих керівних працівників підприємств, які не виконали необхідних планових заходів по охороні природи або ж нехтували відповідне законодавство⁷. У тому ж році цим державним органом було розглянуто 7,5 тис. проєктних матеріалів, які стосувалися спорудження нових промислових об'єктів. Десяту частину з них через незадовільні екологічні характеристики було повернуто на доробку. В результаті було збережено 5 тис. га угідь, з яких 2 тис. га — орної землі та лісів I категорії⁸.

На нинішньому етапі, коли розв'язуються величезні і складні завдання дальшого будівництва нового суспільства, глибоко аналізується і реалістично оцінюється досягнуте, усуваються перешкоди, що заважають рухові вперед, значно зростає роль Рад народних депутатів як представницьких органів державної влади. На цьому з особливою силою наголошувалося у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів» від 10 квітня 1984 р⁹. Це повністю стосується й їх безпосередньої участі у природоохоронній роботі.

На Україні поряд з Верховною Радою УРСР, 25 обласними працює 10 тис. місцевих Рад, у яких налічується загалом понад 0,5 млн. депутатів¹⁰. У своїй роботі вони спираються на широку громадськість, зокрема постійні комісії, утворювані при Радах, які допомагають вирішувати важливі екологічні, соціальні та економічні завдання.

⁶ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1973, № 5, с. 35.

⁷ Лях І. А. Природа под охраной государства.—Киев, 1984, с. 4.

⁸ Там же, с. 4.

⁹ Рад. Україна, 1984, 11 квіт.

¹⁰ Советы народных депутатов и охрана окружающей среды.—Киев, 1984, с. 7—8.

Основною організаційною формою природоохоронної діяльності Рад народних депутатів є їх сесії, де приймаються відповідні рішення. У липні 1978 р. відбулася восьма сесія Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання, на якій розглядалися питання охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних багатств. На ній зазначалося, що в десятій п'ятирічці в республіці на охорону природи згідно з планами соціально-економічного розвитку було виділено державні асигнування на суму 4,3 млрд. крб., що становить 5% від загального обсягу капіталовкладень на розвиток народного господарства. Підкреслювалося, що Ради народних депутатів республіки нагромадили певний досвід природоохоронної роботи. Всенародну підтримку одержав почин місцевих органів державної влади Донецької області — «Цінувати і берегти землю», в результаті поширення якого до сільськогосподарського обігу в республіці лише за роки дев'ятої п'ятирічки додатково залучено близько 300 тис. га землі, що раніше використовувалися неефективно¹¹.

На цій сесії було прийнято постанову Верховної Ради УРСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС», у якій було вказано на недоліки, що мали місце в цій сфері діяльності місцевих Рад, а також висунуто ряд комплексних завдань, спрямованих на вдосконалення діяльності радянських органів у галузі охорони природи¹².

Значну роботу у цьому напрямі проводять місцеві Ради народних депутатів. Так, у березні 1979 р. Львівська обласна Рада на своїй сесії обговорила екологічні проблеми. Її проведенню передувала значна підготовча робота. Зокрема, було розроблено чіткий план, утворено комісію, до складу якої увійшли поряд з депутатами й спеціалісти по охороні природи. Значну методичну допомогу цій комісії подали вчені Львова. Обласна преса на своїх сторінках регулярно порушувала питання охорони навколишнього середовища та раціонального використання багатств природи. Під час підготовки матеріалів сесії були враховані численні пропозиції трудящих, які надійшли в облвиконком. Усі ці та ряд інших підготовчих заходів сприяли тому, що сесія пройшла на високому рівні і змогла прийняти змістовні постанови¹³.

Постійно вдосконалюється в республіці як практична робота постійних комісій по охороні природи при місцевих Радах, так і їхня структура. Наприклад, така комісія при Харківській міській Раді у зв'язку із зростанням обсягу роботи утворила три секції: по охороні рік і водоймищ від забруднення, охороні зелених насаджень, охороні повітряного басейну.

Виконкомі місцевих Рад між сесіями розв'язують значну кількість питань, пов'язаних з раціональним природокористуванням. Деякі з них розглядаються спільно з партійними органами. Прикладом цього є прийняття у січні 1981 р. бюро Дніпропетровського обкому Компартії України та облвиконкомом постанови, якою були затверджені основні заходи по підвищенню родючості ґрунтів у колгоспах і радгоспах області на 1981—1985 рр.¹⁴

З 1981 р. згідно з постановою бюро Київського міськкому партії та міськвиконкому в столиці республіки почато роботу по здійсненню комплексної цільової науково-технічної програми «Охорона навколишнього середовища міста і раціональне використання природних ресурсів та сировини», у втіленні якої в життя беруть участь близько 100 науково-дослідних інститутів АН УРСР та конструкторських бюро. Зокрема, у Києві ведуться роботи по розробці та впровадженню у виробництво

¹¹ Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання): Стеногр. звіт.— К., 1978, с. 8.

¹² Там же, с. 169—174.

¹³ Советы народных депутатов и охрана окружающей среды, 177.

¹⁴ Там же, с. 182.

безвідходних і маловідходних технологій, поліпшенню системи очищення води, повітря, озелененню міста¹⁵.

У вирішення питань взаємозв'язку прискорення науково-технічного прогресу та раціонального використання природних ресурсів великий вклад вносять багато відомих вчених, які є депутатами Рад. Серед них — президент Академії наук УРСР, депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР Б. Є. Патон, який приділяє значну увагу науковим дослідженням з екологічних проблем та реалізації їх результатів на практиці, віце-президент АН УРСР, депутат Верховної Ради УРСР К. М. Ситник, який очолює наукову раду з проблем біосфери, веде наукові розробки по природоохоронній тематиці¹⁶, та багато інших науковців республіки.

З метою поліпшення великомасштабної роботи по охороні природи в цілому по країні з 1975 р. заходи у цій сфері діяльності партії та уряду стали включатися до планів економічного й соціального розвитку Радянської держави. У народногосподарських планах СРСР та союзних республік запроваджено розділ «Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів». Поряд з цим партійні та державні органи посилили контроль за тим, щоб виділені на природоохоронні заходи державні капіталовкладення давали якнайбільший економічний ефект, адже ці суми досягають нині значних розмірів. Так, за останні чотири роки лише в республіці на розв'язання екологічних проблем використано понад 1,3 млрд. крб., не враховуючи коштів, використаних підприємствами, організаціями, колгоспами¹⁷.

Органічно пов'язаним з поліпшенням планування та економічного стимулювання заходів по охороні природи та раціональному використанню природних ресурсів є постійне вдосконалення природоохоронного законодавства, що є предметом постійної уваги Комуністичної партії та Радянського уряду. Свідченням їх піклування про збереження багатств природи є прийняті в нашій країні в останні роки Основи земельного та водного законодавства СРСР і союзних республік, Кодекс про надра, Лісний кодекс, Закони СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону тваринного світу, а також відповідні законодавчі акти республік, у тому числі УРСР. Вони переконливо свідчать про зростання масштабів та посилення наукового аспекту природоохоронної роботи в нашій країні.

Союз РСР — перша у світі держава, яка піднесла до конституційного принципу охорону природи. В Радянському Союзі, як зазначається у ст. 18 Конституції СРСР, «...здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обгрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження у чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину». Конституція законодавчо визначила роль Радянської держави, кожного громадянина в охороні природи. Аналогічні положення зафіксовані і в Конституції УРСР.

Яскравим свідченням піклування партії та держави про вирішення в інтересах трудящих мас екологічних проблем стало прийняття Верховною Радою СРСР у липні 1985 р. постанови «Про додержання вимог законодавства про охорону природи і раціональне використання природних ресурсів». У ній, зокрема, було визнано за необхідне в інтересах здоров'я радянського народу прийняття додаткових економічних, організаційних і правових заходів по охороні навколишнього середовища та раціональному природокористуванню.

Надзвичайно актуальні і гострі проблеми охорони природи вимагають посилення зусиль вчених з метою вироблення наукових рекоменда-

¹⁵ Рідна природа, 1985, № 2, с. 8.

¹⁶ Вісник АН УРСР, 1981, № 12, с. 4.

¹⁷ Рідна природа, 1985, № 2, с. 3.

цій для їх розв'язання. За складних екологічних умов відбувається, зокрема, дальший розвиток економіки УРСР — невід'ємної складової частини народногосподарського комплексу Радянського Союзу. В республіці інтенсивно розвивається промислове і сільськогосподарське виробництво, розширюються транспортні комунікації, відбувається активне втягнення природних ресурсів у господарський обіг. Усі ці фактори враховуються партійними організаціями республіки під час повсякденного керівництва новими науковими дослідженнями в республіці з природоохоронної тематики. В нинішній п'ятирічці у виконанні 23 комплексних планів науково-дослідних робіт, що здійснюються в республіці у цій галузі, беруть участь 56 закладів АН УРСР, 38 вузів та 33 інші науково-дослідні установи та підприємства. Їх діяльність спрямовує і координує Наукова Рада УРСР з проблем біосфери та Національний комітет УРСР з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», утворений у 1973 р.¹⁸

Значна кількість розробок вчених реалізується під час проведення роботи по розв'язанню екологічних проблем. Так, у республіці за останні роки введено в експлуатацію споруди для очищення стічних вод потужністю близько 5 млн. м³ на добу, системи оборотного водопостачання потужністю 32 млн. м³ на добу. Це дало змогу очистити близько 90% всього об'єму стічних вод, зекономити 68% використаної води¹⁹.

Вченими України головна увага приділяється розробці та впровадженню мало- і безвідходних технологій, безстічних й енергозберігаючих технологічних процесів, що сприяє комплексному використанню мінерально-сировинних ресурсів, забезпечує утилізацію відходів виробництва. Реалізація на промислових підприємствах республіки наукових рекомендацій дослідників дає поряд з розв'язанням екологічних проблем й значний економічний ефект. Показовим щодо цього є, зокрема, досвід заводу «Азовсталь» по використанню доменного шлаку. Щорічна переробка останнього на щєбінь, мінеральні добрива тощо дає підприємству додаткову продукцію на суму 8 млн. крб., 2 млн. крб. чистого доходу й стільки ж економії на транспортних витратах по вивезенню шлаку за місто. Крім того, на площі, яка була раніше відведена під відходи, завод збудував киснево-конверторний цех²⁰.

У зв'язку із складними екологічними обставинами у м. Дніпродзержинську між АН УРСР та підприємствами і організаціями цього міста ще у 1979 р. укладено договір про науково-технічне співробітництво з метою охорони навколишнього середовища. У його реалізації беруть участь 30 академічних і галузевих інститутів, вузів і промислових підприємств. Із запланованих 22 робіт понад половину вже виконано. Одним з вагомих результатів цього співробітництва є помітне зменшення шкідливих викидів в атмосферу²¹.

Нині у системі заходів, що їх вживають партія та держава з метою охорони навколишнього середовища, його оптимізації, велику роль відіграє екологічна освіта та виховання населення. Партійні та державні органи країни, у тому числі УРСР, спрямовують свої зусилля на поліпшення виховної і роз'яснювальної роботи з дітьми дошкільного віку, виховання і навчання молоді в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах у дусі бережливого ставлення до природи. Важливі завдання розв'язуються щодо підвищення рівня екологічної освіченості усіх верств і категорій трудящих.

Наприклад, в республіці школярам у закріпленні здобутих на уроках знань по охороні природи допомагають різні форми позакласної роботи.

¹⁸ Худяк Р. А. Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища.— Укр. іст. журн., 1985, № 1, с. 21.

¹⁹ Що таке програма ЮНЕСКО «Людина та біосфера».— К., 1984, с. 17.

²⁰ Там же, с. 18.

²¹ Рідна природа, 1984, № 2, с. 9.

Практично у кожній школі є куточки природи, пришкольні ділянки. В республіці із числа юнаків і дівчат шкільного віку створено 23 тис. загонів «зелених» і 12 тис. «голубих» патрулів, які стежать за порядком в лісах, зелених зонах, на водоймах тощо. Створено 700 шкільних лісниць, де діти висаджують зелені насадження, охороняють їх, на практиці вивчають життя птахів та дрібних звірів²². Спеціалістів з усіх основних напрямів охорони природи готують вищі учебні заклади УРСР. Разом з тим у вузах практикуються різні форми залучення студентської молоді до участі у роботі по охороні навколишнього середовища. Насамперед слід назвати такі з них, як студентські природоохоронні дружини, відділення на факультетах громадських професій, науково-дослідні групи по вивченню екологічних проблем та ін.

Важливе місце у системі органів охорони природи належить численним масовим громадським організаціям, які дедалі більше активізують свою діяльність. В. І. Ленін розглядав залучення трудящих до соціалістичного будівництва як одне із головних завдань Комуністичної партії. «...Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити,— вказував Володимир Ілліч,— тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони (людей.— Авт.)...»²³.

Велику допомогу у вирішенні природоохоронних питань партійним, радянським і господарським органам на сучасному етапі подає громадськість республіки, насамперед організації Українського товариства охорони природи, в рядах якого нині налічується 18 млн. чол.²⁴ Головне місце у його роботі займає пропаганда ленінських ідей охорони природи. Її ведуть 600 народних університетів «Природа», у яких одержують знання понад 125 тис. чол.²⁵ На Україні працює 684 штаби громадського контролю, що входять до Товариства. Вони разом з органами народного контролю, органами внутрішніх справ, засобами масової інформації проводять рейди-перевірки по охороні земельних, водних, лісових ресурсів, атмосферного повітря, рибних запасів, підтримання режиму заповідників²⁶.

Організаціями Товариства широко практикується проведення природоохоронних конкурсів. Найбільш масові з них — на краще автотранспортне підприємство по охороні природи, на краще встановлення водоохоронних зон і прибережних смуг малих рік, на кращу рацпропозицію у розв'язанні тієї або іншої проблеми — дають значний економічний ефект, мають велике виховне значення.

У 1984 р. за допомогою позаштатних відділів охорони природи редакціями газет, журналів, радіомовлення і телебачення підготовлено понад 10 тис. публікацій і передач з екологічної тематики. За замовленням Президії Українського товариства охорони природи у 1984 р. було випущено документальний фільм «Охорона природи в Українській РСР», озвучений російською та англійською мовами.

При організаціях Товариства працюють секції по охороні природних ресурсів. Вони організують перевірки, конкурси, конференції, семінари²⁷.

З ініціативи громадських організацій виникають нові ефективні форми роботи по охороні навколишнього середовища. Наприклад, у Чернівецькій області з 1977 р. розгорнувся рух колективів підприємств,

²² Охрана природы в Украинской ССР.— Киев, 1985, с. 12—14.

²³ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р.: Доповідь ВЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 133—134.

²⁴ Качаловский Е. В. Дело государственное, партийное.— Под знаменем ленинизма, 1984, № 9, с. 12

²⁵ Там же, с. 19.

²⁶ Рідна природа, 1985, № 2, с. 4.

²⁷ Охрана природы в Украинской ССР, с. 15.

господарств, навчальних закладів, населених пунктів, дворів за право носити ім'я зразкових у природокористуванні й охороні навколишнього середовища. Товариство охорони природи Львівщини у минулому році виступило з ініціативою створити у кожному місті, населеному пункті парк, присвячений 40-річчю Великої Перемоги. Ці та інші починання знаходять активну підтримку широких кіл громадськості республіки, насамперед молоді.

Дедалі більшу роль в охороні природи відіграють трудові колективи, яким у нашій країні надано великі права. Останнім часом утверджується практика, коли на їхніх зборах заслуховуються звіти керівників підприємств про виконання екологічних заходів, обговорюються випадки порушення природоохоронного законодавства. Це набуло поширення, зокрема, на северодонецькому виробничому об'єднанні «Азот», львівському — «Електрон»²⁸ та ряді інших великих підприємств республіки.

Велику увагу приділяють Комуністична партія і Радянська держава розвитку міжнародного співробітництва в природоохоронній галузі, розглядаючи його як важливу складову частину боротьби за мирне існування людства. СРСР бере найактивнішу участь у розв'язанні екологічних проблем в рамках ООН, ЮНЕСКО, Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів, є учасником розробки ряду міжнародних програм з питань охорони навколишнього середовища. Українська РСР, будучи членом ООН та ряду її спеціалізованих установ, вносить свій значний вклад у боротьбу прогресивного людства за збереження і примноження багатств природи. Зокрема, у республіці у 1973 р. створено Національний комітет Української РСР по програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера», який проводить активну роботу по виконанню завдань, спрямованих на поліпшення природокористування й охорони природи²⁹. Досягнення трудящих республіки у справі охорони навколишнього середовища знайшли визнання у прогресивній світовій громадськості. Так, у 1984 р. Донецький ботанічний сад АН УРСР за видатні успіхи у розвитку промислової ботаніки, розробку наукових основ окультурювання і освоєння техногенних ландшафтів нагороджено Великою срібною медаллю ЮНЕП³⁰ — одного з важливих органів ООН, що спрямовує і координує міжнародну діяльність з питань охорони навколишнього середовища.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку нашої країни проблемам охорони природи Комуністична партія і Радянська держава приділяють неослабну увагу, прагнуть розв'язувати їх в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь, в інтересах дальшого розвитку народного господарства Союзу РСР. У єдиній загальносоюзній, природоохоронній системі, що склалася за минулі роки, наполегливу роботу у цій галузі проводять республіканські органи по охороні природи, широкі кола громадськості і трудящі Української РСР. Йдучи назустріч XXVII з'їзду КПРС, втілюючи у життя накреслення партії, вони докладають великих зусиль, щоб постійно вносити гідний вклад у загальнонародну справу — охорону природи рідної землі та примноження її багатств.

Н. И. Малышко, А. М. Крылов

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПСС И СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье освещаются основные направления природоохранной политики КПСС и Советского государства (на материалах Украинской ССР). Главное внимание уделяется раскрытию вопросов совершенствования государственного управления, законодательства, повышения эффективности научных разработок, развития международного

сотрудничества в сфере сохранения окружающей среды, улучшения экологического образования и воспитания трудящихся, приобщения широкой общественности к охране природы.

²⁸ Рідна природа, 1985, № 2, с. 5.

²⁹ Докладніше див.: Що таке програма ЮНЕСКО «Людина та біосфера», с. 14—30.

³⁰ Проценко Д. В интересах нынешнего и будущих поколений.— Под знаменем ленинизма, 1985, № 9, с. 41—42.

До 40-річчя заснування ООН

Б. А. АФАНАСЬЄВ (Київ)

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ СРСР В ООН ЗА МИР І СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Утворення Організації Об'єднаних Націй 40 років тому стало історичною віхою у боротьбі миролюбних сил планети проти війни. Народжена у сприятливій політичній ситуації, що склалася у світі внаслідок перемоги держав антигітлерівської коаліції у другій світовій війні, ООН проголосила своєю головною метою підтримувати міжнародний мир і безпеку, сприяти економічному та соціальному прогресу народів. «Ми віддаємо сьогодні належне живому діючому організмові — Організації Об'єднаних Націй, — зазначив на засіданні Комісії по проведенню в СРСР Року ООН і Міжнародного року миру 26 червня 1985 р. член Політбюро ЦК КПРС товариш А. А. Громико. — Сорок років Статут ООН працює на мир. У ньому дістали вияв інтереси і сподівання народів, які пережили трагедію двох світових воєн, їх рішучість не допустити нової війни»¹.

Визначний вклад у створення Організації Об'єднаних Націй у розробку її Статуту, що став одним з основних міжнародно-правових документів сучасності, зробив Радянський Союз, який виніс на своїх плечах основний тягар війни.

Головні контури ООН були намічені на зустрічах і конференціях представників антигітлерівської коаліції ще задовго до Перемоги над міжнародним фашизмом і милітаризмом. Вперше на необхідність існування такого форуму було вказано у декларації про створення організації загальної безпеки, схваленій на конференції міністрів закордонних справ трьох союзних держав (СРСР, США та Англії) в Москві у жовтні 1943 р. Наступним етапом у цій справі стали переговори на конференції в Думбартон-Оксі (США), де було вироблено значну частину положень Статуту ООН. Важливі рішення з ряду питань були прийняті на Кримській (Ялтинській) конференції керівників названих держав у 1945 р. Зокрема, радянська дипломатія домоглася прийняття Вашингтоном та Лондоном зобов'язання про підтримку пропозиції щодо визнання Української РСР та Білоруської РСР як країн-засновників майбутньої представницької міжнародної організації².

Конференція у Сан-Франціско (США), що почалася 25 квітня і тривала до 26 червня 1945 р., завершила роботу по створенню ООН.

Для участі у роботі цієї конференції 30 квітня були запрошені також УРСР і БРСР, що поряд з одержанням ними права бути в числі

¹ Рад. Україна, 1985, 27 черв.

² Див.: Куц О. Р. 40-річчя Кримської (Ялтинської) конференції.— Укр. іст. журн., 1985, № 2, с. 127.

держав-засновниць Організації означало як визнання вкладу українського і білоруського народів у розгром фашизму та зміцнення миру, так і піднесення міжнародного авторитету Радянських республік.

Відстоюючи разом з делегаціями СРСР та БРСР інтереси миру і соціального прогресу, представники Української РСР вели під час роботи цієї конференції складну і напружену боротьбу проти будь-яких намагань імперіалістичних сил диктувати свою волю, добивалися закріплення у Статуті ООН таких положень і принципів, які створювали б широкі можливості для всебічного розвитку міжнародного співробітництва об'єднаних націй у мирних умовах. Глава делегації республіки, міністр закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльський очолював 1-й комітет першої комісії, який розробив текст преамбули і сформулював цілі та принципи Статуту ООН. З ініціативи УРСР до цього документа було включено ряд важливих положень, які торкалися найживотрепетніших проблем функціонування Організації³.

Поряд з активною участю у роботі конференції делегація Української РСР вела широку політичну діяльність поза цим міжнародним форумом. Головним напрямом цієї діяльності була боротьба за дальший розвиток співробітництва Союзу РСР з усіма державами, насамперед з США, в інтересах зміцнення загального миру і дружби між народами світу. Важливо було донести голос радянського народу до розуму і серцець трюдящих Америки, яких реакційна буржуазна пропаганда намагалася перекопати у тому, що нібито наша країна вороже ставиться до США. Особливо посилилася антирадянська кампанія, розгорнута реакційними колами Сполучених Штатів, у дні роботи конференції. «Колі читаєш деякі американські газети, — повідомляв із Сан-Франціско кореспондент «Радянської України» Л. Новиченко, — мимоволі задаєш собі питання: чи дійсно ці газети видаються в союзній і дружній до нас країні? Після розгрому Німеччини різко посилилася антирадянська агітація у США. Складається враження, що перемога в Європі ці кола сприйняли як власну поразку й тепер усе своє незадоволення звернули проти країни, яка разом з своїми доблесними союзниками врятувала європейську цивілізацію, проти Радянського Союзу»⁴.

За таких обставин великого значення набули численні виступи радянських делегатів, у тому числі посланців УРСР, перед жителями міста, їх звернення до прогресивних кіл американської громадськості, до вчених, всього народу США. Так, під час зустрічі у Сан-Франціско з численними представниками громадськості Сполучених Штатів 28 травня 1945 р. Д. З. Мануїльський зазначав: «Кров, пролита нашими народами і вашим народом за справедливу справу, зміцнює нашу спільну дружбу з вами. Єдність наших народів повинна зберегтися і після війни. На світі немає ні одного пункту, де б інтереси народів Радянського Союзу суперечили інтересам американського народу». Відзначивши далі, що відмінності в ідеології не стали на перешкоді і не повинні заважати в майбутньому США і СРСР у веденні взаємовигідної торгівлі, Д. З. Мануїльський закликав американців: «Давайте ж разом працювати на користь людської культури, на користь загального прогресу, що не знає меж. Будемо трудитися, щоб могутня техніка, створена людським генієм, служила не цілям війни і руйнування, а справі миру, справі найшвидшого відбудування і ліквідації слідів війни, справі щастя і поліпшення матеріального добробуту народів»⁵.

Такими ж благородними устремліннями керувалися представники СРСР, БРСР та УРСР під час напруженої роботи конференції у Сан-Франціско. Так, завдяки зусиллям радянських делегацій вдалося позн-

³ Див.: докладніше: Удовенко Г. П. В інтересах миру і співробітництва: Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй.— К., 1984, с. 5; История Украинской ССР. Киев, 1984, т. 8, с. 563—566.

⁴ История Української РСР. К., 1977, т. 7, с. 487.

⁵ Там же, с. 488.

тивно розв'язати найважливіші питання функціонування Організації, насамперед закріпити у її Статуті принцип однакості усіх 5 великих держав — постійних членів Ради Безпеки під час голосування з принципових проблем міжнародного життя. 25 червня 1945 р. учасники цього форуму зібралися на заключне пленарне засідання у залі оперного театру, щоб прийняти Статут ООН.

Зважаючи на історичне значення цієї події, голова конференції запропонував відступити від традиційного способу голосування підняттям рук й усіх, хто бажав схвалити цей надзвичайно важливий документ, він попросив піднятися з своїх місць. У відповідь всі делегати підвелися. Коли голова оголосив про однакості прийняття Статуту, в залі вибухнув грім овацій.

Наступного дня в Будинку ветеранів війни представниками 51 держави-фундатора Організації було підписано Статут ООН. Від імені Радянського Союзу підпис під ним поставив А. А. Громико, від БРСР — К. В. Кисельов, від УРСР — Д. З. Мануїльський.

24 жовтня 1945 р., після ратифікування і передачі на зберігання уряду США ратифікаційних грамот п'ятьма постійними членами Ради Безпеки і більшістю інших держав — засновників ООН, Статут набув чинності. Цей день щорічно відзначається як День Організації Об'єднаних Націй.

Статут ООН став політико-правовою основою діяльності найпредставницької міжнародної організації. Його Преамбула починається такими словами: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості врятувати прийдешні покоління від бідувань війни...». В цій своєрідній урочистій клятві знайшли вияв надзвичайно зросле прагнення народів планети взяти у свої руки долю миру, їх тверда рішучість не допустити спалаху нової воєнної пожежі. Вироблений в умовах поразки найбільш реакційних і агресивних сил міжнародного імперіалізму під час другої світової війни, Статут ООН став справжньою хартією мирного співіснування. В його основу покладено справедливі і демократичні принципи незастосування сили, суверенної рівності держав, свободи і самовизначення народів, мирного співробітництва держав з різним соціальним ладом, загальної поваги і додержання прав та основних свобод людини незалежно від расової належності, статі, мови й релігії. Рішення конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франціско стали завершальними у комплексі домовленостей, вироблених союзними державами в Тегерані, Ялті, Потсдамі, які визначили територіально-політичні реальності післявоєнного світу, заклали основи всієї сучасної системи міжнародних відносин.

Вказуючи на величезне значення прийняття конференцією у Сан-Франціско Статуту ООН, товариш А. А. Громико підкреслював: «Цей документ — не просто одна з міжнародних угод. Не буде перебільшенням сказати, що він усім договорам договір. Зобов'язання за ним мають переважну силу над усіма іншими договорами й угодами»⁶.

Безпосередня причетність Організації Об'єднаних Націй до широкого спектра подій та проблем міжнародного життя зумовлена самим призначенням цього форуму. Неухильно дотримуючись Статуту ООН, Радянський Союз, Українська РСР та Білоруська РСР разом з іншими країнами соціалістичної співдружності протягом всього існування Організації роблять все для того, щоб зафіксовані у цьому унікальному документі цілі та принципи втілювалися у життя. За всю історію Організації Об'єднаних Націй не було жодної сесії її Генеральної Асамблеї (ГА), на якій би радянські делегації не вносили б великомасштабних конструктивних пропозицій, спрямованих на оздоровлення міжнародної обстановки, припинення гонки будь-яких озброєнь, усунення загрози нової світової війни.

⁶ Рад. Україна, 1985, 27 черв.

Діяльність радянської дипломатії на міжнародній арені, у тому числі в ООН, спрямована на реалізацію ленінської тези про те, що мир між народами, роззброєння — є справжнім ідеалом соціалізму⁷. Завдяки зусиллям Союзу РСР, інших країн соціалістичної співдружності, які активно борються за утвердження на практиці марксистсько-ленінських принципів мирного співіснування та співробітництва держав з різним соціальним ладом, ООН прийняла ряд значних рішень, що відповідають цілям та принципам її Статуту. Це, звичайно, підносить її політичний потенціал як іструменту миру. Разом з тим, вся історія розвитку міжнародних відносин та діяльності Організації Об'єднаних Націй за післявоєнний період переконливо свідчить про те, що реакційні імперіалістичні кола не залишають спроб диктувати свою волю народам, силкуються спинити просування вперед сил миру, соціалізму і прогресу.

Однак за минулі роки світ невідомо змінився. Разом з ним змінювалася й ООН. За останні чотири десятиріччя близько 110 держав поповнили ряди її членів, головним чином за рахунок молодих держав Азії, Африки та Латинської Америки. Нині членами Організації Об'єднаних Націй є 159 держав. Більше як у 2 рази зросло число соціалістичних країн в ООН. Проте не лише цими показниками характеризуються зміни в Організації. Йдеться насамперед про якісні зрушення у співвідношенні сил на міжнародній арені, і як наслідок цього—в ООН. Зростання могутності соціалістичних країн та посилення їх позитивного впливу на розвиток подій у світі знаходить свій вияв у діяльності цієї авторитетної міжнародної організації. Саме країнам соціалістичної співдружності, і насамперед Союзу РСР, належить провідна роль у винесенні на розгляд ООН та її органів найактуальніших проблем, що хвилюють людство, й внесенні конструктивних пропозицій по них.

Найактивнішу участь у проведенні в ООН та її спеціалізованих установах миролюбної радянської зовнішньої політики бере Українська РСР. Вже на 1-й сесії ГА нової міжнародної організації у 1946 р. представники УРСР активно підтримали внесену на розгляд Асамблеї делегацією Союзу РСР широку програму забезпечення миру, яка містила пропозиції про загальне скорочення озброєнь і заборону виробництва та використання атомної енергії у воєнних цілях, зробили значний вклад у розв'язання ООН корінних питань структури Організації. Д. З. Мануїльського було обрано головою одного з найважливіших органів Генеральної Асамблеї — Першого комітету, до компетенції якого входили політичні питання, питання безпеки, озброєнь та ін. Під головуванням глави делегації Радянської України комітет розробив важливі політичні резолюції, які схвалила ГА ООН⁸.

На засіданнях Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН повпред Української РСР нещадно викривав тих, хто дав притулок зрадникам інтересів українського народу і не гребував нічим з метою використання цих відщепенців у своїх антинародних намірах. У викривальній промові на одному із засідань Ради Безпеки Д. З. Мануїльський заявив, що делегація УРСР виступала і буде виступати завжди проти шкідливих і негідних прийомів, що практикуються подекуди в Європі, «коли темних суб'єктів, що боролися із зброєю в руках проти Об'єднаних націй, намагаються використати іноді як новоявлених «демократів» і навіть укривають їх від відповідальності за скоєні ними злочини»⁹.

На наступній сесії ГА ООН Українська РСР рішуче підтримала нові ініціативи Союзу РСР щодо обмеження озброєнь та заборони атомної зброї, що її американська сторона разом з Англією намагалася використати у нав'язуваній світові «політиці сили», ядром якої став атом-

⁷ Див.: Ленін В. І. Питання про мир.— Повне збір. творів, т. 26, с. 285.

⁸ Суярко Л. А. Д. З. Мануїльський: революціонер, дипломат, учений.— Київ, 1983, с. 130.

⁹ Правда України, 1946, 12 февр.

ний шантаж¹⁰. Разом з СРСР, БРСР та прогресивно настроєними представниками інших країн УРСР активно виступила проти підступних дій паліїв війни, відверто розкриваючи світовій громадськості всі таємниці їх реакційної стратегії. «Радянські дипломати, — зазначав Д. З. Мануїльський, — не є послідовниками школи Талейрана, який вважав, що язика дано дипломату для того, щоб приховувати свої думки. Ті думки, які приховуються від громадськості, — погані думки. Якщо ж ідеться про пропаганду війни, радянські дипломати будуть відверто говорити про небезпеку такої пропаганди, тому що вона загрожує життю мільйонів людей»¹¹.

Беручи участь у загальній дискусії на пленарному засіданні 2-ї сесії ГА ООН, міністр закордонних справ УРСР, зокрема, вказав на неможливість політики окупаційних властей у Західній Німеччині, які були в роки війни радянськими союзниками: «Під виглядом переміщених осіб в американській та англійській зонах окупації приховують воєнних злочинців, таких, як відомий злочинець Бандера, запеклий шпигун і розвідник, який створив під час війни за завданням німців банди, що вирізували мирне населення, яке підтримувало радянські війська. В Англії під виглядом переміщених осіб дбайливо розміщена в Лінкольні, Шеффілді, Ессексі дивізія СС «Галичина», що входила до складу німецьких військ і боролася в їх рядах проти Радянської Армії, яка своєю хоробрістю врятувала не лише свою Батьківщину, але й інші країни, що впали чи ослабли під тиском ворога»¹².

З важливими ініціативами, спрямованими на розв'язання актуальних проблем роззброєння, насамперед заборону атомної зброї, делегація Союзу РСР при активній підтримці БРСР та УРСР виступила на 3-й сесії ГА ООН. Миролюбні пропозиції СРСР наштовхнулися на шалений опір з боку англо-американського блоку. З даних питань розгорілася гостра дискусія. Виступаючи під час неї на одному із засідань Генеральної Асамблеї, Д. З. Мануїльський рішуче заявив: «Делегація УРСР цілком і повністю підтримує пропозиції Радянського Союзу у твердому переконанні, що вони відповідають корінним інтересам народів усіх країн. Прийняття цих пропозицій зміцнить авторитет ООН, буде сприяти найшвидшому врегулюванню спірних питань, що розділяють великі держави, які були під час останньої війни у єдиному таборі»¹³.

З роками діяльність республіки в Організації Об'єднаних Націй, як і на міжнародній арені в цілому, залишаючись принциповою і конструктивною, набувала дедалі ширших масштабів.

У 50-х — 70-х роках делегація Української РСР віддавала свій голос під час прийняття з ініціативи Союзу РСР та інших соціалістичних країн таких важливих рішень в різних сферах діяльності ООН, як Декларація про усунення загрози нової світової війни та про безпеку народів, якою держави — постійні члени Ради Безпеки — закликалися укласти Пакт миру і скоротити свої збройні сили; Декларації: про надання незалежності колоніальним країнам і народам, про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про виховання народів у дусі миру, про міжнародне співробітництво в цілях роззброєння; резолюції: про Всесвітню конференцію по роззброєнню, про незастосування сили у міжнародних відносинах і заборону навіки застосування ядерної зброї, про укладення Всесвітнього договору про незастосування сили у міжнародних відносинах, про неприпустимість політики гегемонізму в міжнародних відносинах та ін.

¹⁰ Тарасенко В. А. Атомная проблема во внешней политике США, 1945—1949 гг. — Киев, 1958, с. 3—30.

¹¹ Цит. за: Суярко Л. А. Указ. соч., с. 147.

¹² Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів, 1944—1961. — К., 1963, с. 134.

¹³ Внешняя политика Советского Союза, 1948 год: Документы и материалы. М., 1951, ч. 2, с. 230.

Делегації СРСР, БРСР, УРСР та інших соціалістичних країн постійно привертають увагу міжнародного співтовариства до питання про зміцнення міжнародної безпеки. На 24-й сесії Генеральної Асамблеї Радянський Союз вніс це питання на розгляд ООН. На 25-й сесії делегації соціалістичних країн, у тому числі УРСР, запропонували проект Декларації про зміцнення міжнародної безпеки, що була схвалена Генеральною Асамблеєю. Прийняття цього документа, в якому було накреслено широку програму заходів по оздоровленню міжнародного становища, стало значною перемогою зовнішньої політики держав соціалістичної співдружності і всіх миролюбних сил.

На наступних сесіях Генеральної Асамблеї делегації соціалістичних країн добивалися того, щоб щорічне обговорення питання про виконання цієї Декларації сприяло зосередженню уваги Асамблеї на основному завданні ООН — підтримуванні міжнародного миру, протидіяло лінії імперіалістичних держав на «деполітизацію» Організації й вело до більш повного використання її можливостей для захисту незалежності і територіальної цілісності держав від підступів агресивних сил. У 1977 р. нову ініціативу СРСР — проект Декларації про поглиблення і зміцнення розрядки, у якому вперше в історії ООН викладалися принципи розрядки міжнародної напруженості і який, незважаючи на відверту опозицію з боку США та ряду їх західних союзників, було схвалено більшістю держав, — активно підтримала делегація УРСР.

Представники СРСР, БРСР та Української РСР в ООН широко використовують її трибуну для обговорення актуальних питань, що закріплюють і розвивають норми міжнародного права та основні принципи Статуту ООН. Вироблені на основі радянських ініціатив рішення сприяють створенню правових основ зміцнення міжнародного миру. Разом з тим розгляд Генеральною Асамблеєю та її головними робочими органами актуальних питань, що стосуються забезпечення колективної безпеки, скорочення різних видів озброєнь, аспектів мирного співіснування тощо, готує, виховує, націлює громадську думку на розв'язання гострих проблем сучасності.

Однією з таких проблем, а по суті найгострішою з них, є проблема обмеження гонки будь-яких видів озброєнь, насамперед ядерних. За підрахунками експертів ООН, на кожного жителя планети вже припадає 15 т вибухових речовин, а світовий ядерний потенціал становить 50 тис. одиниць, їх вибухова сила у 1,3 млн. раз перевищує потужність бомби, що була скинута США на Хіросіму. Нагромаджені запаси ядерної зброї дають можливість 15 разів знищити все живе на землі¹⁴.

Виходячи з насущної потреби людства у мирному розвитку, радянські делегації в ООН наполегливо борються за розв'язання проблеми скорочення гонки озброєнь, за повне і загальне роззброєння. У 60—70-х роках на Генеральній Асамблеї отримали схвалення і важливий імпульс для своєї наступної реалізації конструктивні ініціативи Радянського Союзу та інших соціалістичних країн у сфері обмеження озброєнь. У їх числі — московський Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 р., Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору 1967 р., Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., конвенція про заборону і знищення бактеріологічної (біологічної) зброї 1972 р. та ін.

Зазначимо, що Договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох середовищах, учасницею якого є й Українська РСР, став на важливому етапі розвитку ООН першим значним успіхом соціалістичних країн у боротьбі за скорочення гонки ядерних озброєнь. Завдяки його укладенню було створено відчутну перешкоду на шляху дальшого поширення смертоносної зброї і виникли умови для припинення забруднен-

¹⁴ Удовенко Г. Й. Назв. праця, с. 10.

ня атмосфери шкідливими радіоактивними речовинами, доведено реальну можливість плідного співробітництва держав з різними соціальними системами з насущних питань сучасності.

На 25-й сесії ООН було схвалено проект Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення. Співатором відповідної резолюції була й УРСР. Учасниками договору нині є понад 70 країн, у тому числі Українська РСР (з вересня 1971 р.)¹⁵.

Серед найважливіших рішень ООН з питань роззброєння — проголошення з ініціативи Союзу РСР мети досягнення повного і загального роззброєння під ефективним міжнародним контролем. Надаючи великого значення розв'язанню цієї проблеми, делегації Союзу РСР, Білоруської РСР і Української РСР разом з представниками інших соціалістичних країн значний вклад внесли у роботу спеціальних сесій Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння, які відбулися в 1978 і 1982 роках. На останній з них Радянським Союзом в односторонньому порядку було взяте зобов'язання не застосовувати першим ядерну зброю, що було розцінене світовою громадськістю як крок історичної ваги на шляху відвернення від людства загрози ядерного спустошення.

Всупереч миролюбній позиції соціалістичних країн на міжнародній арені в цілому та в ООН зокрема реакційні кола імперіалізму, насамперед США та їх союзників по НАТО, на рубежі 70—80-х років зробили поворот у бік нагнітання міжнародної напруженості та посилення конфронтації між Сходом і Заходом, маючи на меті зламати воєнно-стратегічну рівновагу між соціалізмом та капіталізмом на свою користь. Проте такі дії сил мілітаризму й агресії, як це не раз було в минулому, приречені на провал, вони суперечать інтересам розвитку людства. Практикою міжнародних відносин у 70-х роках переконливо було доведено, що прогрес у відносинах між країнами з різним соціальним ладом можливий лише на шляхах, що ведуть до утвердження в цих відносинах принципів мирного співіснування.

За таких умов Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності ще наполегливіше концентрують зусилля у зовнішній політиці на пошукові конструктивних розв'язань існуючих проблем, виходять з твердої переконаності, що світову війну можна відвернути, а процес підготовки ядерного конфлікту — зупинити. Згідно з такою позицією радянські делегації в ООН активізують свою діяльність, виявляючи при цьому необхідну політичну волю, готовність шукати й знаходити рішення з проблем, що хвилюють людство. Так, Радянський Союз висунув комплексну програму заходів, спрямованих на обмеження гонки озброєнь і роззброєння на 80-і роки, які були проголошені Генеральною Асамблеєю ООН як друге десятиріччя роззброєння. У розгорнутому вигляді цю програму було викладено у листі міністра закордонних справ СРСР А. А. Громика Генеральному секретареві ООН у квітні 1980 р. Як зазначено у цьому документі, Радянський Союз вбачає головне завдання цього десятиріччя у тому, щоб 80-і роки стали роками істотного просування вперед по шляху забезпечення тривалого миру. У листі підкреслено готовність нашої країни заборонити на взаємній основі за домовленістю з іншими державами будь-які види зброї. Прогресивна громадськість зустріла цей крок Радянського Союзу з великою увагою і схваленням.

Найпекучіша проблема — відвернення загрози ядерної війни, забезпечення миру — була в центрі уваги учасників 37—39-ї сесій Генеральної Асамблеї ООН, що відбувалися в умовах значного загострення міжнародного становища, викликаного зростанням мілітаризму й агресивності імперіалістичних сил, насамперед США. У гострому політичному протиборстві, що розгорнулося на цих сесіях Асамблеї, радянські

¹⁵ Там же, с. 11.

делегатії разом з представниками країн соціалістичної співдружності були в авангарді боротьби за вжиття практичних заходів по ліквідації загрози ядерної війни, приборканню гонки озброєнь, зміцненню міжнародної безпеки. З активних антимілітаристських, антиколоніальних позицій виступала під час роботи цих сесій й основна маса позаблокових країн. Важливим є те, що і в позиції ряду розвинутих капіталістичних держав, насамперед нейтральних, а також в окремих випадках і деяких держав — учасниць блоку НАТО в оцінці ядерно-ракетної дійсності давали себе знати елементи реалізму.

З ініціативи делегації соціалістичних країн, і насамперед СРСР, на 38-й сесії ГА ООН було прийнято ряд важливих документів, спрямованих на відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, на досягнення реального роззброєння. В Декларації про осуд ядерної війни, прийнятій на цій сесії, рішуче і беззастережно засуджується така війна як найжахливіший злочин проти народів і самого людського життя. Вперше у міжнародному документі з такою категоричністю і повнотою ядерну війну поставлено поза законом.

Всього на 38-й сесії ГА ООН з питань роззброєння було затверджено 63 резолюції. Серед них такі, як «Заморожування ядерних озброєнь», «Про проект договору про заборону застосування сили в космічному просторі і з космосу щодо Землі» та ряд інших важливих рекомендацій, спрямованих на відвернення військової загрози¹⁶. Активну роль у роботі по виробленню цих рекомендацій відіграла делегація Української РСР. Вона була співавтором 12 резолюцій з питань роззброєння¹⁷.

Варто підкреслити, що протягом усієї 40-річної історії ООН УРСР була співавтором або ініціатором численних рішень цього авторитетного міжнародного форуму з питань заборони атомної та нейтронної зброї, про повне і загальне роззброєння тощо. Так, на 38-й сесії ГА ООН делегація Української РСР спільно з делегацією НДР виступила ініціатором резолюції «Заборона хімічної і бактеріологічної зброї». У цьому надзвичайно важливому документі висловлюється глибоке занепокоєння у зв'язку з планованим Вашингтоном нарощуванням арсеналів бінарної хімічної зброї. За оцінками закордонних спеціалістів, нині США мають найбільші у світі запаси хімічної зброї, що становлять понад 150 тис. т, а кількість боеприпасів — майже 3 млн. одиниць¹⁸.

Більшість країн — членів ООН рішуче засуджують варварське застосування хімічної та бактеріологічної зброї, закликають утримуватися від виробництва і розгортання складів хімічної зброї на територіях інших держав. Разом з представниками ПНР делегація УРСР виступила з проектом резолюції про якнайшвидше укладення конвенції про заборону хімічної зброї.

Прагнення народів світу жити в мирі, ліквідувати небувало зрослою загрозою термоядерної війни, недопустити плановану Вашингтоном мілітаризацію космосу яскраво продемонструвала 39-а сесія Генеральної Асамблеї ООН. Висунуті Радянським Союзом на обговорення міжнародним співтовариством такі питання, як «Про використання космічного простору винятково у мирних цілях, на благо людства», «Про неприпустимість політики державного тероризму і будь-яких дій держав, спрямованих на підірив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах» та ряду інших, знайшли гаряче схвалення прогресивної світової громадськості. Активно підтримали ці нові миролюбні ініціативи делегації УРСР, БРСР та усіх інших країн соціалістичної співдружності.

В цілому 39-а сесія ГА ООН схвалила 61 рішення, які закликають держави, насамперед ядерні, конкретними справами сприяти припиненню гонки озброєнь, і насамперед космічних та ядерних. Ці рекомендації підтримала переважна більшість держав. Проти 26 з них голосували

¹⁶ Там же, с. 15—16.

¹⁷ Рад. Україна, 1984, 24 січ.

¹⁸ Удовенко Г. П. Назв. праця, с. 17.

США разом з групою союзників, причому 10 разів практично у повній самотності. Тим самим США ще раз продемонстрували усьому світові, що зовнішня політика адміністрації Рейгана різко розходиться з позицією абсолютної більшості держав — членів ООН¹⁹.

Починаючи з перших сесій ГА ООН радянські делегації спільно з представниками соціалістичних країн беруть найактивнішу участь у розробленні та прийнятті рішень ООН з проблем національно-визвольної боротьби народів, ліквідації залишків колоніальної системи імперіалізму, расизму й апартеїду, наполегливо виступають за пошуки справедливого врегулювання міжнародних конфліктів (у тому числі на Близькому Сході, Кіпрі), за встановлення нових, недискримінаційних умов міжнародної торгівлі.

Українська РСР активно включилася у боротьбу за ліквідацію колоніалізму у всіх його формах і проявах. Вже на перших сесіях ГА ООН, на засіданнях Ради Безпеки глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський, підтриманий радянськими делегаціями та іншими миролюбними силами, рішуче виступав на захист права на самовизначення індонезійського народу, який вів тяжку боротьбу з англійським імперіалізмом та голландськими колонізаторами. Голос радянського дипломата знайшов відгук у всьому світі, насамперед в прогресивній громадськості Індонезії. Найбільш впливова у той час партія цієї країни — Національна партія — надіслала телеграму Д. З. Мануїльському, якою надала йому право захищати інтереси індонезійського народу в Організації Об'єднаних Націй, покладаючи надії на енергійну допомогу з боку Радянської України²⁰. Ці сподівання незабаром виправдалися. Незважаючи на впертий опір західних дипломатів, що застосовували весь свій хист для увіковічення колоніалізму, все ж у 1949 р. Голландія була вимушена визнати незалежність Індонезії. Це разом з тим означало й значний успіх політичної лінії радянських делегацій, спрямованої на захист національних інтересів народів світу, на остаточну ліквідацію колоніальної системи.

Позитивну роль відіграли, зокрема, виступи Д. З. Мануїльського на пленарних засіданнях Генеральної Асамблеї ООН під час обговорення питання про дискримінаційну расову політику уряду Південної Африки щодо індусів, які проживали там. «Делегація Індії знає, — відмічав у своєму виступі глава делегації УРСР, — що радянські республіки, які розв'язали у себе національне питання на основі самовизначення народів, не можуть зайняти іншої позиції, як позиція захисту індуського населення»²¹. Голова Індійського національного Конгресу — найбільш впливової політичної партії в країні, яка очолювала національно-визвольну боротьбу індійського народу проти англійських колонізаторів, Д. Неру широко висловив подяку уряду Радянської України та делегації республіки в ООН за підтримку представників Індії.

Спільно з СРСР, іншими країнами соціалізму Українська РСР наполегливо добивається втілення в життя Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, активно бореться проти усіх форм неокolonіалізму, виступає за якнайшвидше надання незалежності Намібії та за ліквідацію всіх інших колоніальних володінь незалежно від розмірів їх територій і кількості населення.

Протягом багатьох років УРСР є членом, а її представник — заступником голови Спеціального комітету ООН проти апартеїду, в рамках якого розробляються при активній участі радянських делегацій заходи, спрямовані на посилення боротьби проти системи апартеїду в Південній Африці, на мобілізацію міжнародних зусиль проти злочин-

¹⁹ Междунар. жизнь, 1985, № 2, с. 9.

²⁰ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 549.

²¹ Українська РСР на міжнародній арені, с. 127.

ного режиму Преторії, підтримку пригнобленого південноафриканського народу та його національно-визвольного руху.

На сесіях ГА ООН і в Комітеті ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу Українська РСР виступає на підтримку всебічного врегулювання конфлікту на Близькому Сході мирними політичними засобами за участю всіх заінтересованих сторін, включаючи Організацію визволення Палестини — єдиного законного представника палестинського народу.

Важливим напрямом діяльності радянських делегацій, у тому числі УРСР, в ООН є участь у розв'язанні проблем забезпечення прав і основних свобод людини. Обговорення цих питань свідчить про осуд міжнародним співтовариством втручання уряду США у внутрішні справи інших держав, підтримки Вашингтоном фашистських і расистських режимів, дає змогу викрити і засудити масові порушення прав людини в Чилі, Гватемалі, Сальвадорі, Гренаді, на окупованих Ізраїлем арабських територіях і на Півдні Африки. Необхідно підкреслити, що протягом 25 років (1946—1971 рр.) Українська РСР обиралася до складу Комісії ООН по правах людини, де внесла ряд конкретних пропозицій під час роботи над такими важливими актами, ухваленими ООН, як Загальна декларація прав людини, Декларація і міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Міжнародні пакти про права людини тощо. Ця діяльність УРСР отримала заслужене міжнародне визнання, а представникові республіки в Комісії професору П. А. Недбайлу було присуджено премію ООН в галузі прав людини. Знову обрана у 1983 р. до складу цього органу ООН, Радянська Україна продовжує вносити свій позитивний вклад у його роботу²².

Важливою подією в історії діяльності Української РСР в ООН є обрання республіки у 1983 р. на дворічний строк до Ради Безпеки. Безперечно, це є визнанням високого міжнародного авторитету УРСР і її вкладу у багатопланову діяльність ООН, у боротьбу миролюбних сил за зміцнення миру і безпеки народів. Крім того, УРСР є нині членом 16 міжнародних міждержавних організацій і понад 70 постійних або тимчасових їх керівних органів. Представники республіки обрані до складу Виконавчої ради ЮНЕСКО, Адміністративної ради МОП, Ради по промисловому розвитку ЮНІДО, Ради по торгівлі і розвитку ЮНКТАД, Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу. Безпосередній зв'язок з міжнародними організаціями здійснюють постійні представництва Української РСР при штаб-квартирах ООН в Нью-Йорку і ЮНЕСКО — в Парижі, а також при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві²³.

В республіці велика увага приділяється підготовці кваліфікованих спеціалістів-міжнародників. Нині в секретаріатах ООН та інших міжнародних організаціях працює понад 50 співробітників від Української РСР.

Необхідно підкреслити, що характерним для діяльності в ООН делегації УРСР, як і делегації Союзу РСР та БРСР, є послідовна боротьба за забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для будівництва комуністичного суспільства в нашій країні, за мир і зміцнення міжнародної безпеки, відвернення загрози ядерної війни. Під час сесії з Генеральним секретарем ООН член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив, що Українська РСР у своїй діяльності в ООН незмінно додержується політики миру і послідовно виступає за розвиток міжнародного співробітництва відповідно до Статуту ООН, проти агресії, за ліквідацію вогнищ міжнародної напруженості, залишків колоніалізму, ра-

²² Див.: Українська РСР у міжнародних організаціях: Довідник.— К., 1984, с. 10.

²³ Там же, с. 12.

сизму і апартеїду, підтримує зусилля ООН, спрямовані на досягнення цих цілей²⁴.

Аналізуючи й об'єктивно оцінюючи підсумки діяльності радянських делегацій, у тому числі й УРСР, в ООН за час, що минув від дня утворення Організації, можна з повним правом твердити, що вони були і є провідниками політики, яка користується підтримкою переважної більшості держав — членів Організації Об'єднаних Націй і яка відповідає сподіванням усіх, хто бореться проти ядерного знищення, добивається досягнення благородних цілей, проголошених у Статуті ООН. Готовність Союзу РСР забезпечити планеті мирні умови розвитку, його чесна і відкрита позиція з цих питань знайшла своє конкретне втілення у нових конструктивних ініціативах нашої держави. Йдеться насамперед про зобов'язання Радянського Союзу в односторонньому порядку припинити будь-які ядерні випробування з 6 серпня 1985 р. — пам'ятної всьому світові дати атомного бомбардування США японського міста Хіросіми — та про заклик до урядів інших ядерних країн також приєднатися до цієї акції²⁵. Як відомо, офіційний Вашингтон відмовився підтримати цей мораторій, знову продемонструвавши світовій громадськості своє справжнє обличчя — головного винуватця гонки озброєнь. Піклуванням про забезпечення мирного розвитку людства пройнята і пропозиція Союзу РСР включити у порядок денний 40-ї, ювілейної сесії Генеральної Асамблеї ООН питання «Про міжнародне співробітництво у мирному освоєнні космічного простору в умовах його немілітаризації»²⁶. Ці миролюбні ініціативи повністю вписуються у комплексну програму заходів, висунутих Радянським Союзом з метою припинення гонки озброєнь та роззброєння. Вони цілком відповідають позиції нашої країни на женецьких переговорах, спрямовані проти створення нових систем ядерної зброї як у космосі, так і на Землі, мають кінцевою метою повну заборону й ліквідацію цієї смертоносною зброї, у чому кровно заінтересовані всі народи світу.

Немає сумніву, що ці та інші конструктивні акції СРСР на міжнародній арені дадуть новий імпульс боротьбі прогресивних сил в ООН за розв'язання гострих і складних завдань, що стоять перед нею. Радянський Союз, підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, «завжди надавав і надає великого значення ООН як дійовому інструментові миру і готовий зробити нові кроки з тим, щоб справедливі, демократичні принципи, на яких було засновано ООН сорок років тому, міцно утвердились у практиці міжнародних відносин»²⁷.

Будучи невід'ємною складовою частиною Союзу РСР, Українська РСР в єдиному строю радянської дипломатії виступала і буде виступати як в ООН, так і в інших міжнародних організаціях за здійснення ленінської миролюбної політики, принципів мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом, відвернення загрози ядерної війни, розвиток міжнародного співробітництва та соціальний прогрес людства.

Б. А. Афанасьев

УЧАСТИЕ УКРАИНЫ В БОРЬБЕ СССР В ООН ЗА МИР И СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС

Резюме

В статье раскрыты история и цели создания Организации Объединенных Наций, подчеркнута ведущая роль советской дипломатии в разработке выдающегося международно-правового документа современности — Устава ООН. Значительное внимание

²⁴ Рад. Україна, 1981, 8 трав.

²⁵ Правда, 1985, 28 июля.

²⁶ Див. докладніше: Там же, 18 авг.

²⁷ Рад. Україна, 1985, 15 берез.

уделено освітленню послідовательной боротьбы представителей Советского Союза в ООН за реализацию и неукоснительное выполнение уставных требований международным сообществом наций. Показано активное участие делегаций УССР, в частности возглавляемых Д. З. Мануильским, в работе Генеральной Ассамблеи и заседаниях Совета Безопасности ООН, в борьбе за мир и социальный прогресс человечества.

Методологія та методика історичних досліджень

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Етнічний і національний розвиток народів належить до числа науково важливих та політично актуальних проблем радянського суспільствознавства¹. Завдяки марксистсько-ленінському вченню стало можливим розкриття глибоко органічного зв'язку між етнічними процесами та соціально-економічним прогресом людського суспільства. Саме К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін відкрили закономірності етносоціального розвитку народів, встановили головні його етапи та залежність від суспільно-економічних формацій. Сучасна наука виділяє докласові етносоціальні форми спільності людей (плем'я) та класові (народність і нація), що є історичними віхами в розвитку кожного народу.

Термін «народність» уперше вжив Ф. Енгельс. «У поемах Гомера, — писав він, характеризуючи суспільство стародавньої Греції, — ми знаходимо грецькі племена здебільшого уже об'єднаними в невеликі народності, всередині яких роди, братрії і племена все ж ще цілком зберігали свою самостійність»². Народність — це форма етносоціальної спільності людей, притаманна рабовласницькій та феодальній суспільно-економічним формаціям. Для неї характерні відносна спільність мови, що склалася на основі племінних діалектів, території як природно-матеріального фактора існування, певних економічних зв'язків, рис культури, побуту й характеру, етнічне самоусвідомлення й закріплення самоназви.

Виникнення російської, української та білоруської народностей, єдиним коренем яких була давньоруська народність, а спільною колискою — середньовічна держава Київська Русь, стало закономірним результатом розвитку етнокультурних процесів у період формування класового суспільства. Ф. Енгельс вказував на нерозривний зв'язок між формуванням етнічних спільностей і використанням ними певних територій для суспільного життя. «Два факти, — писав він, — що виникли стихійно, панують у первісній історії всіх чи майже всіх народів: поділ народу за ознакою спорідненості і спільна власність на землю»³.

В даній статті зроблено спробу розглянути питання про наукову періодизацію історії української народності в світлі теорії марксизму-

¹ Див.: Чамерян И. П. Племя, народность, нация как исторические формы общности людей.— М., 1963.— 56 с.; Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы.— М., 1964.— 520 с.; Рогачев П. М., Свердлин М. А. Нации — народ — человечество.— М., 1967.— 191 с.; Культура и общество в эпоху становления наций.— М., 1974.— 211 с.; Агаев А. Г. Судьбы народностей.— М., 1978.— 112 с.; Калтачян С. Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность.— М., 1983.— 367 с.; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— 413 с. та ін.

² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 100.

³ Енгельс Ф. Марка.— Там же, т. 19, с. 319.

ленінізму*. Цьому, зокрема, сприяє вихід у світ багатотомної «Історії Української РСР» (тт. 1—8, К., «Наукова думка», 1977—1979) та дослідження в Інституті історії АН УРСР теми «Соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності». Водночас у процесі зазначеного дослідження перед науковцями постав ряд нових проблем і питань методологічного характеру, в тому числі й таких, що стосуються періодизації. Як відомо, на необхідність вивчення національних відносин в СРСР в історичному плані була звернута увага під час святкування 60-річчя СРСР у 1982 р. та на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС⁴. Адже саме соціально-економічний, етнічний і національний розвиток народів нашої країни в минулому та глибокі соціалістичні перетворення, що відбулися в ній після Жовтневої революції стали важливою основою згуртування їх під керівництвом Комуністичної партії у великому братерському союзі і формування нової історичної спільності людей — радянського народу.

Незважаючи на те, що російський, український та білоруський народи протягом тривалого часу були роз'єднані, їх історія, зокрема економічні, етнічні, політичні, соціальні та культурні процеси, мають багато подібних і спільних рис. Тому періодизація розвитку української народності має обов'язково розроблятися з урахуванням цієї спільності.

Радянські історики внесли значний вклад у вивчення загальних проблем формування російської, української і білоруської народностей⁵. Питання періодизації історії української народності розроблялися в багатьох історико-етнографічних працях відомого радянського вченого К. Г. Гуслистого. Він зазначав, що в період феодальної роздробленості (XII—XIII ст.) склалися передумови формування трьох братніх народностей — російської, української і білоруської, які стали спадкоємцями надбань своєї давньоруської попередниці. В XIV—XV ст. (приблизно) українська народність в основному сформувалася. Надалі, в XVI — на початку XVII ст., вона продовжувала розвиватися й консолідуватися. В цей же час, на думку вченого, починається її поступове перетворення в буржуазну націю, яке тривало з другої половини XVII до першої половини XIX ст.⁶

Заслугує на увагу також періодизація, розроблена членом-кореспондентом АН УРСР Ф. П. Шевченком для багатотомної «Історії Української РСР». Згідно з нею перший етап формування української народності охоплює другу половину XII і XIII ст. Це — період феодальної роздробленості, який характеризувався тенденціями, з одного боку, до відокремлення певних територій, з другого — до об'єднання окремих земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці й зростання економічних зв'язків між ними.

Другий етап припадає на XIV — середину XVI ст. В цей час, з одного боку, значною мірою вже була подолана феодальна роздробленість в економічній сфері, з другого — основна частина південно-західних (українських) земель потрапила під владу польських і литовських фео-

* Створення наукової історії формування й розвитку української народності є справою не лише істориків, а й представників інших суспільних наук і вимагає об'єднання їх зусиль.

Питання, порушені у статті доктора історичних наук Г. Я. Сергієнка, є дискусійними. Редакція запрошує фахівців висловити свої судження з даної проблеми.

⁴ Пленум Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року: Стеногр. звіт.— К., 1983, с. 35, 183.

⁵ Вопросы формирования русской народности и нации: Сб. статей.— М.: Л., 1958.—388 с.; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.—292 с. Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.—263 с.

⁶ Див.: Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма).— К., 1963, с. 99—140. Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації.— К., 1967, с. 11—14.

далів. Автор періодизації зазначає, що й в умовах іноземного панування в Південно-Західній Русі відбувався дальший розвиток товарно-грошових відносин і ринкових зв'язків. Третій етап формування української народності визначений другою половиною XVI — серединою XVII ст. Він характеризувався дальшим розвитком ремесла й торгівлі, посиленням ролі міст як економічних центрів, розширенням товарно-грошових відносин і утворенням передумов єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на більшій частині території України⁷.

К. Г. Гуслистий і Ф. П. Шевченко в загальних рисах окреслили контури періодизації історії формування й розвитку української народності, дали поштовх дальшій дослідницькій роботі з цієї важливої проблеми.

Радянська історіографія спростовує концепції українських буржуазних націоналістів (М. С. Грушевського та його школи, а також сучасних антикомуністів) щодо походження й періодизації формування української народності. Їх твердження, що остання, мовляв, бере свій початок безпосередньо від праслов'янських племен антів, антинаукове і не витримує ніякої критики. Це ж стосується й націоналістичної «концепції», згідно з якою «Київська держава» (Київська Русь) начебто була витвором виключно української народності, а не спільною колицкою росіян, українців і білорусів. Підступні спроби посягти розбрат між ними, в тому числі й за допомогою різного роду псевдонаукових вигадок, були завжди приречені на провал.

Методологічні принципи наукової періодизації історичних процесів у суспільстві, в тому числі й періодизації історії формування та розвитку української народності, визначає відоме ленінське положення про те, що всі взагалі грані в природі і в суспільстві «...умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні події, як віхи великих історичних рухів»⁸.

Зародження, формування й консолідація української народності були органічно пов'язані з розвитком феодалізму. Саме ця суспільно-економічна формація послужила базою для етнічних процесів на Україні, так само, як і в Росії та Білорусії.

Перший період історії української народності (зародження, формування і консолідація) охоплює XII — середину XVII ст. Умовно його можна поділити на три етапи, що загалом становлять не менш як 550 років. В цей час розвинулися феодальні відносини, формувалася мова, складалася територіальна спільність української народності, її побут і звичаї, культура.

На першому етапі (XII—XIII ст.) відбувалося зародження первісних ознак (елементів) української народності в надрах давньоруської, яка в умовах феодальної роздробленості Київської Русі стала спільним коренем трьох братніх східнослов'янських народностей. До цих первісних ознак (елементів) слід віднести територіальний ареал, мовні, культурні та економічні особливості, етнічну назву.

В часи феодальної роздробленості Давньоруської держави історично склалися Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття. Вони й стали тією етнічною територією, на якій формувалася українська народність. Тут виникали давньоруські князівства — Київське, Переяславське, Чернігівське, Володимиро-Волинське, Галицьке та ін. Історичним осередком формування української народності було середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина) з центром у Києві. До нього тяжіли згадані тут інші землі.

За часів феодальної роздробленості Київської Русі виник етнічний та історико-географічний термін «Україна», що згодом став власною

⁷ Історія Української РСР. К., 1979, т. 1, кн. 2, с. 186—187.

⁸ Ленін В. І. Під чужим прапором.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 134.

назвою південно-західних руських земель. В літописному оповіданні про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 р. вперше вживається назва «Україна» щодо значної території Подніпров'я. Літописець розповів, що за князем плакали переяславці, «о нем же Оукраина много постана». З того часу назва «Україна» вживається в літописах паралельно з назвами «Русь» і «Руська земля», причому вона поширюється й на інші землі Південно-Західної Русі⁹.

Давньоруські літописи та місцевий епос створювалися на південно-руських землях загальноруською літературною мовою, зрозумілою на території всієї Русі¹⁰. Водночас київські, чернігівські, львівські літописці вживали слова з народних говірок, де зароджувалася українська лексика. Це ж стосується й невідомого автора славнозвісної поеми «Слово о полку Ігоревім». Українська етнічна мова формувалася на основі давньоруської мови та її місцевих діалектів, які брали свій початок від мов південно-західних слов'янських племен Русі. «Спільна мова, — писав Ф. Енгельс, — що мала відмінності тільки в діалектах, була виразом і доказом спільного походження»¹¹. Українська мова походила від давньоруської і залишилася близькою до російської та білоруської мов.

Згубні наслідки феодальної роздробленості Давньоруської держави з усією силою далися взнаки під час навали кочівників зі сходу в 20—40-х роках XIII ст. Золотоординські завойовники всіляко намагалися зберегти роздробленість країни, щоб тримати її населення в покорі.

На другому етапі історії української народності (XIV—XV ст.) формувалися складові елементи (ознаки) цієї народності як етнічної спільності феодальної суспільно-економічної формації на Україні. Російська, українська і білоруська народності внаслідок внутрішнього соціально-економічного розвитку та в умовах боротьби за визволення від іноземних загарбників перетворилися на стійкі етнічні спільності. За цей час російський народ, спираючись на підтримку українського й білоруського народів, повалив золотоординське іго й створив могутню централізовану державу, яка підтримувала визвольний та об'єднавчий рух населення всіх давніх руських земель, що внаслідок різних історичних причин опинилися під владою іноземних загарбників.

В. І. Ленін підкреслював, що російський і український народи з найдавніших часів близькі «... і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹². Ця близькість, на яку, зокрема, вказувалося і в схвалених ЦК КПРС «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», сприяла формуванню української народності. «Незважаючи на всі історичні незгоди і великі випробування, — зазначається в згаданому документі, — російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі»¹³.

Українська народність, що паралельно і водночас з російською та білоруською народностями в основному сформувалася в XIV—XV ст., користувалася руською мовою, спільною також і для білоруської народності¹⁴. Разом з тим розвивалися українська і білоруська мови. Поступово зміцнювалися економічні зв'язки між південно-західними (укра-

⁹ Ипатьевская летопись.— Полное собрание русских летописей. М., 1962, т. 2, с. 653, 663, 732, 889.

¹⁰ Див.: Филли Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— 655 с.; Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964.— 107 с.

¹¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 91.

¹² Ленін В. І. Україна.— Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

¹³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС.— К., 1954, с. 5.

¹⁴ Див.: Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Указ. соч., с. 76—77.

їнськими) землями на базі феодальних відносин, зберігалися певні особливості суспільного та політичного життя на цих землях, що перебували в складі іноземних держав (Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії), традиції в культурі, побуті, звичаях і народному характері, успадковані від давньоруської народності й розвинуті на новій етнічній основі та збагачені спілкуванням з російською і білоруською народностями. З самого початку українська народність складалася з антагоністичних класів-станів — феодалів і селян, між якими точилася безперервна соціальна боротьба.

Українська народність формувалася в несприятливих зовнішньополітичних умовах. Золотоординське іго перешкоджало економічному, політичному й культурному розвитку загарбаних руських земель, і проти нього піднімалася хвиля визвольної боротьби по всій Русі. В результаті влада Золотої Орди дедалі послаблювалася. Цим скористалася Литовська держава, яка при підтримці місцевого населення поступово витісняла золотоординські сили з Білорусії та України. У першій половині XIV ст. Білорусія опинилася під її владою. У 1362 р. литовське військо, в складі якого були білоруські та українські загоны, на Сніжних Водах (притока Південного Бугу) завдало поразки золотоординцям і витіснило їх з Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Волині й Поділля. Тут також запанували литовські феодалі.

«В ті часи, — писав Ф. Енгельс, — коли Великоросія попала під монгольське ярмо, Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азійської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства»¹⁵. Таким чином, він підкреслив несприятливі обставини, що призвели до відокремлення Білорусії та України від Росії і їх приєднання до феодального Великого Литовського князівства. Ф. Енгельс вважав, що в XIV ст. вже існували Росія (Великоросія), Білорусія і Україна (Малоросія) як етнічні території. Крім Великого Литовського князівства, у складі якого опинилася більшість українських земель, вони перебували також під владою інших феодальних держав: Польщі (Галичина з кінця XIV ст.), Молдавії (Північна Буковина і Придунав'я з 1359 р.), Угорщини (Закарпаття з XII—XIII ст.).

Таким чином, територія України була насильно розчленована, а українська народність — позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції. Народні маси України прагнули до єднання з російським народом у складі централізованої Російської держави, одним з важливих зовнішньополітичних завдань якої проголошувалося визволення споконвічних руських земель від іноземного панування і возз'єднання їх з Росією. Вона підтримувала визвольний рух народних мас України і Білорусії.

На другому етапі формування української народності долалася феодальна роздробленість, чому, зокрема, сприяла й Литовська держава. Однак українське населення зазнавало в ній соціального гноблення, що негативно позначалося на розвитку економіки і культури всіх частин розчленованої України.

Українські буржуазні націоналісти, фальсифікуючи історію, силкувалися довести, що, мовляв, російська та українська народності за своїм походженням, характером і культурою глибоко відрізняються одна від одної. Так, згідно з безпідставними твердженнями М. С. Грушевського, історія вела їх здебільшого зовсім різними шляхами, які «являлися більше відмінностей, ніж схожостей». Насправді ж шляхи етносоціального розвитку цих братніх народностей ніколи не розходилися.

До XVI — першої половини XVII ст. відноситься третій етап історії української народності — її консолідація в умовах розвитку феодальної суспільно-економічної формації, дальшого наростання виз-

¹⁵ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 18.

вольного руху проти іноземного панування та його найвищого піднесення — визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією. Ці півтора століття насичені подіями, що засвідчили рішучість народних мас України скинути іноземне ярмо і об'єднатися з великим російським народом.

Дальший розвиток продуктивних сил у землеробстві та ремеслах, розширення товарного виробництва і обміну, зростання політичних та економічних зв'язків між землями України, наростання визвольного руху проти іноземних поневолювачів, формування своєрідних рис мови, етнічної культури, побуту й характеру — все це сприяло консолідації й прогресу української народності в нових історичних умовах.

Внаслідок Люблінської унії (1569 р.) королівство Польське і Велике князівство Литовське об'єдналися у федеративну державу Річ Посполиту. Відбувся перерозподіл загарбаних білоруських і українських земель: Білорусія залишалася в складі Великого князівства Литовського, а Україну (Волинь, Брацлавщину і Київщину) захопила шляхетська Польща. Для українського народу це мало тяжкі наслідки: незрівнянно посилилися економічний визиск і національно-релігійне гноблення його польською шляхтою, а також місцевими феодалами, які вступили з нею у зговір і спілку. За цих обставин український народ мусив з ще більшою енергією виборювати право на етнічне існування.

В тяжких умовах іноземного панування українська народність не лише зберегла, а й розвинула рідну етнічну мову як засіб спілкування й культурного прогресу. Ф. Енгельс вказував, що українців («малоросів») польські феодали не лише жорстоко пригноблювали економічно і політично, а й намагалися позбавити їх виробленої віками етнічної культури і духовно підпорядкувати католицькому верховенству папи римського. Церковний собор вищого католицького і православного духовенства в м. Бресті (1596 р.) постановив створити об'єднану (уніатську) церкву для всього населення Білорусії і України. «Значна частина цих православних, — зазначав Ф. Енгельс, — у XVI столітті була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»¹⁶.

Головна мета, яку переслідували феодали, католицьке та православне вище духовенство, запроваджуючи унію, полягала в тому, щоб позбавити білоруське і українське населення ідеологічних зв'язків через православну церкву з Російською державою. Це був підступний план колонізації українців, перетворення поневолених народних мас у вічно залежних кріпаків, знищення давньоруських традицій і надбань етнічної української культури.

Українська народність сформувалася на давніх руських землях, що включали Київщину, Переяславщину, Чернігово-Сіверщину, Волинь, Поділля, Східну Галичину, Закарпаття, Північну Буковину, Запоріжжя, де проживали українці, які становили тут переважну більшість населення. Його кількість невпинно зростала. Якщо на початок XV ст. на землях України налічувалося близько 3,3 млн. чол., то в першій чверті XVI ст. — вже 3,8 млн., а в першій чверті XVII ст. — близько 4,5 млн.¹⁷

Утверджувалася і власна назва «Україна». Так, у постанові сейму Речі Посполитої в 1580 р. зазначалося, що антифеодальні виступи селян охопили тоді «Україну Руську (Галичину. — Г. С.), Київську, Волинську, Подільську і Брацлавську»¹⁸. Французький інженер Г. Боплан,

¹⁶ Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 161.

¹⁷ Історія Української РСР: Корот. нарис. — К., 1981, с. 50.

¹⁸ Цит. за: Гуслиний К. Г. До питання про утворення української нації, с. 23.

який перебував на службі в Речі Посполитій у 30—40 роках XVII ст., називав Україною територію, де проживало українське населення і запорізькі козаки¹⁹.

Економічна спільність української народності в XVI — першій половині XVII ст. розвивалася в умовах панування іноземних феодалів-загарбників. Однак зусиллями народних мас економіка краю була відбудована після руйнівної навали кочовиків та золотоординського іґа, вдосконалювалися знаряддя праці в землеробстві й скотарстві, ремеслі й промислах, розвивалися старі й засновувалися нові міста, що перетворювалися в центри виробництва й торгівлі.

Важливе економічне й політичне значення мало виникнення українського козацтва та Запорізької Січі. Південні давньоруські землі Північного Причорномор'я і Приазов'я формально перебували під владою Литовської держави, а потім Речі Посполитої. Кримське ханство і султанська Туреччина намагалися привласнити ці безмежні степові простори, на яких осідали втікачі з інших земель України. Вони називали себе козаками — вільними людьми, озброювалися й захищали край від татарських і турецьких нападників, польських і литовських феодалів. Така колонізація південних степів мала вирішальне значення для їх господарського освоєння. Перші згадки про козаків відносяться до кінця XV ст. Вони об'єднали свої сили й утворили на дніпровському острові Томаківка велику фортецю, що дістала назву Запорізька Січ. Остання мала своєрідну військово-адміністративну організацію, яка походила від давніх візових традицій Русі. Наявність там незалежного самоврядування, право козаків брати участь у військових радах і виборах старшини, у військових походах, володіти землями і займатися промислами дали підставу К. Марксу в «Хронологічних виписках» назвати Запорізьку Січ «християнською козацькою республікою»²⁰. Запорожці підтримували тісні зв'язки з донськими козаками Росії. Запорізька Січ відіграла визначну роль як осередок організації визвольного руху народних мас проти панування феодалів Речі Посполитої, за возз'єднання України з Росією.

Духовна культура української народності в XVI — першій половині XVII ст. зробила значний крок уперед у своєму розвитку. Вона сприяла піднесенню етнічної самосвідомості й визвольної боротьби українського народу. До цього періоду відноситься заснування братств як громадських організацій, що дбали про розвиток духовної культури на Україні. Вони відкривали (переважно в містах) школи, вели боротьбу проти національних і релігійних утисків населення України з боку католицької та уніатської церков і феодалів Литви й Польщі. Важливе значення для розвитку освіти мали Острозька школа і Київська колегія, які стали врівень з тогочасними європейськими вищими школами. На Україні завдяки діяльності російського першодрукаря Івана Федорова виникло книгодрукування. Дальший розвиток на місцевій етнічній основі фольклору, літератури, музики, театру, архітектури і образотворчого мистецтва свідчив про самобутність культури української народності. Остання в той час складалася з класу-стану феодалів (шляхта, старшини, духовенство) і залежних станів (селяни, міщани, козаки), між якими існували антагоністичні суперечності. Основну масу народності становили селяни. Загострення класових суперечностей і консолідація сил української народності сприяли розгортанню на Україні антифеодального і визвольного руху. З кінця XVI ст. селянсько-козацькі повстання перетворилися в майже безперервну війну проти феодалів і

¹⁹ Див.: Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.— Жовтень, 1981, № 4, с. 54—63, 75—88.

²⁰ Архив Маркса и Энгельса, т. 8, с. 154.

панування Речі Посполитої. На західноукраїнських землях виник і посилювався опришківський рух.

Визвольна війна 1648—1654 рр., очолювана Богданом Хмельницьким, була яскравим виявом утвердження і великим подвигом сформованої української народності, яка визволила Україну від іноземного панування й здійснила одвічну мрію про возз'єднання її з Росією. Цей акт знаменував поворотний етап в усьому житті українського народу і закріплював його історичну єдність з російським народом. Україна була врятована від поневолення, поглинення та закабалення іноземними загарбниками, а її народність дістала простір для свого розвитку. Возз'єднання України з Росією «показало іншим народам, що тяжіли до Росії, справжній взірєць єдино правильного вирішення їх національної історичної долі»²¹.

Під час визвольної війни власна назва «Україна» утверджується на більшості її земель. Французький офіцер, дипломат і учений П'єр Шевальє, який був тоді секретарем французького посольства у Варшаві, писав: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воеводств»²². Царський уряд офіційно називав возз'єднану з Росією Україну «Малою Росією» і для управління нею створив спеціальну установу — Малоросійський приказ (1662 р.).

Однак частина українських земель все ще залишалася під владою іноземних держав. Населення цих земель тяжіло до України, возз'єднаної з Росією, продовжувало визвольну боротьбу.

Другий період історії української народності охоплює понад два століття (друга половина XVII — середина XIX ст.). В цей час відбувався її дальший розвиток та поступове переростання в буржуазну націю. Возз'єднання України з Росією зв'язало їх в одній державі мільйонами і мільярдами ниток економічного, правового й побутового характеру, навіки з'єднало їх долі, забезпечило життєві інтереси народів і сприяло дальшому суспільному прогресові²³.

На той час Росія досягла значного економічного і політичного розвитку. В. І. Ленін підкреслював, що «новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»²⁴. Цей надзвичайно важливий суспільний процес справив значний позитивний вплив на економічний і культурний розвиток України, сприяв дальшому прогресові української народності й поступовому переростанню її в буржуазну націю.

На четвертому етапі розвитку української народності (друга половина XVII ст.) важливим явищем було зближення її з російською народністю в умовах виникнення національних (буржуазних) зв'язків у надрах феодальної суспільно-економічної формації.

У складі Російської держави значно розширилися територіальні межі розселення українського народу. Возз'єднана в Російській державі Україна територіально складалася з трьох великих районів — Лівобережжя, Слобожанщини й Запоріжжя. Правобережжя і Східна Галичи-

²¹ Щербинський В. В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів.— У кн.: Навіки разом: Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. К., 1979, с. 36.

²² Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960, с. 43. П. Шевальє, неправильно визначив територію України, залишивши за її межами Волинь і Поділля.

²³ Див.: Щербинський В. В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів, с. 35.

²⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 143—144.

на залишалися під владою Речі Посполитої, Закарпаття — Угорщини, Північна Буковина — Молдавії.

Українська мова продовжувала збагачуватися й розвиватися, зберігаючи водночас свою близькість до російської та білоруської мов. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який у 1657 р. мав нагоду ознайомитися з мовою і побутом українців, писав: «Самі вони (жителі України, зокрема Києва. — Г. С.) давній народ, а мова їх ще більше всеохоплююча й багатша, ніж фарсі, кайтакська, монгольська й різні інші. Але вона має схожість з московитською [російською] мовою»²⁵.

В результаті возз'єднання важливі в економічному відношенні згадані вище райони України включилися у всеросійський ринок, що помітно розширило його. В системі цього ринку на українських землях створилися досить сприятливі умови для розвитку землеробства, скотарства, ремесел, промислів, торгівлі. На значні економічні центри перетворювалися українські міста. Об'єднання економічних ресурсів України та Росії сприяло їх загальному прогресові в усіх сферах суспільного розвитку.

Після возз'єднання України з Росією на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі тривалий час зберігалися місцеві особливості адміністративного устрою і військової організації, що склалися в минулому, зокрема в роки визвольної війни, традиційного права і громадсько-політичного життя. Спираючись у своїй політиці, яка мала яскраво виражений класовий характер, на місцевих українських феодалів, царський уряд насамперед забезпечував права і привілеї старшини, шляхти, заможного козацтва, міського патриціату, духовенства. Селянство ж, міська біднота та рядове козацтво України, як і раніше, залишалися у феодальній залежності, хоч остання й була дещо послаблена в результаті визвольної війни 1648—1654 рр. Разом з трудящими масами Росії вони активно виступали проти своїх класових гнобителів. Яскравим прикладом цієї спільної боротьби стала, зокрема, селянська війна під проводом Степана Разіна.

Важливе місце в історії української народності займає п'ятий етап (XVIII ст.) В цей час відбувається її дальший розвиток і в процесі поступового розкладу феодалізму та формування елементів капіталістичного укладу з'являються первісні ознаки буржуазної нації. Протягом століття сталися значні зміни в території, зміцніла економічна спільність, дісталася дальшого розвитку культура української народності.

Російський, український та інші народи нашої країни спільно відстоювали своє існування в тривалій і тяжкій боротьбі проти агресії шведських феодалів під час Північної війни (1700—1721 рр.). Об'єднані сили російського та українського народів протягом XVIII ст. успішно протистояли агресії султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Під час російсько-турецьких війн Оттоманська Порта зазнала ряду поразок і втратила свої володіння в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Ці землі стали складовою частиною Російської держави, яка здобула виходи в Чорне й Азовське моря. На півдні виникли нові економічні і культурні центри (Севастополь, Миколаїв, Катеринослав, Херсон, Одеса та ін.), що мали загальноросійське значення. Наприкінці XVIII ст. було ліквідовано Кримське ханство. На його неосвоєних територіях селилися вихідці з України й Росії. Крим увійшов до Таврійської губернії.

Народні маси Правобережної та Західної України вели тривалу визвольну боротьбу проти іноземного панування, брали участь у гайдамацькому і опришківському рухах. В результаті влада шляхетської Польщі на Правобережжі послабилася. Завдяки військовій допомозі з

²⁵ Челеби Эвлия. Книга путешествия: (Извлечения из соч. турецкого путеш. XVII в.) / Пер. и коммент. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины.— М., 1961, с. 79.

боку Російської держави наприкінці XVIII ст. були визволені й возз'єднані з нею Київщина, Волинь і Поділля (Правобережна Україна). Це сприяло дальшому зростанню продуктивних сил, зміцненню зв'язків між землями України, розвитку капіталістичного укладу.

Таким чином, на кінець XVIII ст. до складу Російської держави входила більшість земель України (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Запоріжжя), які становили територіальну спільність української народності. Народні маси Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини продовжували боротьбу проти іноземного панування (Австрійської монархії) й прагнули до єдності з Росією. Визначними економічними й етнокультурними центрами головних районів України були Київ (Лівобережжя та Правобережжя), Харків (Слобожанщина), Львів (Східна Галичина).

Запорізька Січ втратила значення військового форпосту на півдні країни, однак продовжувала залишатися традиційним центром антифеодального руху. Це спонукало царський уряд до її ліквідації в 1775 р.

Певний позитивний вплив на формування економічної спільності української народності справили реформи, які були проведені в Російській державі у першій чверті XVIII ст. в галузі землеробства, промисловості, торгівлі, управління, судочинства, військової справи, освіти й культури. В сільському господарстві України панували феодальні відносини, зростало поміщицьке землеволодіння, а селяни обезземелювалися й закріпачувалися. Поряд з цим дальший розвиток продуктивних сил зумовлював виникнення нових явищ в економіці: засновувалися мануфактури, використовувалася наймана праця, освоювалися нові види ремесел і промислів, розширювалася торгівля. Землеробство й скотарство дедалі більше набували товарного характеру. За підрахунками радянських дослідників, у XVIII ст. лише на Лівобережній та Слобідській Україні діяло понад 200 мануфактур²⁶. Зростала їх кількість і на Півдні України, Правобережжі, а також на західноукраїнських землях. Усе це свідчило про розвиток капіталістичного укладу.

Первісне нагромадження капіталу відбувалося різними способами: шляхом розширення торгівлі, зокрема чумацького промислу, посилення кріпосницького гноблення селян та визиску вільнонайманих робітників, лихварством тощо. Ці капітали сприяли розширенню промислового підприємництва. К. Маркс підкреслював, що «...так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва»²⁷. На Україні це, зокрема, виявлялося в обезземелюванні й закріпаченні селян, розоренні маси цехових і нецехових ремісників, дрібних промисловців. Не лише ремесло і промисли, а й поміщицькі та селянські господарства дедалі глибше втягувалися в товарно-грошові відносини, що свідчило про зростання елементів капіталістичного укладу, розклад феодалізму.

У зв'язку з цим процесом відбувалися дальші зміни у класовому складі української народності. Поряд з дворянством, як феодальним класом-станом, все більше з'являлося промисловців, купців, лихварів та інших експлуататорів, що володіли значними капіталами. Тривала соціальна диференціація серед селянства й ремісників, де виділялася багата верхівка, яка також визискувала бідняків.

Водночас всередині української народності загострювалися класові суперечності. Свій найяскравіший вияв вони діставали в численних антифеодальних повстаннях і виступах. Особливо переконливе підтвердження класова солідарність народних мас Росії і України діставала в селянських війнах XVIII ст. під проводом Кіндрата Булавіна і Омеляна Пугачова, у визвольному повстанні — Коліївщині, гайдамацькому та

²⁶ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971, с. 178.

²⁷ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. 1, кн. 1. Процес виробництва.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 675.

опришківському рухах. Народні виступи проти кріпосницького гноблення підживляли феодальну систему, торували шлях для капіталістичних відносин.

Українська етнічна культура (фольклор, література, театр, музика, архітектура) продовжувала розвиватися у тісній єдності з російською. Відбувалося їх взаємозбагачення. Значно посилився вплив української народної мови на давню літературну, тобто мову літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, творів М. Довгалевського, Г. Кониського, І. Некрашевича, Г. Сковороди та інших письменників. Закономірним результатом цього впливу стало створення І. П. Котляревським поеми «Енеїда», написаною народною українською мовою, яка в умовах формування буржуазної нації закріплювалася в літературі. Царський уряд намагався гальмувати цей об'єктивний процес і перешкоджав розвитку української мови й літератури. У творах української культури знаходили відображення соціально-економічні процеси, що відбувалися в суспільстві.

Прискорення розвитку продуктивних сил висувало потребу в дальшому поширенні освіти, науки, книгодрукування. У Києві колишній колегіум було перетворено в академію, виникли колегіуми в Харкові, Чернігові, Переяславі, що давали середню освіту. У Львові продовжував діяти університет, заснований ще в 1661 р. Збільшувалася мережа початкових шкіл. Розвитку науки на Україні сприяли Петербурзька академія наук і Московський університет, діяльність геніального російського вченого-енциклопедиста М. В. Ломоносова, який висунув ідею створення на Україні університету.

Таким чином, розклад феодалізму і формування елементів капіталістичного укладу в суспільстві на Україні давали новий поштовх розвиткові української народності, викликали появу в ній первісних ознак буржуазної нації: об'єднання більшості українських земель в єдиній Російській державі, зміцнення економічної спільності цих земель та входження їх у систему всеросійського ринку, початок закріплення української народної мови в літературі, поступове переростання етнічної української культури в національну, риси якої з'явилися у XVIII ст. Українська народність розвивалася в тісному і нерозривному зв'язку з російською народністю. Обидві вони зазнавали благотворного взаємовпливу.

На шостому етапі (перша половина XIX ст.) відбувалося поступове переростання української народності у її вищу суспільну форму — буржуазну націю в умовах посиленого розкладу і кризи феодальної суспільно-економічної формації та дальшого формування капіталістичного укладу. В цей час населення України досягло 12 млн. чол.²⁸ Значні якісні зміни відбулися в галузі економіки та культури, у класовому складі української народності.

В першій третині XIX ст. продовжувалося формування її території. Після приєднання Бессарабії (1812 р.) до складу Росії увійшли й придунайські землі, заселені переважно українцями. Інтенсивне заселення ними, а також росіянами Північного Причорномор'я і Приазов'я сприяло господарському освоєнню цих регіонів, що увійшли згодом до етнічної території України у складі Російської держави. Австрійська монархія продовжувала поширювати свою владу на всі західноукраїнські землі (Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття), населення яких не втрачало надій на возз'єднання їх з Росією. «Друга група австрійських слов'ян, — писав у 1855 р. Ф. Енгельс, — складається з уламків різних народностей, які відокремилися в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходиться через це поза межами Австрії. Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як

²⁸ Історія Української РСР: Корот. нарис, с. 131.

до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...»²⁹.

Панування на західноукраїнських землях Австрійської монархії мало негативні наслідки. Іноземні загарбники при допомозі місцевих поміщиків проводили політику асиміляції українського населення, всіляко утискували його мову й культуру, розпалювали міжнаціональну ворожнечу, намагалися витравити із свідомості трудящих краю почуття любові до свого єдинокровного брата — російського народу. Народні маси Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття вели постійну боротьбу проти чужоземних поневолювачів, протидіяли їх колонізаторській політиці, брали активну участь у визвольному русі й підтримували постійні зв'язки з населенням України, возз'єднаної з Росією, як із своїм природним центром.

У першій половині XIX ст. феодально-кріпосницька система господарства в Росії інтенсивно розкладалася, що свідчило про наближення кризи феодальної формації, в надрах якої виростав капіталістичний уклад. «В Росії, — писав Ф. Енгельс, — розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа. Кріпосне право в Росії і в Польщі обмежується, що означає ослаблення дворянства в інтересах буржуа і створення класу вільних селян, в якому буржуазія всюди має потребу»³⁰.

Як і в усій Росії, на Україні набувало дедалі більшого поширення поміщицьке та купецьке підприємництво: загальна кількість підприємств зросла з 649 у 1825 р. до 1649 в 1855 р. Протягом 1824—1847 рр. тут було засновано 144 цукрових заводи³¹. У Києві розпочалося виробництво парових машин. На фабриках і заводах України збільшувалася кількість робітників (передпролетарів): у 1825 р. їх налічувалося 15 тис. чол., а в 1860 р. — 86,7 тис. чол. Вільнонаймані робітники поступово витіснили кріпосних. Швидко формувалася торгово-промислова буржуазія: чисельність купців зросла з 18,2 тис. чол. (1816 р.) до 104 тис. (1859 р.)³². Усе це свідчило про те, що в суспільстві зростали буржуазія і пролетаріат — головні класи буржуазної нації.

Розвиток капіталістичного укладу відбувався і в сільському господарстві: у поміщицьких маєтках дедалі зменшувалася кількість кріпаків-селян, зростала чисельність наймитів — сільськогосподарських робітників. Таким чином, формувалася економічна спільність і класова структура української буржуазної нації.

Класики марксизму-ленінізму вказували на прогресивний характер буржуазно-демократичних рухів, спрямованих проти феодального ладу. Зокрема, В. І. Ленін писав: «Перша епоха, з великої французької революції до франко-пруської війни, є епоха піднесення буржуазії, її повної перемоги. Це — висхідна лінія буржуазії, епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе»³³. Це положення повністю стосується й становища в Росії та на Україні, де в той час «...усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»³⁴.

У перехідну епоху від феодалізму до капіталізму набула особливо-го загострення класова боротьба селян проти поміщиків, робітників проти власників фабрик і заводів, просвітителів проти реакційних сил, що трималися за самодержавство й кріпосництво. Визвольний рух у Росії започаткували декабристи, товариства яких (Південне, Об'єднаних

²⁹ Енгельс Ф. Німеччина і панславизм.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 202.

³⁰ Енгельс Ф. Рухи 1847 року.— Там же, т. 4, с. 450.

³¹ Гуржій І. Зародження робітничого класу України.— К., 1958, с. 13.

³² Історія Української РСР. К., 1978, т. 3, с. 27, 31.

³³ Ленін В. І. Під чужим прапором.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 134.

³⁴ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Там же, т. 2, с. 497.

слов'ян) діяли і на Україні. Пізніше тут виникли Кирило-Мефодіївське та Харківсько-Київське товариства, які виступали за ліквідацію самодержавства й кріпосництва. В процесі визвольної боротьби відбувалося розмежування революційних демократів і буржуазних лібералів.

Антифеодальні виступи селян Східної Галичини та Північної Буковини, а також буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр. в Австрії, активну участь у якій взяли й народні маси західноукраїнських земель, привели до ліквідації на них кріпосного права. Наростання селянського руху під час Кримської війни і діяльність революційних демократів (М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка та ін.) спричинили виникнення революційної ситуації в Росії, а скасування тут кріпосного права відкрило шлях до капіталістичного розвитку країни, прискореного формування російської, української, білоруської та інших буржуазних націй.

Одним з виявів процесу перетворення української народності в націю стало закріплення української мови в художній літературі. Вагомий вклад у цю справу внесли, зокрема, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемівський, Є. П. Гребінка, М. С. Шашкевич, Марко Вовчок та інші, а основоположну роль відіграв Т. Г. Шевченко, який у своїх творах підніс мову українського народу до рівня розвинутих світових мов. Її, а також створену на ній літературу високо оцінювали революційні демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, О. І. Герцен.

Значного розвитку досягла культурна спільність української народності — основа для формування національної культури. «... Коли не було ще розколу нації на буржуазію і пролетаріат, — писав В. І. Ленін, — лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму»³⁵. Дане положення стосується й української культури першої половини XIX ст., тобто перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. В цей час з'явилися університети в Харкові і Києві, ряд ліцеїв, гімназій, приватних навчальних закладів, виникла система початкових шкіл. Університети й ліцеї стали також центрами розвитку науки, зокрема історії та фольклористики.

У першій половині XIX ст. з'явився український національний професійний театр. Велику роль у його становленні відіграли, зокрема, І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та видатний російський актор М. С. Щепкін. Під благодотворним впливом російської музики розвивалося на Україні й професіональне музичне мистецтво. Автором першої української опери став відомий оперний співак і композитор С. С. Гулак-Артемівський, який підтримував дружні зв'язки з основоположником російської класичної музики М. І. Глінкою. Вагомий вклад у розвиток реалістичного напрямку в українському живопису і графіці вніс революціонер-демократ Т. Г. Шевченко — вихованець Петербурзької академії мистецтв. Національного характеру набували декоративно-ужиткове мистецтво (розпис цивільних та культових споруд і житла, виготовлення декорацій для театру, килимів, декоративних тканин, вишивання одягу, керамічне, скляне та фарфоро-фаянсове виробництво тощо), традиційно-матеріальна культура і звичаї (землеробська техніка, транспорт, житло, одяг, громадський і сімейний побут). Українська культура була глибоко споріднена з культурами російського й білоруського народів.

Отже, в основу викладеної тут періодизації історії української народності покладено найважливіші віхи, що визначали перехід від одного (нижчого) етапу її етносоціального розвитку в епоху феодалізму до іншого (вищого). Українська народність стала етнічною основою нової соціальної спільності — української буржуазної нації, що базувалася на капіталістичній суспільно-економічній формації.

³⁵ Ленін В. І. Як єпископ Никон захищає українців? — Там же, т. 24, с. 9.

Понад 750 років налічує історія української народності, що існувала й розвивалася на економічній базі феодального способу виробництва. Ця етносоціальна спільність людей сформувалася на основі таких головних чинників — територіального ареалу; притаманних феодальній суспільно-економічній формації господарських зв'язків; мови спілкування та своєрідної культури. З часом, розвинувшись, вони стали факторами, що визначили перетворення народності в націю як неминучу форму буржуазної епохи суспільного розвитку.

Українська народність, як і братні російська та білоруська народності, походили від єдиного кореня — давньоруської народності й навіть залишилися близькими і територіально, і економічно, і мовно, і культурно. І ця близькість заклала глибоку й міцну основу для їх дружби і непорушної єдності.

Г. Я. Сергієнко

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОСТИ

Резюме

В статье изложена разработанная автором на основе марксистско-ленинского учения периодизация истории украинской народности. Определены два главных периода: первый охватывает XII — середину XVII вв. и второй — вторую половину XVII — середину XIX вв. Каждый из них делится на три этапа. В первый период происходил процесс зарождения, формирования и развития украинской народности, который начался во времена феодальной раздробленности Руси, продолжался в годы господства иноземных феодальных держав Литвы и Речи Посполитой, а завершился освободительной войной 1648—1654 гг. и воссоединением Украины с Россией. Во второй период происходил дальнейший прогресс украинской народности и постепенное ее перерастание в буржуазную нацию, сближение с русской, белорусской и другими народностями нашей страны. В статье акцентировано внимание на том, что только благодаря воссоединению Украины с Россией украинская народность сохранилась как этносоциальная общность, смогла консолидироваться в единое целое, развить свою экономическую и духовные силы.

СТАН РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСУ 1923 р.

М. К. БОЙКО (Чернігів)

Поглибленому аналізу закономірностей розвитку робітничого класу, його історії у початковий період нової економічної політики сприяє вивчення матеріалів демографічних та спеціальних переписів. Надаючи їм важливого значення, В. І. Ленін головне завдання демографічного перепису, зокрема, вбачав у визначенні основних категорій населення за класовим становищем, тобто за становищем у суспільному виробництві¹.

Переписи, як правило, проводилися на переломних етапах соціалістичного будівництва в нашій країні. Так, після переходу до непу за постановою Раднаркому РСФРР від 12 жовтня 1922 р. з метою вивчення соціально-класового складу населення міст був проведений Все-союзний міський перепис за станом на 15 березня 1923 р.² Поряд з загальноанкетними даними з'ясувалися питання про заняття (професію), місце роботи, кваліфікацію, вид виробництва та ін. Слід зауважити, що в основу програми перепису була покладена чисто професійна, а не виробнича ознака. Тому його матеріали не можна використати для характеристики виробничої структури підприємств чи установ. Однак вони дають картину загальної чисельності міських робітників в основних галузях народного господарства.

Одночасно був проведений і перепис усіх промислових підприємств незалежно від стану, в якому вони перебували на той час. На відміну від поточних промислових статистичних обстежень, при проведенні яких враховувалися тільки відомості про стан великої, так званої цензової промисловості, переписові 1923 р. підлягали і дрібні, кустарно-ремісничі виробництва.

Матеріали перепису були опубліковані в 20-х роках³. Відрізняючись і від поточних демографічних статистичних даних, і від вибіркових обстежень, вони є незамінним джерелом при вивченні складу і структури робітничого класу в умовах перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, дають можливість глибше дослідити соціально-економічні процеси того часу.

Важливою особливістю перепису 1923 р. є те, що його дані публікувалися у порівнянні з 1920 р.* Було надруковано матеріали по семи губерніях України. Застосовуючи при їх вивченні порівняльно-історичний метод, можна розкрити ті суттєві зміни і особливості в розвитку

¹ Див.: Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна.— К., 1978, ч. 1, с. 444—445; Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 476.

² Труды ЦСУ, 1926, т. 27, вып. 1, предисловие.

³ Труды ЦСУ, 1924, т. 20, ч. 1. Итоги Всесоюзной переписи 1923 г.; Общие предварительные сведения о городах и их населении; Там же, вып. 2. Азиатская Россия, Белоруссия, Украина и Закавказье; Там же, 1924, ч. 2. Население городов Союза ССР по занятиям; Там же, вып. 2. Украина; Там же, 1925, вып. 4. Распределение городского населения по главным отраслям труда; Там же, 1926, ч. 3, вып. 1. Население городов Союза ССР по возрасту, занятиям и семейному состоянию; Там же, 1927, ч. 4. Побочные занятия городского населения. Несамостоятельное население по занятиям самостоятельных (кормильцев). Национальный состав населения. Итоги переписи семей; До категорії населених пунктів міського типу на Україні програмою перепису було віднесено 622 поселення (Труды ЦСУ, т. 20, ч. 2, вып. 4, с. 41—52). Підраховано автором.

* В 1920 р. переписом не було охоплено Волинську і Подільську губернії.

Таблиця 1*

Губернії	Міське населення (тис.)		Робітники		Питома вага робітників (у %)	
	Все	Само- діяльне	тис.	%	У всьому насе- ленні	В само- діяльно- му
Загалом по УСРР, у т. ч.	5083,5	2108,8	473,9	100,0	10,7	22,5
Волниська	295,4	127,8	22,1	4,7	7,5	17,3
Донецька	653,2	243,9	119,5	25,2	18,3	49,0
Катеринославська	457,7	175,3	38,6	8,1	8,4	22,0
Київська,	1181,5	512,7	92,2	19,5	7,8	18,0
в т. ч. Київ	427,5	170,0	47,5	51,5	11,1	27,9
Одеська,	853,6	373,3	66,7	14,1	7,8	17,9
в т. ч. Одеса	316,8	116,4	30,2	45,3	9,5	25,9
Подільська	395,6	146,8	30,5	6,4	7,7	20,8
Полтавська	432,2	174,8	35,4	7,5	8,2	20,2
Харківська,	551,7	252,1	51,4	10,8	9,3	20,4
в т. ч. Харків	321,6	134,9	35,2	68,5	10,9	26,1
Чернігівська	262,6	102,1	17,5	3,7	6,7	17,1

* Труды ЦСУ, т. 20, ч. 2, вып. 4, с. 113; ч. 3, вып. 1, с. 430, 432, 438, 440; ч. 4, с. 40 (Підраховано автором).

робітничого класу, які були властиві початковому періоду нової економічної політики.

Цінність матеріалів перепису полягає ще й у тому, що вони подають не лише середні цифри, а й «деталі», які допомагають оцінити реальну силу робітничого класу, його вагу в соціальній структурі суспільства. Досі дані переписів досліджувалися лише в плані з'ясування їх наочності⁴, а також з метою вивчення стану промисловості в розрізі соціальних секторів⁵. В даному повідомленні зроблено спробу на матеріалах перепису 1923 р. показати загальну чисельність, територіальну та виробничу концентрацію міського робітничого класу України, розкрити деякі аспекти його складу та соціальної структури (в порівнянні з 1920 р.).

Відбудова народного господарства країни здійснювалася в умовах, коли робітничий клас у кількісному відношенні становив меншість суспільства. Зокрема, на Україні загальна чисельність міських робітників разом з сім'ями досягала 1308,3 тис. чол. (25,7% міського населення республіки)⁶. В народному господарстві міст і міських поселень УСРР на 15 березня 1923 р. було зайнято 473,9 тис. робітників (1/5 їх кількості в країні)⁷. Розміщення робітників на території республіки було дуже нерівномірним, про що дає уявлення таблиця № 1. Як бачимо, понад чверть усіх робітників республіки зосереджувалася в Донецькій губернії, п'ята частина — в Київській, понад 14% — в Одеській і найменша їх кількість була у Чернігівській губернії. Але і всередині самих губерній розміщення робітників було нерівномірним.

⁴ Див.: Массовые источники по социально-экономической истории советского общества.— М., 1979; Черноморский М. Н. Промышленные переписи 1920 и 1923 гг. как исторический источник.— Пробл. источниковедения, 1956, т. 5.

⁵ Черноморский М. Н. Распределение промышленных заведений по социальным секторам в первые годы НЭПа (по материалам промышленных переписей 1920 и 1923 гг.).— История СССР, 1958, № 6; В 1925 р. у Харкові було видано книжку А. Хоменка «Сучасне українське місто в класовому відношенні», в якій автор проаналізував матеріали демографічного перепису 1923 р. Проте, не взявши даних перепису промислового, він не зміг оцінити справжнього становища робітничого класу в соціальній структурі населення міст України.

⁶ Труды ЦСУ, т. 20, ч. 4, с. 123.

⁷ Там же, ч. 2, вып. 4, с. 113.

Таблиця 2*

Кількість	Головні заняття самодіяльного населення							Разом **
	Робітники	Прислуга	Службовці	Особисті вільні проф.	Господарі	Допомогаючі члени сім'ї	Інші заняття	
тис.	473,9	58,7	335,0	25,0	451,4	306,5	269,2	1919,7
%	24,7	3,1	17,4	1,3	23,5	16,0	14,0	100,0

* Труды ЦСУ, т. 20, ч. 3, вып. 1, с. 374—375, 380—383, 386—391. ** Співвідношення самодіяльного населення по головних групах занять і всього самодіяльного населення становило понад 90%, тому оперувати даними по групах занять цілком правомірно.

Так, на Одещині майже половина робітників припадала на Одесу, 51,5% робітників Київської губернії — на Київ, понад $\frac{2}{3}$ робітників Харківщини — на Харків. Якщо для порівняльного аналізу розміщення робітничого класу в територіальному розрізі застосувати коефіцієнт варіації, то по 9 губерніях України він буде мати у відносному вираженні такий вигляд: —3; —2,4; —1,7; —1,5; —1,4; —1; +1,3; +1,8; +2,3, де знак — означає відповідне зменшення показника щодо середньої динамічного ряду і навпаки. Такий розрив у показниках свідчить не лише про контрастність у розміщенні робітничого класу, а й про його концентрацію в небагатьох, найбільш важливих промислових центрах, які були головними опорними пунктами у відбудові народного господарства республіки. Серед усього населення міст України робітником був майже кожний одинадцятий, а серед самодіяльного — кожний четвертий. Виняток становив Донбас, де робітником був кожний п'ятий серед усього населення і кожний другий — серед самодіяльного. Вищою від середньореспубліканської була питома вага робітників і в трьох великих містах, виділених під час перепису окремо, — Києві, Харкові і Одесі. Саме високий рівень регіональної концентрації зумовлював ступінь соціального впливу робітничого класу, який набагато перевищував його чисельність і питому вагу в соціальній структурі суспільства.

Перепис зафіксував низьку питому вагу жіночої праці. Якщо серед міського населення жінки становили понад 52%, а серед самодіяльного — третину, то серед робітників їх було менше чверті. Жінки становили більшість серед кравців ($\frac{9}{10}$). Понад $\frac{3}{4}$ всіх робітників-жінок були зайняті в «інших галузях праці», де працювали найменш кваліфіковані або зовсім некваліфіковані робітники. Це пояснюється умовами непу, в процесі якого у великому виробництві інтенсивно витіснялася малокваліфікована й некваліфікована жіноча праця. Зокрема, серед металістів жінки-робітниці становили 13,9%, а серед гірників — 11%⁸.

Щоб детальніше уявити місце робітничого класу серед інших верств населення, проаналізуємо матеріали перепису, які характеризують самодіяльну частину міського населення України по семи головних групах занять (таблиця № 2).

Серед основних груп самодіяльного міського населення робітники були найбільш численною категорією. Питома вага їх становила четверту частину. Третє місце за кількістю посідали службовці. Питома вага робітників і службовців серед названих груп самодіяльного населення досягала 42,1%. Загалом же серед усіх груп переважали дрібні виробники (господарі, допомагаючі члени сім'ї).

⁸ Там же, ч. 3, вып. 1, с. 374—375, 380—381; ч. 4, с. 40 (Підраховано автором).

Таблиця 3*

Кількість	Всього робітників по головному заняттю	Галузі праці								
		Сільське і лісове гос-во	Гірнична справа	Фабрично-заводська промисловість	Кустарно-ремісничча промисловість	Залізничний транспорт	Інший транспорт	Торгівля і трактирний промисел	Державні і громадські установи	Інші галузі праці
тис.	473,9	7,8	66,1	114,8	107,3	52,2	19,1	5,6	22,8	78,2
%	100	1,7	13,9	24,2	22,6	11,0	4,0	1,2	4,9	16,5

* Там же, ч. 2, вып. 4, с. 113.

Особливий інтерес становить група «господарі». За програмою перепису до неї включалися особи, що наймали робочу силу (7,4 тис.), господарі, що працювали тільки з членами сім'ї або з товаришами (175 тис.), і, нарешті, господарі-одинаки, чисельність яких досягала 269 тис., або майже 60% складу цієї групи⁹. До останньої категорії входили і робітники, які залишили велике виробництво в роки громадянської війни. В цілому виробничники-одинаки були значним резервом поповнення робітничого класу в роки його консолідації. Крім того, дрібні виробники і ремісники шляхом кооперування залучалися до соціалізму, що вело до зникнення дрібнобуржуазного елемента з соціальної структури радянського суспільства. Отже, в умовах перехідного періоду співвідношення класів і соціальних груп слід розглядати не як просту суму укладів, а як їх взаємодію з пріоритетом за робітничим класом, навколо якого групувалися інші трудові верстви населення. Велика питома вага дрібнобуржуазної частини самодіяльного населення не змінювала характеру радянського суспільства, місця і ролі робітничого класу як провідної сили в ньому.

Матеріали демографічного перепису згруповані по 9-ти галузях праці. Це дає можливість уявити картину не тільки абсолютної чисельності робітників у них, а й відносних величин, які характеризують галузеву структуру робітничого класу республіки (таблиця № 3).

Найбільша кількість робітників, як бачимо, працювала у фабрично-заводській промисловості. Разом з робітниками, зайнятими в гірничій справі та на залізничному транспорті, вони становили майже половину всієї кількості їх на Україні. Така концентрація робітничого класу є свідченням зростання питомої ваги вирішальних галузей індустрії у процесі відбудови народного господарства республіки.

Слід звернути увагу ще на одну складову частину галузевої структури робітничого класу — робітників кустарно-ремісниччої промисловості, які за чисельністю займали друге місце після фабрично-заводських. Ці робітники (кравці, шкіряники, значна частина деревообробників і будівельників) були тісно пов'язані в перехідний від капіталізму до соціалізму період з дрібнотоварним укладом. У наступні роки — реконструкції народного господарства — вони стали резервом поповнення рядів робітничого класу великої промисловості.

Однією з переваг перепису як історичного джерела є те, що зібрані в його ході матеріали дозволяють зіставити дані про зайнятих робітників по галузях праці з тими, що характеризують професійний склад міського робітничого класу. За переписом робітників було розподілено по 19 видах головних занять. На основі цього можна встановити ступінь концентрації робітників різних професій в тих або інших галузях праці. Найбільшу групу становили металісти (близько 70 тис.). Понад 45% їх були зайняті в фабрично-заводській промисло-

⁹ Там же, ч. 3, вып. 1, с. 386—391.

вості, близько чверті — на залізничному транспорті і десята частина — в кустарній і ремісничій галузях¹⁰. Характерною особливістю було, по-перше, те, що металісти зосереджувалися в усіх галузях праці. По-друге, збереглося їх кадрове ядро. В матеріалах перепису це відбилося в групуваннях робітників за віком: якщо 57% міських робітників становили особи віком понад 30 років, то серед металістів цей показник досягав майже 80%. Цілком правомірно, що в такому віці робітники мали в основному значний виробничий стаж. Це підтверджується і групуванням за кваліфікацією. Понад 86% металістів мали високу кваліфікацію, а разом з напівкваліфікованими робітниками вони становили 99,6%¹¹. Отже, зростання чисельності робітничого класу відбувалося за рахунок кадрових робітників, які поверталися на виробництво після громадянської війни.

В матеріалах перепису чітко зафіксовано і таке соціальне явище, як безробіття. Серед міського самодіяльного населення безробітних налічувалося 186,6 тис., у тому числі 30,6 тис. колишніх робітників. Частка безробітних серед робітників становила 6%. Найбільша кількість безробітних серед робітничого класу спостерігалася в групі «інші робітники» — понад 41%¹². Отже, безробіття меншою мірою зачепило кадрових, кваліфікованих робітників.

Матеріали перепису підтверджують, що робітники фабрично-заводської промисловості в абсолютній більшості представляли соціалістичний сектор, тоді як, наприклад, значна частина їх у кустарно-ремісничій галузі була зайнята в приватному секторі, тобто експлуатувалася. Проте матеріали демографічного перепису не згруповані по соціальних секторах, і аналіз складу робітників можна провести лише на основі даних промислового перепису. Оперуючи ними, слід мати на увазі категорії підприємств, які подали відомості про кількість найманих осіб. Частка таких підприємств у 1920 р. становила 83%, а в 1923 р. — понад 75%¹³.

Що ж стосується загальної кількості підприємств, що характеризують розвиток соціальних секторів у промисловості України, то слід відзначити, по-перше, що з 1920 р. по 1923 р. кількість діючих з них збільшилася на $\frac{1}{3}$; по-друге, на 15,2% зменшилася частка державних і більш ніж на третину зросла питома вага приватних. Збільшення кількості приватних підприємств було особливо помітним у металообробній промисловості (з 2239 до 3481), в шкіряній і хутровій (з 543 до 906) та в харчовій (з 2152 до 3163)¹⁴. Зовсім протилежна картина спостерігалася у видобувній промисловості. Якщо у гірничій і гірничозаводській галузях у 1920 р. було 23 приватні підприємства, то в 1923 р. — 1; у кам'яновугільній у 1923 р. з'явилося одне приватне підприємство; в залізорудній їх не було зовсім¹⁵. Абсолютне панування державного сектора у видобувній промисловості не давало можливості для розвитку приватного капіталу не тільки в цій галузі, а й у переробних. Зменшення чисельності державних підприємств відбулося при збільшенні кількості робітників у них майже на $\frac{1}{4}$ (загальна чисельність робітників збільшилася на 17,4%). В кооперативних підприємствах питома вага робітників хоч і залишилася на рівні 1920 р., абсолютна ж їх кількість зросла на 1,4 тис. чол. На приватних підприємствах, навпаки, кількість робітників зменшилася на 6,8 тис., а питома вага їх знизилася з 9 до 4,6%¹⁶.

Порівняльний аналіз даних переписів 1920 р. і 1923 р. дав можли-

¹⁰ Там же, ч. 2, вып. 4, с. 113.

¹¹ Там же, ч. 3, вып. 1, с. 374—375 (Підраховано автором).

¹² Там же, с. 432, 433, 440, 441; ч. 4, с. 209 (Підраховано автором).

¹³ Там же, т. 27, вып. 1, с. 2—5 (Підраховано автором).

¹⁴ Там же, с. 80, 105, 109.

¹⁵ Там же, с. 2—5.

¹⁶ Там же, с. 187.

Таблиця 4*

Соціальні сектори	Число підприємств	Загальна кількість робітників	Група підприємств			
			1		2—5	
			Кількість підприємств	Кількість робітників (в абсолютних числах)	Кількість підприємств	Кількість робітників
Державний	1588	256,3	79	79	309	0,9
Кооперативний	464	6,8	43	43	157	0,5
Приватний	3425	13,9	1375	1375	1483	4,3
Разом	5477	277,0	1497	1497	1949	5,7

* Труды ЦСУ, т. 27, вып. 1, с. 556—557.

вість виявити тенденцію до зменшення питомої ваги і абсолютної кількості робітників приватного сектора як у групі виробництва засобів виробництва, так і в групі виробництва предметів споживання. Так, якщо в гірничій і гірничозаводській промисловості в 1920 р. у приватному секторі були зайняті 277 робітників, то в 1923 р.— жодного, в металообробній ця кількість зменшилася за той же час майже наполовину, в хімічній — більш як у 3 рази, а в групах «виробництво машин, інструментів і апаратів» та «обробка дерева», відповідно, — в 5 і 2,5 рази, «виробництво харчових продуктів» — на 21%, «шкіряна і хутрова промисловість» — на 56% і т. д. На залізничному ж транспорті, в цукробуряковому і рафінадному виробництві приватний сектор був зовсім відсутній¹⁷. Водночас у державному секторі кількість робітників зросла на 53,8 тис., тобто тільки збільшення чисельності робітників у ньому вчетверо перевищувало кількість робітників на приватних підприємствах¹⁸. Таким чином, соціальна структура промислового виробництва, а відповідно і структура робітничого класу на Україні визначалася пануванням соціалістичних виробничих відносин.

В цілому по республіці питома вага діючих підприємств державного сектора, за станом на 29 грудня 1922 р., становила 29,3%, питома ж вага робітників — 92,6%; в кооперативному секторі ці показники дорівнювали, відповідно, 8,4 і 2,4%; в приватному — 62,3 і 5,0%. Ще контрастнішими вони були в Донецькій губернії, найбільш наближеній до джерел сировини, де на 305 державних підприємствах було зосереджено 99% усіх робітників, а на 21 підприємстві приватного сектора — менш як 0,5%. В губерніях, пов'язаних з переробкою і збутом продукції, спостерігалось аналогічне явище. Наприклад, на Київщині питома вага підприємств приватного сектора становила понад 3/4, питома ж вага робітників у них — 11,1%. В Одеській губернії співвідношення підприємств і робітників у приватному секторі становило 68,1 і 11,6%¹⁹. Факти підводять до висновку, що в державному секторі зосереджувалася велика промисловість, а в приватному — дрібна. На доказ цього положення наводимо таблицю № 4. З неї видно, що підприємства, де працювали понад 500 робітників, становили 2,4% всієї їх кількості. Однак питома вага робітників на них досягала 65% усієї їх кількості і майже 3/4 робітників державного сектора. Зовсім протилежна картина склалася в приватному секторі, де понад 83% підприємств становили ті, на яких були зайняті до 5 робітників. На цих дрібних підприємствах працювала понад третина всіх робітників названого сектора. І, нарешті, середня кількість робітників на діючому

¹⁷ Там же, с. 86, 93, 105, 116, 129, 183, 187.

¹⁸ Там же, с. 187.

¹⁹ Там же, с. 488—489.

кiстю найманих робiтників (у тис.)

6—15		16—50		51—500		Понад 500	
кiсть прив- ств	Кiлькiсть робiтників	Кiлькiсть пiдприємств	Кiлькiсть робiтників	Кiлькiсть пiдпри- емств	Кiлькiсть робiтників	Кiлькiсть пiдпри- емств	Кiлькiсть робiтників
304	3,0	383	11,1	382	61,8	131	179,3
148	1,4	93	2,5	22	1,5	1	0,8
423	3,6	129	3,2	15	1,6	—	—
875	8,0	605	16,8	419	64,9	132	180,1

пiдприємствi державного сектора становила понад 161.чол., кооперативного — близько 15, а приватного — лише 4 чол.²⁰

Абсолютну бiльшiсть зайнятих у приватному секторi, на вiдмiну вiд державного, становив технiчний персонал. У виробництвi брав участь власник — один або з членами сiм'ї (за винятком групи «виробництво харчових продуктiв»). Про це свiдчить сiввiдношення кiлькостi робiтників до кiлькостi зайнятих осiб. В групi «добування i обробка каменю, земель i глини» це сiввiдношення в державному секторi досягало 88,3, у приватному — 38,7, в групi «обробка дерева», вiдповiдно, — 73,7 i 38,3; в металообробнiй промисловостi — 83,3 i 41,3, в хiмiчнiй — 83,9 i 47,6, в шкiрянiй i хутровiй — 81,8 i 47,5%²¹. Отже, за чисельнiстю та питомою вагою робiтників державному сектору належало провiдне мiсце в промисловому виробництвi перших рокiв непу.

Слiд також враховувати i належнiсть до приватного сектора орендованих у держави пiдприємств. Згiдно з декретом Ради Народних Комiсарiв вiд 5 липня 1921 р.²² їх могли орендувати не тiльки кооперативнi органiзацiї, а й приватнi власники. За матерiалами промислового перепису можна скласти певне уявлення i про цей процес, хоч данi в них по двох названих секторах наводяться разом. Тому ми розглянемо тiльки один момент — питому вагу робiтників орендованих пiдприємств по вiдношенню до всiх робiтників кооперативних i приватних пiдприємств. Це дасть можливiсть хоча б приблизно з'ясувати роль так би мовити «чистого», без оренди приватного сектора. Якщо на кооперативних i приватних пiдприємствах були зайнятi 19 тис. найманих робiтників (у т. ч. 6,3 тис. на кооперативних), то на орендованих — 10,2 тис. Абсолютна бiльшiсть (понад 90%) найманих робiтників усiх орендованих у держави пiдприємств* була зайнята в металургiйнiй, хiмiчнiй, шкiрянiй i хутровiй промисловостi, в групах по виробництву машин, iнструментiв i апаратiв, обробки дерева, виробництва харчових продуктiв. Проте в групi по виробництву машин, iнструментiв i апаратiв, наприклад, на приватних пiдприємствах налiчувалося 277 робiтників, а на орендованих — 367, тобто абсолютна бiльшiсть пiдприємств цього виробництва була орендована у держави. Таке ж становище спостерiгалося й на iнших виробництвах²³. Це означало, що власники переважної бiльшостi пiдприємств, орендованих у держави, не мали власностi на засоби виробництва.

²⁰ Там же, с. 556—557 (Пiдраховано автором).

²¹ Там же, с. 318—329 (Пiдраховано автором).

²² Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, 1921, № 53, с. 313.

* Данi стосуються пiдприємств, де були найманi робiтники.

²³ Труды ЦСУ, т. 27, вып. 1, с. 80—81, 321, 323, 325, 327, 329, 335, 350.

На основі аналізу матеріалів міського і промислового переписів 1923 р. (в порівнянні з переписом 1920 р.) можна зробити такі висновки. В розглядуваний період йшов інтенсивний процес відбудови промисловості. Це сприяло консолідації робітничого класу, зростанню його чисельності, насамперед у галузях видобувної промисловості.

Абсолютна більшість робітничого класу зосереджувалася на державних підприємствах. Концентрація в руках Радянської держави всієї націоналізованої великої промисловості позбавила приватний капітал можливостей для свого відтворення, що стало вирішальним фактором у боротьбі трудящих за перемогу соціалістичного способу виробництва. Поступово відбувалося дальше зміцнення соціалістичних виробничих відносин. Робітники нашої країни впевнено набирали сили для побудови соціалізму в найближчий період.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ВПРОВАДЖЕННЮ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ
У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ
(1976—1980 рр.)

О. В. БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

Прискорення науково-технічного прогресу є найважливішим фактором зростання суспільного виробництва і підвищення його ефективності. В. І. Ленін підкреслював, що без перебудови народного господарства на основі науки і техніки не може бути й мови про комунізм¹. Ключова роль у цьому належить машинобудуванню, розвитку якого партія надає пріоритетне значення.

Питання науково-технічного прогресу знаходилися в полі зору Комуністичної партії і в роки десятої п'ятирічки. Значна увага приділялася, зокрема, впровадженню досягнень науки і техніки в сільськогосподарське машинобудування, що відіграє винятково важливу роль у технічному переоснащенні аграрного сектора економіки, переведенні його на рейки інтенсифікації.

Потужний науково-виробничий потенціал сільгоспмашинобудування зосереджено в Українській РСР, де знаходиться 95 виробничих об'єднань, заводів, 32 науково-дослідні, проектно-конструкторські і технологічні організації. В республіці виробляється близько 29% сільськогосподарської техніки країни, в тому числі кожний четвертий трактор, весь союзний обсяг буряко- і кукурудзозбиральних комбайнів, машин для хімічного захисту рослин, змішувачів та дробарок кормів, більше половини плугів, понад 40% сівалок².

Питання, пов'язані з діяльністю парторганізацій по створенню і збільшенню масового випуску нової техніки для села привертають дедалі більшу увагу вчених-суспільствознавців³. У даному повідомленні на основі архівних й опублікованих джерел аналізується та узагальнюються конкретний досвід роботи партійних організацій України по мобілізації трудових колективів підприємств сільськогосподарського машинобудування на прискорення науково-технічного прогресу, впровадження його досягнень у виробництво в десятий п'ятиріччя.

Велику увагу цьому питанню приділив XXV з'їзд КПРС, який, висунувши як найважливіше завдання економічної політики партії дальше збільшення випуску високопродуктивної, надійної техніки для села, визначив і шляхи його розв'язання⁴.

¹ Див.: Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії (Промова на Московській губернській конференції 21 листопада 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 42, с. 29.

² Комуніст України, 1983, № 7, с. 54; Рад. Україна, 1983, 8 черв.

³ Кв а т ы р а Н. Н. Роль рабочего класса в осуществлении задач развития сельского хозяйства на современном этапе: (На материалах Укр. ССР).— Львов, 1983.— 184 с.; Г а в р и л ю к А. Е. Социальная политика КПСС на селе: Из опыта работы парт. орг. Украины.— Киев, 1984.— 270 с. та ін.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 56, 190—191.

Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації республіки розгорнули активну роботу по мобілізації науковців і колективів підприємств галузі на впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, створення нових зразків машин, їх освоєння і масовий випуск. Важливу роль у вирішенні цього завдання мало заключення договорів про творчу співдружність між науковими і виробничими колективами. Значний досвід у цій справі нагромадили парторганізації багатьох підприємств, зокрема, виробничого об'єднання «Київтрактородеталь». З ініціативи партійного комітету об'єднання заключило в 1976—1978 рр. договори про співдружність з 20 інститутами⁵. Особливо плідне співробітництво встановилося з Інститутом проблем лиття АН УРСР. Впровадження розробок науковців по поліпшенню відливки гільз під флюсом та відливки поршнів з газовою допресовкою дало підприємству економічний ефект майже 1 млн. крб.⁶

Творчі зв'язки з науково-дослідними установами сприяли підвищенню рівня механізації й автоматизації виробничих процесів на підприємстві. Якщо на початку 70-х років на ньому діяло 15 автоматичних ліній, то наприкінці десятої п'ятирічки — 72. Кількість верстатів-автоматів відповідно виросла з 9 до 470⁷. Це сприяло перетворенню об'єднання в опорну базу ливарної техніки в місті та галузі, успішному виконанню планів і соціалістичних зобов'язань, суттєво відбилося на поліпшенні якості продукції. Підприємство за роки п'ятирічки добилося найнижчого в своїй галузі проценту браку в світі⁸.

Впровадження досягнень науки і техніки у виробництво на підприємствах сільськогосподарського машинобудування сприяло підвищенню рівня механізації й автоматизації виробничих процесів, скороченню частки ручної праці. Велику роль у зростанні масштабів цієї роботи відіграв досвід трудящих Запорізької області по механізації й автоматизації трудомістких робіт, що поширився по всій республіці.

Запорожці на початку десятої п'ятирічки виступили з ініціативою «Ручну працю — на плечі машин». Цей досвід знайшов підтримку в усіх областях, в тому числі на заводах і об'єднаннях галузі. Парторганізації проводили велику роботу по розповсюдженню патріотичного починання трудящих Запорізької області в трудових колективах, вони розробляли і втілювали в життя конкретні заходи по скороченню частки важкої і малокваліфікованої ручної праці на основі її механізації й автоматизації. Так, на виробничому об'єднанні «Тернопільський комбайновий завод» завдяки постійній увазі партійного комітету до питань технічного переозброєння за роки десятої п'ятирічки здійснено понад 1,5 тис. заходів по впровадженню досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, механізації ручної праці, що дало економічний ефект 4,2 млн. крб. Питома вага прогресивного обладнання на підприємстві зросла за той час з 17 до 50,7%. Підвищився рівень механізації й автоматизації виробничих процесів, від ручної праці вивільнилося майже 2 тис. робітників, які перейшли на інші ділянки роботи⁹.

Значний вклад у здійснення науково-технічної політики партії внесли винахідники і раціоналізатори підприємств сільськогосподарського машинобудування. Позитивний досвід роботи по розвитку технічної творчості трудящих, схвалений Запорізьким обласним комітетом партії в червні 1978 р.¹⁰, нагромадила партійна організація Першотравневого заводу сільськогосподарських машин м. Бердянська. З метою активізації технічної творчості трудящих партком і партбюро цехових парторганізацій проводили на підприємстві дні технічної ін-

⁵ Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 277, оп. 28, спр. 5, арк. 19.

⁶ Там же, арк. 75.

⁷ Веч. Київ, 1981, 14 жовт.

⁸ Сила творческого содружества.— Киев, 1978, с. 7, 35.

⁹ Вільне життя, 1980, 7 жовт.

¹⁰ Партарх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 11, спр. 67, арк. 19.

формації, тематичні вечори, громадські огляди-конкурси на кращу постановку цієї роботи, організували зустрічі з винахідниками і раціоналізаторами¹¹. Це дало позитивні результати. Кожний другий працівник підприємства був членом Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників, а кожний восьмий — раціоналізатором. Лише за перші 2,5 роки п'ятирічки ними було впроваджено у виробництво 12 винаходів і 1071 рацпропозиція з економічним ефектом 1610 тис. крб. при плані 973 тис. крб.¹²

Велику увагу комуністи підприємства приділяли поширенню нової форми науково-технічної творчості — робітничих «дисертацій», що виникла наприкінці дев'ятої п'ятирічки і набула широкого розповсюдження в роки десятої. Тему для такої «дисертації» визначають спеціалісти і пропонують для її розробки найдосвідченішим робітникам. Для подання технічної допомоги дисертанту призначаються інженери-консультанти. Захист «дисертацій» відбувається на розширеному засіданні технічної ради заводу в присутності членів парткому і завкому профспілки, працівників підприємства. Робітникам, які успішно захистили «дисертації», в урочистій обстановці на загальнозаводських зборах вручаються дипломи, почесні грамоти і, як правило, підвищується розряд.

Практика підготовки і захисту робітничих «дисертацій» вдосконалилась, знайшла широкий розвиток на заводі. Так, наприкінці 1980 р. на Першотравневому заводі сільськогосподарських машин захистили «дисертації» шість робітників. Зокрема, одну з них на тему «Електроерозійна обробка як один з прогресивних методів одержання складних профілей інструменту» захистив робітник інструментального цеху Ю. Полоса. Завдяки впровадженню його результатів на дільниці у 8 разів знизилася трудомісткість виготовлення і відновлення штампів, підвищилася якість їх обробки, полегшено працю 7 чол.¹³ Загалом у роки десятої п'ятирічки на підприємстві захищено 19 робітничих «дисертацій», від впровадження результатів яких одержано загальний економічний ефект 242 тис. крб., на 736 т збільшено випуск чавуну, зекономлено 4100 м³ питної води, вивільнено та полегшено працю 62 робітників¹⁴.

Значну роль у роботі по прискоренню науково-технічного прогресу на підприємствах сільгоспмашинобудування відіграли створені при партійних комітетах і партбюро комісії контролю за виконанням планів впровадження нової техніки та прогресивної технології. Така комісія діяла при партійному комітеті Кіровоградського заводу тракторних гідроагрегатів ім. XXV з'їзду КПРС. З ініціативи членів комісії на підприємстві регулярно проводилися технічні наради, семінари, лекції, дні новатора, виробничо-технічні конференції, надавалися творчі відрядження на споріднені заводи та Виставку досягнень народного господарства УРСР і СРСР. Для пропаганди передового досвіду широко використовувалися стінна преса та радіогазета. Тільки за два перших роки п'ятирічки на заводі було організовано понад 300 радіопередач, в яких постійно велася рубрика «Трибуна новатора», «Новини науки і техніки», «Досвід роботи споріднених підприємств» та ін. Завдяки активній діяльності комісії по новій техніці питомо вага прогресивного обладнання на заводі зросла з 48% у 1975 р. до 66,4% в 1980 р., рівень механізації й автоматизації виробництва підвищився з 81,7% в 1977 р. до 86,8% у 1980 р. Це дало змогу вивільнити за роки п'ятирічки 585 робітників, поліпшити якість продукції, питома вага

¹¹ Центр. арх. (далі ЦА) ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 496, арк. 12.

¹² Партарх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 11, спр. 67, арк. 85.

¹³ Индустр. Запорожье, 1981, 12 февр.

¹⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 496, арк. 22; Индустр. Запорожье, 1981, 12 февр.

якої з державним Знаком якості становила в 1980 р. 57,3% проти 40,6% в 1976 р.¹⁵.

Розвиток науково-технічного прогресу значною мірою залежить від підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих. Певну роботу в цьому напрямі провела партійна організація Херсонського комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського. На засіданнях парткому, партійних і робітничих зборах систематично обговорювалися питання підвищення професійного і культурного рівня трудящих. В результаті за п'ятирічку на підприємстві підготовлено 3770 молодих робітників, підвищили кваліфікацію 14 688 працівників заводу, 1530 чол. опанували суміжні та інші професії. Питома вага робітників, зайнятих кваліфікованою працею становила в 1980 р. 88,2%, середній розряд при цьому зріс з 2,86 у 1977 р. до 3,04 в 1980 р.¹⁶.

Отже, партійні організації підприємств сільськогосподарського машинобудування України провели в роки десятої п'ятирічки значну роботу по зміцненню і вдосконаленню зв'язків науки з виробництвом, розвитку творчої активності трудящих, підвищенню їх культурно-технічного рівня, посиленню контролю за впровадженням досягнень науки і техніки у виробництво. В результаті чого відбувалося технічне переозброєння підприємств, зростав рівень механізації й автоматизації виробничих процесів, скорочувалася частка ручної праці, що позитивно відбивалося на підвищенні ефективності виробництва і зростанні продуктивності праці.

Прискорення науково-технічного прогресу означає не просто істотне оновлення виробництва, а таке, яке супроводжується впровадженням найпередовішої техніки. Тому турбота про створення і випуск нових типів машин, поліпшення конструкцій і збільшення робочих швидкостей, підвищення надійності та довговічності техніки для села займала важливе місце в діяльності партійних комітетів республіки. Прикладом цього може бути робота партійних комітетів Дніпропетровської області. Так, обком Компартії України на засіданні бюро, що відбулося в липні 1978 р., накреслив конкретні заходи щодо створення й випуску нової бурякозбиральної техніки, націлив міський, Красногвардійський районний комітети партії, партійну організацію комбайнового заводу на забезпечення виконання поставлених завдань. Комуністам заводу було рекомендовано посилити контроль за господарською діяльністю і підвищити відповідальність керівників за збільшення виробництва та поліпшення якості машин, спрямувати організаторську роботу на повніше й ефективніше використання резервів виробництва¹⁷. Відповідно до рекомендацій обкому партії, це питання було детально обговорено на зборах партійно-господарського активу м. Дніпропетровська, у Красногвардійському райкомі партії обласного центру, в первинній парторганізації Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова¹⁸.

Виконуючи рішення партійних органів, партком й адміністрація підприємства розгорнули широку роботу по мобілізації трудящих на освоєння виробництва системи машин, яка повністю охоплювала весь технологічний процес збирання цукрових буряків з повною механізацією трудомістких операцій. Багато уваги вони приділяли розробці і впровадженню прогресивної технології, максимальній економії металопрокату, матеріалів, енергетичних і трудових ресурсів, що в кінцевому підсумку забезпечило високу ефективність виробництва.

¹⁵ ЦА ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 466, арк. 64; Партарх. Кіровогр. обкому Компартії України, ф. 4, оп. 23, спр. 835, арк. 13; ф. 429, оп. 16, спр. 37, арк. 66; ф. 5840, оп. 2, спр. 7, арк. 146—147; Кіровогр. правда, 1980, 6 груд.

¹⁶ Наддніпр. правда, 1980, 9 груд.

¹⁷ Партарх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 70, спр. 51, арк. 15, 19, 20.

¹⁸ Там же, ф. 18, оп. 46, спр. 17, арк. 5; ф. 54, оп. 37, спр. 15, арк. 60; ф. 1047, оп. 2, спр. 28, арк. 138.

Цілеспрямована діяльність партійної організації й адміністрації заводу по створенню і випуску нової сільськогосподарської техніки дала змогу трудівникам села одержати в роки десятої п'ятирічки комплекс машин для роздільного збирання цукрових буряків. Перша машина з цього комплексу — самохідний шестирядний комбайн РКС-6 — демонструвався у 1977 р. на Виставці досягнень народного господарства СРСР й одержав Диплом і золоту медаль ВДНГ як машина, що відповідає кращим вітчизняним та світовим зразкам¹⁹.

Комуністи, трудівники заводу велику увагу приділяли поліпшенню експлуатаційної надійності машин. З цією метою проводилися зустрічі конструкторів, провідних спеціалістів із знатними буряководами країни, було відкрито постійно діючі курси для сільських механізаторів, на яких щороку навчалися сотні колгоспників і робітників радгоспів. На заводі був створений у вересні 1977 р. відділ експлуатації і надійності, 18 опорних пунктів якого почали діяти в різних районах бурякосіяння²⁰.

Наполеглива робота комуністів, усіх трудівників заводу по виконанню завдань партії дала відчутні результати. Підприємство щороку виходило переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання, а за підсумками роботи в десятій п'ятирічці колектив був нагороджений Почесним знаком «За високу ефективність і якість роботи в десятій п'ятирічці», 70,2% його продукції в 1980 р. позначалося державним Знаком якості²¹.

Аналогічну роботу по мобілізації трудових колективів на створення і виробництво нової високопродуктивної техніки для села проводили партійні організації й інших підприємств сільськогосподарського машинобудування. В роки десятої п'ятирічки було створено й розпочато серійне виробництво заводами республіки багатьох найменувань машин, у тому числі бурякозбиральних комбайнів «РКС-4» та буряконавантажувачів «СПС-4,2» Дніпропетровським, кукурудозбиральних машин «Херсонець-200», приставок ППК-4 до зернозбирального комбайну, зрощувальних машин «Дніпро» Херсонським комбайновими заводами тощо²².

Робота партійних організацій республіки по розвитку науково-технічного прогресу була спрямована на вирішення основного завдання — підвищення продуктивності праці. Це питання систематично розглядалося на зборах у первинних парторганізаціях, на засіданнях бюро партійних комітетів. Так, Харківський обком партії у червні 1978 р. заслухав питання про хід виконання завдань десятої п'ятирічки по зростанню продуктивності праці на підприємствах сільськогосподарського машинобудування, розташованих в області і рекомендував партійним організаціям посилювати організаторську роботу в цьому напрямі²³.

Партійні організації підприємств галузі Харківської області в роки десятої п'ятирічки здійснювали цілий комплекс заходів в справі поліпшення організації виробництва, вдосконалення технології, впровадження досягнень науки і техніки, в результаті чого зростала продуктивність праці. Предметно, наприклад, займався цим питанням партійний комітет виробничого об'єднання «Серп і молот». У 1976—1978 рр. на підприємстві здійснено ряд заходів по механізації й автоматизації виробництва. За той період було впроваджено 118 оди-

¹⁹ Там же, ф. 19, оп. 70, спр. 2, арк. 80—81.

²⁰ Качаловский Е. В. И качество и эффективность.— Киев, 1980, с. 32—33; Правда Украины, 1978, 9 июля.

²¹ За першість (Орган парткому, завкому профспілки, ком. комсомолу та дирекції Дніпропетр. комбайнового з-ду ім. К. Є. Ворошилова), 1981, 2. 30 берез.

²² Партарх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 70, спр. 2, арк. 81; Наддніпр. правда, 1980, 9 груд.

²³ Партарх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 175, спр. 42, арк. 98—99.

ниць нового обладнання, 85 одиниць високопродуктивних автоматичних і напівавтоматичних, спеціальних й агрегатних верстатів, створено 5 комплексно-механізованих дільниць, понад 50 прогресивних технологічних процесів. Всього ж у виробництво було впроваджено понад 800 організаційно-технічних заходів з економічним ефектом 3760 тис. крб. Колектив об'єднання в результаті цієї роботи достроково, 23 грудня 1978 р., виконав план трьох років п'ятирічки з усіх показників. Понад план реалізовано продукції майже на 6 млн. крб. Темпи зростання продуктивності праці становили 12,5% при завданні 10,9%²⁴.

В умовах загострення проблеми трудових ресурсів дедалі більшого значення набуває пошук і використання нових резервів зростання продуктивності суспільної праці. Велику роль у розв'язанні цього важливого соціально-економічного завдання відіграють бригадні форми організації й стимулювання праці. Вони, зокрема, підвищують колективну відповідальність за кінцеві результати роботи, сприяють зміцненню колективних засад в управлінні виробництвом, створюють умови для більш раціонального використання робочої сили.

Партійні організації підприємств галузі нагромадили цінний досвід роботи по впровадженню передових форм організації праці. Так, на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова ініціатором почину «Меншою кількістю робітників — більше продукції високої якості» стала комплексна бригада зубофрезерувальників, очолювана Героєм Соціалістичної Праці О. О. Кулаковим. За рахунок зниження втрат робочого часу та освоєння суміжних професій продуктивність праці в бригаді зросла на 20%²⁵. Цю ініціативу гаряче підтримав партійний комітет заводу й розгорнув велику роботу по її поширенню, в результаті чого в середині 1978 р. на заводі вже працювало 46 комплексних бригад, в яких налічувалося 495 робітників²⁶, а в 1980 р. 2150 робітників були об'єднані в 220 бригад²⁷. Завдяки впровадженню нової форми організації праці колектив заводу виконав план п'ятирічки по всіх техніко-економічних показниках 26 вересня 1980 р., приріст обсягу виробництва становив 63,4% при завданні на п'ятирічку 52,9%, продуктивність праці зросла на 49,8% при плані 41,5%²⁸.

Одним з важливих резервів прискорення науково-технічного прогресу, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу, є використання резервів виробництва, режим економії, підвищення дисципліни й організованості²⁹. Надаючи великого значення питанням пошуку шляхів і методів раціонального використання, збереження та економної витрати матеріальних ресурсів, партійні організації підприємств сільськогосподарського машинобудування України використовували різноманітні форми цієї роботи. Однією з них стали огляди резервів виробництва. Так, з ініціативи комуністів заводу ім. Лепсе — головного підприємства виробничого об'єднання «Київтрактородеталь» — такий огляд було проведено в 1976 р. Цією справою займалися спеціально створені заводська і цехові комісії. В огляді взяли участь 5052 трудівники. Від впровадження їх пропозицій підприємство одержало економічний ефект 1284 тис. крб., із зекономлених матеріалів було вироблено продукції на суму 61,2 тис. крб.³⁰.

²⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 130, арк. 154—155.

²⁵ Качаловский Е. В. Указ. соч., с. 55.

²⁶ Партарх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 54, оп. 37, спр. 14, арк. 9.

²⁷ Качаловский Е. В. Указ. соч., с. 55.

²⁸ За першість, 1981, 19 лют.

²⁹ Див.: Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу 11 червня 1985 р. — К., 1985, с. 17.

³⁰ Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 277, оп. 28, спр. 8, арк. 53.

Значного поширення в роки десятої п'ятирічки на підприємствах галузі набуло змагання за економію і бережливість матеріалів, палива, електроенергії та інших ресурсів. Тільки в 1980 р. на заводах сільгоспмашинобудування, розташованих у Кіровоградській області, за рахунок реалізації пропозицій учасників змагання зекономлено 5975 т металу, 6046 тис. кВт·год електроенергії, 1711 Гкал теплової енергії³¹.

Партійні організації підприємств галузі республіки неослабну увагу приділяли питанням раціонального використання робочого часу, скорочення плінності кадрів, підвищення дисципліни й організованості. Так, парторганізація Першотравневого заводу м. Бердянська спільно з адміністрацією та громадськими організаціями регулярно проводили рейди-перевірки втрат робочого часу, вживали рішучих заходів до порушників трудової дисципліни. Лише за перше півріччя 1976 р. на заводі була проведена фотографія робочого дня більше ніж у 1100 робітників. Велику роботу по попередженню порушень трудової і громадської дисципліни проводила також рада профілактики. Для поліпшення виховної роботи з неповнолітніми на підприємстві підібрано 150 наставників, роботою яких керувала рада наставників. Вона щомісяця проводила загальні збори підлітків, створила школу молодого робітника. В результаті цього значно зменшилася кількість порушень трудової і громадської дисципліни, скоротилася плінність кадрів³².

Значній активізації діяльності парторганізацій по вихованню соціалістичної дисципліни праці сприяла постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві»³³. Наприклад, партійно-господарський актив виробничого об'єднання «Ніжніптахомаш», обговоривши в січні 1980 р. завдання по виконанню постанови, накреслив план заходів по поліпшенню роботи з кадрами, зміцненню трудової дисципліни і правопорядку. Цей план передбачав вивчення, добір і розстановку кадрів, роботу з молодими спеціалістами, підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників, вдосконалення обліку і зниження втрат робочого часу. Виконання плану заходів дало змогу поліпшити трудову дисципліну, кількість її порушників зменшилася в 1980 р. порівняно з 1979 р. на 35%, втрати робочого часу знизилися за 1980 р. на 40,7%, плінність кадрів скоротилася на 10,5%³⁴.

Найбільш об'єктивним і узагальнюючим показником науково-технічного прогресу, рівня організації виробництва, культури і дисципліни праці є якість продукції. У роки десятої п'ятирічки партійні організації послідовно й наполегливо проводили курс на розробку і впровадження системи управління якістю продукції. Так, комуністи виробничого об'єднання «Ніжніптахомаш», готуючись до впровадження комплексної системи управління якістю, провели значну роботу по організації навчання робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. В мережі партійної й економічної освіти вивчалися стандарти підприємства, пропагувався досвід економії матеріалів, сировини, енергії. Ці ж питання розглядалися в школах передового досвіду, в народних університетах, на технічних і практичних конференціях. У кожному цеху були встановлені стенди, що відображали оцінки якості праці діяльність, змін, кожного працівника.

У результаті впровадження в об'єднанні комплексної системи управління якістю продукції підвищилися показники ефективності виробництва та якості продукції. За п'ятирічку було повністю оновлено номенклатуру виробів, підвищився їх технічний рівень. Значно змен-

³¹ ЦА ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 466, арк. 65.

³² Партарх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 227, оп. 28, спр. 10, арк. 96—98.

³³ Рад. Україна, 1980, 12 січ.

³⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 729, оп. 1, спр. 500, арк. 117—118.

шилися втрати від внутрішньозаводського браку. Здача продукції з першого пред'явлення збільшилася з 94,5% в 1976 р. до 96,6% у 1980 р. Продукція з державним Знаком якості досягла 24,7% від загального обсягу виробництва³⁵. За досягнуті успіхи у виконанні завдань п'ятирічки підприємство було нагороджено орденом «Знак пошани»³⁶.

Повчальний досвід роботи по поліпшенню якості продукції нагородила партійна організація заводу «Орсільмаш» (Запорізька область). На початку десятої п'ятирічки на заводі знизилися виробничі показники, не виконувався план організаційно-технічних заходів, не був переатестований на державний Знак якості кормороздавач КТУ-10. Саме тому робота партійної організації підприємства по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про підвищення ефективності виробництва і якості продукції стала предметом спеціального обговорення на засіданні бюро Запорізького обкому Компартії України в серпні 1976 р. Обласний комітет партії всебічно проаналізувавши стан справ на заводі, націлив комуністів на підвищення рівня організаторської і політичної роботи по мобілізації трудового колективу на прискорене впровадження нової техніки, передової технології, прогресивного обладнання, використання резервів виробництва, поліпшення якості продукції. Партійному комітету підприємства, цеховим парторганізаціям було рекомендовано всіляко підвищувати відповідальність комуністів, господарських керівників за виконання рішень XXV з'їзду КПРС по підвищенню ефективності виробництва й якості вироблюваної продукції, розвивати творчу ініціативу трудящих, розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки³⁷.

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, постанову обкому партії, партійна організація заводу зосередила свою діяльність по мобілізації колективу на досягнення високої ефективності виробництва і значного поліпшення якості продукції. На підприємстві широко розгорнулося змагання за звання «колектив високої якості». Значного поширення набули такі форми змагання: за право працювати з особистим або бригадним клеймом якості, за звання «кращий за професією», «відмінник якості», «майстер — золоті руки». Комуністи виступали ініціаторами проведення конкурсів професійної майстерності, інших заходів, спрямованих на досягнення найвищих рубежів у боротьбі за високу якість продукції. Внаслідок проведеної партійною організацією заводу роботи по підвищенню якості продукції, доля виробів вищої категорії якості в загальному обсязі виробництва в 1979 р. досягла 94,7%. Заводу було присвоєно звання «підприємство високої якості продукції»³⁸.

Діяльність парторганізацій підприємств галузі по мобілізації комуністів, усіх трудящих на досягнення високої якості продукції дала вагомий результат. Про це, зокрема, свідчать такі дані. Якщо в 1976 р. питома вага виробів з державним Знаком якості на підприємствах тракторного і сільськогосподарського машинобудування, що розташовані в республіці, становила 8,4%, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва — 13,6%, то в 1977 р. — відповідно, — 13,3% і 20,1%³⁹, а в середині 80-х років — 36,5 і 46,5%⁴⁰.

Таким чином, партійні організації республіки відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС у центрі своєї уваги тримали питання науково-технічного прогресу, впровадження досягнень науки і техніки у вироб-

³⁵ Барамзин С. В. Комплексная система управления качеством.— М., 1982, с. 62—64.

³⁶ Деснян. правда, 1981, 15 берез.

³⁷ Партарх. Запоріз. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 660, арк. 2, 4—5.

³⁸ ЦА ВЦРПС, ф. 728, оп. 1, спр. 237, арк. 13.

³⁹ Партарх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, ч. 1, спр. 1245, арк. 49.

⁴⁰ Комуніст України, 1983, № 7, с. 61.

ництво. Вони мобілізували трудові колективи підприємств сільсько-господарського машинобудування на зміцнення зв'язків науки з виробництвом, механізацію й автоматизацію виробничих процесів. Значна роль у цій роботі відводилась активізації технічної творчості трудящих, пошуку і використанню резервів виробництва, посиленню режиму економії, зміцненню дисципліни й організованості. Завдяки цілеспрямованій і наполегливій роботі партійних організацій по технічному переоснащенню галузі зростала продуктивність праці, значно поліпшилась якість, підвищилася надійність нової техніки для села.

Разом з тим, як свідчить аналіз, у справі впровадження досягнень науки і техніки у виробництво на заводах і об'єднаннях галузі мали місце й недоліки. Не завжди послідовно й наполегливо вирішувалися питання ефективного використання наявного науково-технічного потенціалу, повільно виявлялись і приводилися в дію резерви виробництва. Низькими темпами здійснювалися заходи по механізації вантажно-розвантажувальних, складських та інших підсобних робіт, в результаті чого ще значною була питома вага ручної праці в допоміжному виробництві.

Нові завдання по прискоренню науково-технічного прогресу накреслили рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, нарада в Центральному Комітеті КПРС, що відбулася 11 червня 1985 року. «Як головну стратегічну підйому інтенсифікації народного господарства, кращого використання нагромадженого потенціалу, підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на Пленумі ЦК КПРС, — партія висуває на перший план кардинальне прискорення науково-технічного прогресу»⁴¹.

Розв'язанню цього завдання, поставленого партією, сприятиме творче використання досвіду, нагромадженого в попередні роки, зокрема в десятій п'ятирічці.

⁴¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 року.— К., 1985, с. 10.

УТВОРЕННЯ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ АН УРСР

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ), А. Є. СКЛЯРЕНКО (Київ)

За роки Радянської влади в нашій країні дістали реальне втілення ленінські слова про те, що «тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту»¹. Ленінськими ідеями про випереджаючий розвиток науки і техніки в соціалістичному суспільстві пройняті рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, матеріали наради в Центральному Комітеті партії з питань науково-технічного прогресу, в яких визначено величчі завдання, які стоять перед Комуністичною партією і радянським народом на сучасному етапі. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на зустрічі з колективом Дніпропетровського металургійного заводу наголосив, що «головна підйома прискорення розвитку країни — це використання досягнень науково-технічно-

¹ В. І. Ленін. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 359.

го прогресу. І слід, не гаючи часу, робити все, щоб у кожному об'єднанні, на кожному підприємстві забезпечити освоєння найновіших досягнень науки і техніки, передового досвіду»².

КПРС, Радянська держава постійно дбають про рівномірний, поступальний розвиток науки у кожній братній республіці СРСР, у всіх регіонах країни. Яскравим свідченням цього є відомі успіхи української радянської науки, її передового загону — Академії наук УРСР. Вони значною мірою зумовлені творчими зв'язками з АН СРСР, академіями наук союзних республік. Спільними зусиллями були, зокрема, вирішені масштабні проблеми у галузі ядерної фізики, кібернетики, електрозварювання, у порошковій металургії та створенні матеріалів за заданими властивостями. Головну увагу вчені Академії наук республіки приділяють розв'язанню фундаментальних проблем, підвищенню якості та ефективності науково-дослідних робіт, прискоренню їх виконання у народному господарстві. «На Україні, — підкреслював товариш М. С. Горбачов на зборах активу республіканської партійної організації, — проводиться масштабна робота в галузі науково-технічного прогресу, посилення інтеграції науки з виробництвом... В цю справу вносить свій великий вклад Академія наук республіки — чудовий, передовий загін радянської науки»³.

Яскравою сторінкою в історії української радянської науки є діяльність наукових центрів Академії наук УРСР, які зосередили великий творчий потенціал і зайняли важливе місце у структурі управління науково-технічним прогресом регіонів і областей УРСР. Нині в республіці діють Донецький, Західний, Північно-Східний (колишній Харківський), Північно-Західний, Південний та Придніпровський (колишній Дніпропетровський) наукові центри АН УРСР*. Кожен з них охоплює своїм впливом групу областей, де, в свою чергу, створені їх філіали — науково-координаційні ради.

Для конкретного вивчення регіональних проблем науково-технічного прогресу та пошуку шляхів їх розв'язання при бюро наукових центрів організовано спеціальні відділи.

Важливим джерелом для дослідження діяльності наукових центрів АН УРСР є «История Академии наук Украинской ССР»⁴, праці президента АН УРСР, двічі Героя Соціалістичної праці академіка Б. Є. Патона, академіків АН УРСР В. Г. Бар'яхтара, Я. С. Підстригача⁵. Ряд аспектів цього питання порушено в книзі В. Є. Тонкаля, В. М. Пелиха, Б. С. Стогнія⁶.

Певні відомості про роботу наукових центрів АН УРСР, систему управління науково-технічним прогресом в регіонах республіки зустрі-

² Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металургійного заводу і промова на зборах активу респ. парт. організації України 26, 27 червня 1985 р.— К., 1985, с. 16.

³ Там же, с. 32.

* Спочатку на території республіки почали діяти Донецький, Дніпропетровський, Західний, Південний і Харківський наукові центри. В 1981 р. був утворений Північно-Західний науковий центр, а Харківський та Дніпропетровський — перейменовані, відповідно, в Північно-Східний і Придніпровський.

⁴ История Академии наук Украинской ССР.— К., 1979.— 835 с.

⁵ Патон Б. Є. Великий Жовтень і розвиток науки.— Вісн. АН УРСР, 1977, № 10, с. 3—12; Патон Б. Є. Достижения ученых Советской Украины.— Коммунист Украины, 1979, № 2, с. 64—74; Патон Б. Є. Наука и ускорение технического прогресса в народном хозяйстве.— Плановое хозяйство, 1981, № 2, с. 26—35; Патон Б. Є. Науково-технічному прогресу — високі темпи, єднанню науки і виробництва — найвищу віддачу.— Вісн. АН УРСР, 1982, № 5, с. 15—24; Бар'яхтар В. Г. Науковий потенціал Донбасу.— В кн.: Наука і культура. Україна. 1979.— К., 1980, с. 174—182; Подстригач Я. С. Управление внедрением достигнутый научно-технического прогресса в регионе.— Стандарты и качество, 1980, № 1, с. 17—21.

⁶ Тонкаль В. Є., Пелих В. М., Стогний Б. С. Академия наук Украинской ССР.— К., 1979.— 448 с.

чаються в працях М. М. Матвійчука, П. Д. Овчаренка, В. Ф. Остафійчука, О. І. Слюсаренка, Л. А. Шевченко та ін.⁷

Автори даного повідомлення ставили за мету висвітлити початковий період діяльності наукових центрів Академії наук Української РСР, на конкретних прикладах показати заходи, здійснені для її розгортання директивними органами республіки та Президією АН УРСР.

Створення наукових центрів — об'єктивний процес, зумовлений потребами соціалістичної системи господарювання, рівномірного розвитку всіх регіонів країни, вимогами науково-технічної революції (НТР). Все це диктує необхідність мати у кожному значному економічному районі науковий центр. Якщо на початку 60-х років близько 90% усіх науково-дослідних установ АН СРСР було зосереджено у Москві та Ленінграді, то на 1979 р. їх лишилося тут тільки 40%⁸. У системі АН СРСР сформувалися і діють Сибірське відділення, 3 наукові центри, 9 філіалів. На значні наукові центри перетворилися академії наук союзних республік.

На час утворення наукових центрів АН УРСР академіями наук СРСР та союзних республік було нагромаджено багатий досвід роботи у цьому напрямі. Так, активно працювало над розв'язанням завдань розвитку регіону Сибірське відділення АН СРСР. У 1961—1970 рр. його інститути запропонували для впровадження у виробництво 900 різних розробок, з яких було реалізовано 600. Середньорічний темп приросту запропонованих і реалізованих розробок становив 24%, а тільки реалізованих — 20%. Їх кількість зросла не тільки в абсолютному виразі, а й у розрахунку на 100 чол. наукового потенціалу та на 1 млн. крб. асигнувань, що свідчило про зростання ефективності досліджень у нових умовах⁹.

Об'єктивні передумови для створення наукових центрів на території нашої республіки склалися наприкінці 60-х років. Зростання її економічного потенціалу в період відбудови зруйнованого війною народного господарства, бурхливий розвиток НТР і становлення наукоємних галузей народного господарства (приладобудування, автоматички, обчислювальної техніки) сприяли значному зміцненню науково-технічного потенціалу УРСР. Тільки в 60—70 роках кількість науково-дослідних установ зросла в республіці на 15%, а наукових працівників (враховуючи кадри вузів) — у 2,8 рази й досягла 129 781 чол., з них 3123 доктори і 33 517 кандидатів наук¹⁰. Значного розвитку набула академічна наука в регіонах УРСР. Якщо в перші повоєнні роки науково-дослідні установи зосереджувалися в основному в Києві та Харкові, то у 1970 р. підрозділи АН УРСР працювали у Львові, Донецьку, Одесі, Севастополі, Миколаєві, Дніпропетровську та ряді інших міст. У регіонах республіки зосереджувалося приблизно 22% всіх наукових співробітників АН УРСР. Порівняно з 1965 р. їх чисельність зросла тут на 20%, докторів наук — у 2,6 і кандидатів наук — у 2,3 рази¹¹.

⁷ Матвійчук М. М., Остафійчук В. Ф. Роль радянської науки в розвитку науково-технічного прогресу.— К., 1977.— 48 с.; Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитии социалистическом обществе.— К., 1978.— 199 с.; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес: З досвіду роботи парт. організації України по здійсненню наук.-техніч. політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1980.— 206 с.; Шевченко Л. А. Киев — крупный научный и культурный центр Советского Союза.— К., 1981.— 24 с.; Овчаренко П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик.— К., 1982.— 183 с.

⁸ Беляев Е. А., Пышкова Н. С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР.— М., 1979.— 245 с.

⁹ Даниловцев П. А., Романов Л. К. Реализация достижений Сибирского отделения АН СССР в производстве.— Экономика и организация промышл. производства, 1972, № 5, с. 73—74.

¹⁰ Народне господарство УРСР у 1980 році.— К., 1981, с. 60.

¹¹ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 6, арк. 318—322; спр. 11, арк. 288—295 (підррахунки авторів).

У 60—70 роках відбувалося даліше зростання кількості вищих навчальних закладів як важливої ланки підготовки спеціалістів. Відкрилися перший на Україні завод-вуз на базі Дніпродзержинського металургійного заводу (1960 р.), Севастопольський приладобудівний (1964 р.), Івано-Франківський нафти і газу (1967 р.) та ряд інших інститутів. Загалом у республіці на початок 1971/1972 навчального року працювало 138 вузів¹².

У період, що передував створенню наукових центрів АН УРСР, в республіці було нагромаджено певний досвід організації комплексних наукових досліджень і впровадження їх результатів у народне господарство. Істотних успіхів у цьому досягли академічні установи Донецька, де протягом 1965—1969 рр. було створено ряд підрозділів АН УРСР, в тому числі 3 інститути — прикладної математики і механіки, фізико-технічний, економіки промисловості. 17 грудня 1965 р. Загальні збори Академії наук республіки обрали дійсними членами АН УРСР 4 і членами-кореспондентами АН УРСР 10 донецьких учених¹³. З 1965 по 1970 р. вартість основного фонду академічних наукових установ, що діяли на Донеччині, зросла в 4,9 раза. Це дало змогу значно підвищити теоретичний і методологічний рівень досліджень, налагодити якісну підготовку наукових кадрів і забезпечити дедалі ширше впровадження досягнень науки і техніки у промислове виробництво. Якщо до 1965 р. в Донбасі не було жодного доктора фізико-математичних, хімічних, біологічних та економічних наук, то за порівняно невеликий строк тут було підготовлено і захищено 15 докторських і 120 кандидатських дисертацій. Значно зміцніли зв'язки науки з виробництвом. Про це свідчить хоча б те, що протягом 1965—1970 рр. обсяг господарських робіт, які виконували академічні інститути для промислових підприємств регіону, зріс у 4,4 раза¹⁴. З 1966 по 1969 р. кількість академічних, галузевих, відомчих науково-дослідних установ збільшилася в Донецькій області з 42 до 47¹⁵.

Результатом глибокого аналізу тенденцій розвитку української радянської науки стала постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки про створення наукових центрів Академії наук УРСР. (1971 р.). Згідно з нею їх було організовано п'ять. Серед завдань, покладених на ці центри, найголовнішими є такі: розвиток фундаментальних досліджень у галузі природничих і суспільних наук; розробка наукових проблем, важливих для прискореного розвитку економіки відповідних економічних районів; організація комплексних досліджень у галузі природничих та суспільних наук силами інститутів АН УРСР, вузів і галузевих науково-дослідних установ, розташованих у відповідних економічних регіонах; координація роботи наукових установ і вузів по підготовці наукових та інженерних кадрів; підвищення теоретичного рівня наукових досліджень на кафедрах вузів¹⁶.

Ядром новостворюваних об'єднань стали науково-дослідні установи Академії наук республіки. Так, Харківський науковий центр включав до своєї структури 6 академічних підрозділів, Донецький — 8, Дніпропетровський — 3, Південний — 8, Західний — 17¹⁷. Для керівництва їх діяльністю були створені ради та бюро рад наукових центрів, куди на громадських засадах ввійшли провідні вчені Академії на-

¹² Народне господарство Української РСР у 1973 році.— К., 1974, с. 503.

¹³ Терлецький В. М. Академія наук Української РСР.— К., 1969, с. 158.

¹⁴ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5206, арк. 212, 307, 308—309.

¹⁵ Управління наукою.— К., 1971, с. 244.

¹⁶ Про створення наукових центрів Академії наук УРСР в окремих економічних районах Української РСР: Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 11 трав. 1971 р.— 36. постанов і розпоряджень уряду УРСР, 1971, № 5, с. 3—8.

¹⁷ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 3042, арк. 9—10.

ук УРСР, вузів, відомчих науково-дослідних установ, партійні й державні працівники, виробничники (Див. табл.).

Склад рад наукових центрів Академії наук УРСР *

Науковий центр	Всього чол у складі рад	В тому числі:					
		вчених АН УРСР	вчених вузів	вчених відомчих та галузевих науково-досл установ	партійних та державних працівників	виробничників	академіків АН УРСР
Донецький	42	18	9	4	5	6	4
Західний	49	18	9	9	8	5	2
Харківський	56	19	20	5	5	7	10
Дніпропетровський	52	7	16	15	4	10	6
Південний	52	17	12	11	8	4	2
Загалом	251	79	66	44	30	32	24

* Таблицю складено за матеріалами Архіву Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 3042, арк. 165—180; спр. 3043, арк. 96—100.

Включення до складу рад наукових центрів представників промислових підприємств республіки відкривало шлях до встановлення безпосереднього контакту «наука — виробництво», давало можливість активізувати процес впровадження результатів досліджень у практику.

Розгортання діяльності наукових центрів перебувало під дійовим контролем Президії АН УРСР, яка лише протягом перших трьох років їх існування після детального вивчення стану справ на місцях та всебічного обговорення відповідних питань прийняла постанови «Про заходи щодо розгортання роботи Південного наукового центру» (1971 р.), «Про роботу бюро Донецького наукового центру АН УРСР» (1972 р.), «Про роботу бюро Харківського наукового центру АН УРСР» (1973 р.), «Про стан наукових досліджень і матеріально-технічного забезпечення установ Західного наукового центру АН УРСР» (1974 р.)¹⁸. Робота над їх виконанням сприяла розвитку та організаційному зміцненню наукових центрів, створення яких активізувало процес зростання наукового потенціалу в регіонах республіки.

На початку 70-х років Президія АН УРСР розробила перспективний план формування нових академічних підрозділів, що територіально мали розташовуватися в зоні дії наукових центрів. Кожна така установа, створення якої передбачав цей документ, була значною мірою орієнтована на комплексне розв'язання проблем, важливих для народного господарства певних регіонів республіки. «Така спеціалізація, — підкреслював Б. Є. Патон, — як нам здається, дасть можливість ефективно діючим науково-дослідним установам формувати науково-технічну політику в своїй галузі, послідовно втілювати її в життя і водночас забезпечувати наукову базу на майбутнє»¹⁹.

Тільки в роки дев'ятої п'ятирічки у Харківському науковому центрі були створені інститути проблем машинобудування (1972 р.) та проблем кріобіології і кріомедицини (1972 р.). У Донецькому науковому центрі почав діяти Інститут фізико-органічної хімії і вуглекімії (1975 р.). В Одесі розпочав роботу обчислювальний центр АН УРСР (1971 р.). У 1971—1976 рр. була підготовлена база для організації академічних підрозділів і в інших наукових центрах.

Створення наукових центрів, та відкриття в них науково-дослідних установ, які розвивали оригінальні дослідження, дало можливість

¹⁸ Там же, спр. 5206, арк. 301—303; спр. 3043, арк. 233—235; оп. 15, спр. 24, арк. 173—177.

¹⁹ Патон Б. Е. Наука и технический прогресс.— Коммунист, № 13, 1970, с. 82.

значно активізувати розробку проблем найважливіших для республіки галузей народного господарства. В Донецькому науковому центрі АН УРСР здійснювалася координація досліджень головним чином у машинобудуванні, металургії, гірничодобувній, хімічній промисловості; у Дніпропетровському — машинобудуванні, металургії, сільському господарстві; Західному — приладобудуванні, верстатобудуванні, нафтовій промисловості, сільському господарстві; Південному — суднобудування, хімічній промисловості, сільському господарстві; Харківському — енергетиці, машинобудуванні, сільському господарстві.

Важливою ділянкою роботи наукових центрів стало впровадження новітніх технологій у машинобудування, що вимагало насамперед координації науково-дослідних розробок по створенню автоматизованих систем, удосконалення існуючих механізмів, ширшого використання для цього сучасної обчислювальної техніки. Як програму дій прийняли вчені партійну настанову про те, що «матеріальною основою технічного переозброєння всього народного господарства є машинобудування. Його головне завдання — забезпечити всі галузі високоєфективними машинами і устаткуванням»²⁰.

За ініціативою Харківського наукового центру вчені спільно з представниками заінтересованих підприємств успішно працювали над удосконаленням турбогенераторів ГЕС, АЕС, електричних машин для металургії тощо²¹. Оперативному розв'язанню проблем, що виникали в процесі цієї роботи, сприяла діяльність утвореної при раді центру міжгалузевої комісії «Енергетичні комплекси». За її безпосередньою участю було вирішено питання про створення на підприємствах Харкова генераторів для турбін потужністю 1 млн. кВт. Удосконалення, які запропонували вчені, дали можливість значно підвищити якість турбін²². Важливим напрямом діяльності центру стала координація досліджень у створенні механізмів для провідних галузей промисловості. Так, після виготовлення харківськими машинобудівниками технічної документації та промислових зразків головних електроприводів для прокатних станів науковий центр розробив рекомендації щодо їх впровадження на металургійних заводах республіки, які були прийняті рядом підприємств²³.

Серйозні завдання, пов'язані з вирішенням складних науково-технічних проблем електроніки, прикладної механіки, приладобудування, транспортного машинобудування, постали в досліджуваний період перед ученими Західного наукового центру. Його рада насамперед подбала про зміцнення творчої співдружності між науково-дослідними й виробничими колективами Фізико-механічного інституту АН УРСР, Інституту прикладних проблем математики і механіки АН УРСР, з одного боку, та ВО «Електрон», Львівського автобусного заводу і ряду інших підприємств — з другого. За роки дев'ятої п'ятирічки було створено 12 міжвідомчих лабораторій, більшість яких працювала на цих підприємствах²⁴.

Творча співдружність науковців і виробничників базувалася на інтенсивному впровадженні в практику таких розробок, які сприяли якісним зрушенням на виробництві. Так, у 1973 р. вчені-механіки під керівництвом академіка АН УРСР Я. С. Підстригача обгрунтували теоретичні основи ряду технологічних процесів, завдяки чому на підприємствах республіки було одержано значний економічний ефект. Плідна діяльність науковців відзначена двома Державними преміями УРСР в галузі науки і техніки (1975 та 1981 рр.)²⁵. Співробітники Фізико-

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 168.

²¹ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 103-а, арк. 42.

²² Красн. знамя, 1974, 10 февр.

²³ Вісн. АН УРСР, 1977, № 1, с. 3.

²⁴ Правда, 1977, 13 мая.

²⁵ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 9; спр. 16, арк. 10.

механічного інституту АН УРСР внесли значний вклад у розвиток науки про міцність матеріалів. Їхні розробки, які виконувалися під керівництвом академіків АН УРСР Г. В. Карпенка і В. В. Папасюка в 60—70-і роки, дали змогу підвищити надійність конструкцій, що використовуються в машинобудуванні та інших галузях промисловості. Праця вчених відзначена двома Державними преміями УРСР в галузі науки і техніки у 1976 та 1977 рр.²⁶

Фундаментальні дослідження, проведені донецькими фізиками, сприяли створенню речовин із заданими властивостями. Головним чином це досягалося обробкою матеріалів під тиском і високими температурами. Матеріали, одержані вченими, знайшли широке застосування в промисловості, насамперед у машинобудуванні. За це досягнення науково-дослідний колектив на чолі з академіком АН УРСР О. О. Галкіним і доктором фізико-математичних наук Е. А. Завадським був удостоєний премії ім. К. Д. Синельникова (1975 р.)²⁷.

З ініціативи Південного наукового центру АН УРСР зміцнювалися творчі зв'язки академічних інститутів з підприємствами суднобудування, Чорноморським пароплаванням²⁸. Пізніше, в 1976 р., на основі цих зв'язків, у ході яких вирішувалися актуальні проблеми річкового та морського флоту, була розроблена науково-технічна програма, спрямована на підвищення ефективності суднобудування²⁹.

На початку 70-х років розвиток науково-технічного прогресу поставив ряд нових вимог перед чорною металургією. Як відзначалося в постанові ЦК КПРС про хід робіт по автоматизації технологічних процесів у цій галузі, її технічне переозброєння на основі комплексної механізації і автоматизації технологічних процесів здійснюється ще слабо, не всі металургійні підприємства перейшли до нових, заснованих на останніх досягненнях науки технологічних методів одержання продукції. У зв'язку з цим рекомендувалося, зокрема, посилити зв'язки вчених і виробничників³⁰.

Особливо актуальною ця постанова була для Української РСР, частка якої в загальносоюзному виробництві чавуну становила в 1970 р. 48%, сталі — 40%, готового прокату — 41%, сталевих труб — 36%³¹.

Виконуючи поставлені партією завдання, наукові центри АН УРСР активізували творчі контакти з підприємствами цієї галузі. Так, питання, пов'язані з підвищенням якості та розширенням сортаменту продукції металургійних заводів Донбасу, неодноразово обговорювалися на засіданнях ради Донецького наукового центру. За його ініціативою у комплексних дослідженнях з даної проблеми взяло участь 25 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій, а також дослідні підрозділи Донецького, Єнакіївського, Комунарського, Макіївського, Ждановського металургійних заводів. На кінець дев'ятої п'ятирічки були вироблені конкретні рекомендації щодо комплексного її розв'язання у регіоні³². Завдяки зусиллям партійних і державних органів та наполегливій роботі Дніпропетровського наукового центру в 1971—1975 рр. вчені разом з виробничниками налагодили на підприємствах Придніпров'я випуск близько 30 нових марок сталі³³.

З утворенням наукових центрів з'явилася можливість активізувати зусилля вчених республіки у розв'язанні складних завдань автоматизації та механізації гірничодобувних процесів, на що свого часу зверта-

²⁶ Там же, спр. 12, арк. 69; спр. 13, арк. 43.

²⁷ Там же, спр. 11, арк. 22.

²⁸ Там же, спр. 5212, арк. 65.

²⁹ Там же, оп. 26, спр. 93, арк. 29, 30.

³⁰ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1982, т. 11, с. 151—155.

³¹ Енциклопедія народного господарства Української РСР. К., 1972, т. 4, с. 533.

³² Вісн. АН УРСР, 1979, № 3, с. 4.

³³ Дніпропетр. обл. держ. архів, ф. 3383, оп. 5, спр. 914, арк. 76.

лася увага у постанові Ради Міністрів СРСР «Про заходи по технічному переозброєнню вугільної промисловості» (вересень 1968 р.)³⁴. Значну роботу в цьому напрямі провели насамперед Донецький і Дніпропетровський наукові центри, в зоні дії яких зосереджений головний потенціал гірничодобувної промисловості УРСР. В їх академічних та галузевих науково-дослідних установах активно досліджувалися механіка гірничих порід і повітні методи їх руйнування, питання теорії гірничих машин, рудничої аерогазодинаміки та динамічних проявів гірничих тисків³⁵. Успіхи в галузі фундаментальних досліджень дали можливість перейти до розробки та безпосереднього впровадження в галузь новітніх технологій і механізмів. Наприклад, використання в гірничодобувній промисловості науково-дослідних розробок Інституту геотехнічної механіки (м. Дніпропетровськ), виконаних у роки дев'ятої п'ятирічки, дало загальний економічний ефект близько 50 млн. крб.³⁶

Позитивний вплив на розвиток досліджень у цій галузі справляло співробітництво між Донецьким і Дніпропетровським науковими центрами. Вони проводили спільні науково-практичні конференції, що допомагало кращому визначенню шляхів розв'язання важливих народно-господарських проблем. Найбільший ефект давали, зокрема, наради, присвячені використанню гірничої техніки та вдосконаленню гірничодобувних робіт. Вони були проведені у Донецьку (1975 р.) і Дніпропетровську (1971, 1973 рр.)³⁷.

Важливим напрямом діяльності наукових центрів АН УРСР стала координація наукових досліджень з хімії та хімічної технології і впровадження їх результатів у виробництво. Це зумовлювалося підвищенням частки хімічної промисловості в народному господарстві республіки. Валова продукція цієї галузі зростає з 1961 по 1970 р. більш як у 4 рази, а промислово-виробничі фонди — більш як у 6 разів. Це стало можливим завдяки тому, що на її розвиток були виділені великі кошти. Лише в зазначений період вони становили 3088,3 млн. крб.³⁸

Значного розмаху набули, зокрема, фундаментальні та прикладні дослідження, що їх проводили вчені-хіміки з Південного наукового центру. Між ними та представниками підприємств галузі були укладені довгострокові договори про творчу співдружність. Важливе місце в діяльності установ центру зайняла госпдоговірна тематика. При цьому вчені керувалися настановою XXIV з'їзду КПРС про те, що хімізація народного господарства являє собою могутню підйому підвищення ефективності суспільного виробництва³⁹. Завдяки зусиллям наукового центру, Президії АН УРСР виникли об'єктивні передумови для організації на базі розташованих в Одесі лабораторій Інституту загальної і неорганічної хімії АН УРСР окремого наукового інституту⁴⁰⁻⁴¹.

В роки дев'ятої п'ятирічки активізувалися дослідження в галузі вуглекислоти та хімії горючих копалин. Найвагоміших результатів тут було досягнуто в Донецькому й Західному наукових центрах. Так, вчені Інституту фізико-органічної хімії і вуглекислоти АН УРСР відкрили ряд закономірностей дії каталізаторів у різних середовищах. Їх розробки знайшли широке застосування на промислових підприємствах.

Відповідно до партійних настанов наукові центри провели заходи, спрямовані на раціональне використання, збереження та відтворення

³⁴ Решення партії и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1980, т. 7, с. 63—64.

³⁵ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 39.

³⁶ Там же, оп. 17, спр. 5, арк. 43, 45.

³⁷ Там же, арк. 75.

³⁸ Енциклопедія народного господарства Української РСР, т. 4, с. 453.

³⁹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 69.

⁴⁰⁻⁴¹ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 26, спр. 93, арк. 166.

природних ресурсів. «Партія,— наголошувалося на XXIV з'їзді КПРС,— підвищує вимогливість до планових, господарських органів і проектних організацій, до всіх наших кадрів за справу проектування та будівництва нових і поліпшення роботи діючих підприємств під кутом зору охорони природи. Не тільки ми, а й наступні покоління повинні мати можливість користуватися всіма благами, які дає прекрасна природа нашої Батьківщини»⁴².

Втілюючи в життя рішення партії і уряду з цього питання, керівництво наукових центрів подбало про залучення вчених, що працювали в установах і організаціях різного відомчого підпорядкування до розв'язання природоохоронних завдань. У цьому полягає одна з обов'язкових умов переходу від окремих, хай навіть ефективних заходів, до комплексного вирішення проблеми. З ініціативи ради Донецького наукового центру в роки дев'ятої п'ятирічки була розроблена спеціальна програма захисту навколишнього середовища Донбасу. В її реалізації взяло участь 47 організацій, у тому числі 19 науково-дослідних інститутів, 12 вузів, 16 промислових підприємств. Загальний обсяг фінансування науково-дослідних робіт, передбачених цією програмою, становив близько 6,6 млн. крб.⁴³

Ввійшла в практику організація природоохоронних заходів силами кількох центрів, що давало можливість зосередити на цій проблемі значний науковий потенціал, розширити сферу досліджень та впровадження їх результатів. Так, у ході виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972 р.)⁴⁴ до розв'язання проблеми підвищення народногосподарської ефективності Азовського моря були залучені сили трьох наукових центрів — Південного й Донецького Академії наук УРСР і Північно-Кавказького Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. На їх спільних зборах, що відбулися в 1973 р., були визначені головні напрями співробітництва. Взаємодіяли в галузі охорони навколишнього середовища й використання природних ресурсів і науковці Південного та Західного центрів, які, зокрема, провели в 1975 р. спільну науково-практичну сесію, присвячену проблемам річки Дністер та її басейну⁴⁵.

Важливим організаційним заходом у діяльності наукових центрів стало створення в їх складі наукових секцій, які також діяли на громадських засадах*. Вони об'єднали значну кількість учених академічних, відомчих науково-дослідних установ і вузів. За напрямками діяльності їх можна поділити на три головні види.

Найчисленнішими були секції, які займалися організацією досліджень з фундаментальних проблем науки.

Ряд секцій на основі фундаментальних досягнень сучасної науки працювали над розв'язанням прикладних проблем. До їх складу входили виробничники, вчені галузевих науково-дослідних установ, а також представники академічних інститутів. На цій важливій ділянці роботи позитивно зарекомендували себе секції «Створення і впровадження автоматизованих систем управління виробництвом», «Проблеми охорони праці у промисловості Донбасу» Донецького наукового центру**, проблем сільськогосподарського виробництва Харківського наукового центру та ін.

⁴² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 66.

⁴³ Поточн. арх. Донец. наук. центру АН УРСР. Довідка про діяльність наук. центру за 1971—1976 рр., с. 5, Вісн. АН УРСР, № 1, 1977, с. 4.

⁴⁴ КПРС в резолюціях..., т. 9, с. 204—229.

⁴⁵ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 103-а, арк. 7.

* У Дніпропетровському науковому центрі АН УРСР функції секцій були покладені на проблемні і галузеві комісії.

** Пізніше вони були об'єднані у секцію «Розвиток продуктивних сил Донбасу» Донецького наукового центру.

Активно розширювала внутрішньонаукові зв'язки та контакти з підприємствами й організаціями регіону секція «Зміцнення творчих зв'язків і творчої співдружності академічних установ з вузами Донбасу» (Донецький науковий центр). Секції цього типу діяли майже в усіх центрах. Вони виконували головним чином організаційні функції.

Діяльність секцій охоплювала широке коло проблем. Наприклад, у Донецькому науковому центрі, крім вищеназваних, працювали також секції з проблем фізики, промислової ботаніки, якості та розширення сортаменту металопродукції, розвитку й розміщення продуктивних сил Донбасу, археології, біосфери (вона була підсекцією ради з проблем біосфери АН УРСР)⁴⁶. Загалом на кінець дев'ятої п'ятирічки тут працювало 9 секцій. На їх засіданнях обговорювалися актуальні питання розвитку науки, готувалися проекти документів, які виносилися потім для затвердження бюро чи радою наукового центру. Так, за рекомендацією секції з проблем хімії, Інститут фізичної хімії АН УРСР підготував для бюро доповідну записку про використання в сільському господарстві речовини, одержаної на основі гумінових кислот бурого вугілля. Секція якості та розширення сортаменту металопродукції сприяла вивченню питання про будівництво шахтної печі для одержання губчастого заліза на Донецькому металургійному заводі, створенню та використанню в народному господарстві безвідходних технологій, які зменшували витрати води промисловими підприємствами⁴⁷.

Секція автоматизованих систем управління, яка працювала у Харківському науковому центрі, здійснювала науково-методичне керівництво постійно діючою школою підготовки молодих спеціалістів народного господарства у галузях, пов'язаних із сучасними методами управління виробництвом. Ця школа була створена у Харкові за рішенням Президії АН УРСР, колегії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, бюро ЦК ЛКСМУ⁴⁸. Разом з тим слід відзначити, що не всі секції, зокрема Південного та Харківського наукових центрів, працювали з повною віддачею.

Сформувавшись у нерозривному зв'язку з розвитком усієї радянської науки, наукові центри АН УРСР стали дійовою ланкою в системі управління науково-технічним прогресом. Вони зосередили значний науковий потенціал регіонів і вже на початковому етапі своєї діяльності вирішували складні народногосподарські завдання. Швидкому організаційному становленню центрів сприяли потужна економіко-промислова база республіки, наявність значної кількості науководослідних установ, розвинута мережа вузів як найважливіша основа підготовки висококваліфікованих кадрів.

Наукові центри АН УРСР акумулювали досвід діяльності аналогічних організацій Академії наук СРСР і академії наук братніх республік, що дало їм змогу в найкоротші строки організувати вивчення проблем сучасного виробництва, встановити творчі контакти вчених з виробничниками. На кінець 1976 р. з ініціативи центрів науководослідні колективи уклали з колективами підприємств близько 300 договорів про творчу співдружність⁴⁹.

Створення наукових центрів сприяло зміцненню зв'язків науководослідних установ з громадськими організаціями регіонів республіки — відділеннями товариства «Знання», науково-технічними товариствами та ін. Уже в роки дев'ятої п'ятирічки ради наукових центрів провели значну роботу по вдосконаленню форм цих зв'язків. Серед

⁴⁶ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5206, арк. 309.

⁴⁷ Вісн. АН УРСР, № 3, 1979, с. 7.

⁴⁸ Арх. Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5212, арк. 79.

⁴⁹ Там же, оп. 17, спр. 103-а, арк. 42.

них — участь учених у пропаганді досягнень радянської науки і техніки, проведення «Днів науки» тощо.

Організаційному становленню наукових центрів АН УРСР значною мірою сприяло постійне піклування про них ЦК Компартії України, обласних комітетів партії, які спрямовували діяльність учених на розв'язання найважливіших народногосподарських проблем. «І в початковий період діяльності наукових центрів і тепер... — підкреслював у 1982 р. академік Б. Є. Патон, — центри відчувають повсякденну увагу з боку ЦК Компартії України, уряду республіки, дійову допомогу обкомів партії і місцевих Рад народних депутатів»⁵⁰.

Таким чином, наукові центри зайняли належне місце в системі управління науково-технічним прогресом як органи міжвідомчої координації в регіонах, як дійовий засіб мобілізації зусиль учених і виробничників на розв'язання специфічних для певних районів проблем, підвищення ефективності суспільного виробництва. Життя з усією очевидністю довело своєчасність організації цих підрозділів у складі АН УРСР.

⁵⁰ Вісн. АН УРСР, 1982, № 1, с. 59.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ СЕКЦІЙ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ (1935—1937 рр.)

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

Історія стахановського руху, всебічний аналіз його особливостей в наш час, коли найбільш актуальними є проблеми підвищення продуктивності суспільної праці, інтенсифікації всього виробничого процесу, — ці питання нині набувають особливої актуальності. В цьому плані важливо визначити й роль інженерно-технічної інтелігенції в розвитку патріотичних ініціатив новаторів. Виконуючи організаційно-технічні функції, вони могли впливати на якісний рівень цього руху, сприяти його масовому поширенню. У справі їх організації, згуртування особливе значення належало професійним об'єднанням спеціалістів — інженерно-технічним секціям (ІТС)*. Працюючи під безпосереднім керівництвом профспілок, вони залучали кваліфікованих працівників до руху новаторів, враховуючи й використовуючи при цьому специфіку їх праці.

Питання про участь ІТС у розвитку стахановського руху, по суті, ще не розроблене в українській історичній науці. Мета цього повідомлення — показати роль та визначити значення ІТС профспілок Української РСР в організації широкої підтримки стахановців з боку інженерно-технічної інтелігенції, а також розглянути основні форми їх роботи в даному напрямі.

Рух новаторів став закономірним наслідком, був зумовлений об'єктивними умовами: створенням соціалістичної за своїм характером матеріально-технічної бази промисловості, загальним піднесенням культурно-технічного рівня робітничого класу та виробничої інтелігенції, діалектикою розвитку суспільно-політичного життя країни. Цими обставинами можна пояснити й те, що приклад О. Стаханова наслідували тисячі передових робітників. Новий рух надзвичайно швидко охопив, по суті, всі галузі народного господарства, дав змогу «...залучити

* Інженерно-технічні секції — найбільш масові професійні об'єднання спеціалістів при профспілках. На Україні ІТС почали створюватися з 1920 р. для залучення виробничої інтелігенції до участі в соціалістичному будівництві. В 1939 р. були ліквідовані.

дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти...»¹. 14—17 листопада 1935 р. в Москві відбулася I Всесоюзна нарада стахановців, на якій було підбито перші підсумки роботи, накреслено її перспективні напрямки. Розповідаючи про власні досягнення, учасники наради говорили про байдуже, а, часто-густо, навіть негативне ставлення інженерно-технічних працівників до починів ударників. А саме від них залежало технічне оснащення й обґрунтування нових, новаторських методів праці, масове їх поширення.

Про необхідність участі цих спеціалістів у русі новаторів виробництва йшлося в рішеннях грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). У його документах було визначено два напрямки роботи з ними: «...Насамперед, зламати існуючий ще опір стахановському рухові з боку консервативної частини господарників та інженерно-технічних працівників... і, по-друге, всемірно допомогти очолити цей рух тим господарникам, інженерам і технікам, які йдуть назустріч стахановському рухові, але не зуміли ще очолити його»².

Залучити інженерно-технічних працівників до участі в стахановському русі могли насамперед ІТС профспілок*. 21—23 листопада 1935 р. відбувся пленум Всесоюзного міжсекційного бюро інженерів і техніків, присвячений питанням розвитку руху новаторів. Згідно з його рішеннями основне завдання ІТС полягало в боротьбі з усіма тими, хто чинив опір поширенню цього почину, всемірній підтримці його³.

Одними з перших до руху за нові форми організації праці підключилися інженери та техніки заводу імені Січневого повстання (Одеса). В першій половині жовтня 1935 р. бюро ІТС ковальського цеху розгорнуло роботу по впровадженню у виробництво передових методів праці. За ініціативою його членів було здійснено ряд заходів, спрямованих на більш раціональне використання робочого часу. Продуктивність праці бригад зросла в 4—5 разів. Загальнозаводське бюро ІТС, у свою чергу, активно популяризувало нові форми роботи. Це дало можливість заводу виконати річний план до 15 листопада 1935 р., а згодом перевиконати його на 20%⁴. На батьківщині стахановського руху — в Донбасі колектив інженерів шахтоуправління «Червоний Жовтень» тресту «Артемвугілля» оперативно спроектував і здав в експлуатацію систему розробки вугільних пластів. Завдяки цьому виробниче завдання 1935 р. було виконане на два місяці раніше строку і нову велику шахту можна було ввести в дію не в 1939, а в 1937 р.⁵

Восени 1935 ІТС Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова спільно з парткомом підприємства провели нараду інженерів і техніків-стахановців, в роботі якої — як почесний гість — взяв участь і О. Г. Стаханов. Практична реалізація конкретних пропозицій, запропонованих її учасниками, дала змогу підвищити продуктивність станів на 16—18%⁶.

Важливе значення для розвитку стахановського руху мали технічні знання, виробничий досвід, нагромаджені інженерно-технічними працівниками. Вдосконалюючи старі агрегати, в технічному плані обґрунтовуючи нові методи ударної праці, вони накреслювали шляхи дальшого розвитку руху новаторів, полегшували завдання піднесення продуктивності праці. Будь-яка пропозиція й ініціатива, як правило,

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 5, с. 227.

* Вже до 1930—1931 рр. у складі інженерно-технічних секцій налічувалося 100% інженерів і техніків — членів профспілок.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 14, спр. 5, арк. 22.

⁴ Там же, арк. 88—90.

⁵ Там же, арк. 66—67.

⁶ Там же, арк. 155.

розглядалися та схвалювалися або бюро ІТС, або загальними зборами членів секції. Нововведення інженера В. П. Гайдукова, який запропонував замінити чавунну втулку у буксі шахтної вагонетки роликівим підшипником, було обговорено на нараді головних механіків шахт, яка відбулася в Донецькому інституті підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників. На шахті № 31 тресту «Сталінвугілля» було випробувано вдосконалені вагонетки, які дали змогу збільшити продуктивність праці на 200%⁷. Брошура «Стахановський метод на відкатці» з детальним описом цього винаходу сприяла його поширенню в Донбасі.

Активну роботу по вдосконаленню виробничих процесів провели інженери та техніки київських підприємств. 117 раціоналізаторських пропозицій членів ІТС заводу імені Лепсе сприяли тому, що виробничий план було перевиконано в 2,5 раза⁸. На «Ленінській кузні» завдяки технічним нововведенням, які запропонували інженери верфі, строк спуску суден зі стапелів було скорочено з 3—4 днів до 45 хвилин⁹. На заводах «Точприлад» та імені Письменного вдосконалення технологічних процесів дало можливість підвищити продуктивність праці на 130—150%¹⁰.

Стахановський рух дав цікаві приклади нових форм участі інтелігенції в патріотичних трудових починах робітничого класу. Наприклад, бюро ІТС депо Слов'янськ Донецької залізниці допомогло технічно обґрунтувати й зробити необхідні розрахунки методів праці П. Ф. Кривоноса — зачинателя руху новаторів на транспорті. Напарник уславленого машиніста розповідав: «Члени секції ІТП, які були закріплені за нашим паровозом..., проробили з бригадою інструкцію про безаварійну роботу паровоза, про високе раціональне форсування котла, про якість ремонту..., самі брали активну участь в його устаткуванні... Інженерно-технічні працівники виїжджали на нашому паровозі й давали практичні вказівки..., попереджували про можливі обриви»¹¹. Інженери та техніки депо взяли шефство над сорока локомотивами, виїжджали разом з бригадами на лінії руху.

Звичайно, участь інженерно-технічної інтелігенції Української СРР у русі новаторів виробництва не обмежувалася раціоналізаторською діяльністю й чисто технічними розрахунками. Важливу роль у створенні сприятливих умов для роботи підприємств по-стахановськи відіграли члени ІТС, які входили до складу адміністративно-технічного персоналу заводів, шахт, транспортних вузлів. Там, де спеціалісти-керівники правильно зрозуміли завдання стахановського руху і сприяли його поширенню, по-ударному працювали не лише окремі передовики, а й великі виробничі дільниці. Наприклад, перша зміна шахти імені Ф. Е. Держинського тресту «Артемвугілля» 30 листопада 1935 р. видала на-гора 1970 т вугілля замість 900 т. Їх приклад на початку грудня наслідували гірники ще восьми шахт Донбасу. Вуглевидобуток на них було збільшено на 20—40%¹². «Цих значних результатів, — підкреслювалося в наказі Наркомважпрому № 1300, — шахти «Артемвугілля» добилися без будь-якого додаткового устаткування й механізмів, а лише за рахунок чіткої організації праці, непоганого використання багатой техніки шахт і конкретного організаційно-технічного керівництва виробничими процесами з боку командного складу, який по-справжньому очолив стахановський рух»¹³.

⁷ Стахановський метод на откатке.— Сталіно, 1936, с. 26.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 16, спр. 4, арк. 48 зв.

⁹ Там же, арк. 50 зв.

¹⁰ Там же, арк. 48 зв., 50 зв.

¹¹ Там же, оп. 17, спр. 78, арк. 149.

¹² Индустриализация СССР: Документы и материалы (1933—1937).— М., 1971, с. 293.

¹³ Там же, с. 294.

Інженер І. І. Бридько, який став начальником дільниці шахти імені Г. Димитрова тресту «Постишеввугілля», на початку 1936 р. запропонував здійснити ряд заходів для поліпшення умов праці ударників: було введено планово-попереджувальний ремонт врубових машин, встановлено точний графік роботи лави, чітко розподілено функції робітників. Завдяки цьому продуктивність врубових машин було підвищено в 2 рази, а швидкість проходження зросла із 70—80 м до 100—120 м на місяць¹⁴. Подібна реорганізація, яку здійснили при сприянні ІТС інженери шахт трестів «Серговугілля», «Чистяков-антрацит», «Постишеввугілля», дала змогу підняти продуктивність праці від 20% до 100%¹⁵.

Нерідко заходи та пропозиції, які пропонували начальники дільниць та шахт, попередньо обговорювалися на загальних зборах інженерно-технічного персоналу, що організовували ІТС. Ідеї Є. П. Кравцова — головного інженера проходки «Нова Голубовка» тресту «Шахтбуд» — після відповідного обговорення були оперативно впроваджені у виробництво. Внаслідок цього приріст продуктивності праці на дільницях становив 130%¹⁶.

Такий шлях практичної реалізації пропозицій адміністративно-технічних працівників був найбільш ефективним тому, що, по-перше, передбачав широке охоплення спеціалістів, які втілювали в життя технічні розробки, їх активну участь і, по-друге, давав можливість максимальною мірою виключити прорахунки та помилки. Так, ініціатива ряду інженерів та техніків суднобудівного заводу (м. Миколаїв) щодо розукрупнення робітничих бригад була обговорена й схвалена 2-тисячним колективом спеціалістів підприємства. Завдяки цьому стало можливим упорядкування черговості виробничих процесів і підвищення виходу готової продукції до кінця 1935 р. на 80%¹⁷.

Будь-які заходи щодо раціональної організації праці, підтримки починів ударників, які запропонували здійснити інженерно-технічні працівники, мали не лише економічний, а й значний суспільно-політичний ефект.

Важливого значення набували поширення передового досвіду й пропаганда ударних методів праці. В цій справі провідну роль відіграла місцева та республіканська преса. Майже в усіх «багатотиражках» найбільших заводів республіки існувала «технічна сторінка», в основному присвячена питанням технічного обґрунтування тієї чи іншої новаторської пропозиції або її опису. Як правило, в підготовці такої сторінки брали участь найбільш кваліфіковані інженери та техніки — члени ІТС. Крім місцевих видань, спеціалісти друкували свої замітки й в газетах «Правда», «Труд» та інших.

Масове поширення в Українській СРР одержали брошури, збірники статей, що виходили окремими виданнями, в яких було узагальнено досвід роботи ударників на місцях. Серед їх авторів були спеціалісти-новатори та члени інженерно-технічних секцій. Публікувалися або збірники для інженерів та техніків, в яких розглядалися специфічні технічні проблеми, або брошури з питань організації стахановських днів, п'ятиденок, декад та місяців, що адресувалися адміністративно-технічному персоналу. В ряді книг ішлося про організацію навчання передовиків виробництва, пропагувався передовий досвід їх роботи¹⁸.

¹⁴ Командири участков в борьбе за уголь.— Сталино, 1937, с. 3—4.

¹⁵ Там же, с. 10—25.

¹⁶ Стахановцы-шахтостроители.— Харьков, 1936, с. 76.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 14, спр. 5, арк. 103.

¹⁸ Див., наприклад: Стахановский год: Опыт стахановской работы на шахтах треста «Макеевуголь».— Макеевка, 1936; Стахановский метод в Криворожье.— М.; Л., 1935. Стахановцы шахт за учебой.— Горловка, 1936; Стахановцы-кривонососцы Южной железной дороги диспетчеры Софиенко и Котов.— Харьков, 1936; Стахановцы-энергетики.— Горловка, 1936; Стахановцы-организаторы.— Горловка, 1938; Командиры участков в борьбе за уголь.— Сталино, 1937 та інші.

Це допомагало зацікавити багатьох інженерів і техніків, залучити їх до масового руху ударників, було переконливою ілюстрацією думки В. І. Леніна про те, що «інженер прийде до визнання комунізму не так, як прийшов підпільник-пропагандист., а через дані своєї науки...»¹⁹.

Спеціалісти прагнули роз'яснювати сутність організації нових трудових процесів, пропагували передові методи праці безпосередньо на виробництві. Багато що залежало й від ініціативи місцевих профспілкових організацій. Наприклад, ІТС кнївських взуттєвих фабрик стала ініціатором створення на цих підприємствах шкіл, де робітники знайомилися з ударними формами роботи стахановців свого заводу. Подібні курси — школи, слухачі яких вивчали досвід П. Ф. Кривоноса, виникли при сприянні ІТС залізниць Української СРР. У 1936 р. їх налічувалося 150. Заняття в них вели 1650 інженерів-залізничників²⁰.

Інститути підвищення кваліфікації (ІПК) інженерно-технічного персоналу теж приділяли підвищену увагу питанням пропаганди стахановських методів праці. Наприклад, Донецький ІПК спільно з міжсекційним бюро інженерно-технічних працівників періодично проводили наукові конференції своїх учнів, практикували читання циклів лекцій з найбільш цікавих аспектів проблеми. Не залишилися осторонь цієї справи й будинки інженерно-технічних працівників (БІТП). Протягом 1935—1937 рр. Харківський БІТП організував ряд нарад з питань розвитку руху новаторів²¹. Аналогічні обласні збори директорів підприємств за допомогою облміжсекційного бюро ІТС провів у 1936 р. Одеський БІТП²².

Не менше значення для всебічної підтримки новаторів мала діяльність інженерно-технічних секцій Української СРР, яка була спрямована на підвищення культурно-технічного рівня робітників-ударників. Серед різноманітних форм роботи, які творчо використовували їх члени, провідну роль відігравали традиційні методи, зокрема, лекції, доповіді, заняття в гуртках та групах підвищення кваліфікації, індивідуальне шефство інженерів та техніків над робітниками. Протягом 1936 р. лише ІТП профспілки залізниць Півдня організували лекції та доповіді для 6226 чол., а також заняття з 766 машиністами, на яких вивчалася інструкція про безаварійну їзду²³.

Члени місцевого бюро ІТС депо Люботин вели заняття в 12 групах. Було також сформовано бригади з інженерів і викладачів Харківського інституту інженерів транспорту, які виїжджали на лінії магістралі й читали науково-технічні лекції для залізничників-стахановців²⁴.

Масове поширення на підприємствах одержали «стахановські курси», на яких робітники підвищували свій технічний рівень, загальноосвітню підготовку. Серед педагогів, як правило, були інженери та техніки заводів — організаторів цих курсів. Наприклад, на заводі Г. І. Петровського їх слухачами були 1942 чол.²⁵

Усе це мало особливе значення не тільки для поліпшення якісних показників стахановського руху, а й зменшення витрат підприємств на підготовку кваліфікованих робітників. Ініціатива й творчий підхід до цієї справи сприяли збільшенню кількості ударників серед інженерно-технічних працівників. Крім того, з'явилися й нові форми змагання серед спеціалістів. Наприклад, за даними на 13 січня 1937 р. на Пів-

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 333.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 14, спр. 5, арк. 295.

²¹ Там же, оп. 16, спр. 62, арк. 158.

²² Там же, оп. 17, спр. 102, арк. 49.

²³ Там же, спр. 78, арк. 149—150.

²⁴ Там же, арк. 157.

²⁵ Промышленность и рабочий класс УССР (1933—1941): Сб. документов и материалов: в 2-х ч. — Киев, 1977, ч. 1, с. 426—427.

денній залізниці 27% інженерів і техніків були стахановцями; на Південно-Західній — 27,3%; Одеській — 27,9%; Донецькій — 24,2%²⁶. На металургійних заводах Півдня з 11023 членів ІТС у трудовому змаганні взяли участь 7616 чол., з них 1405 були стахановцями²⁷.

Отже, ІТС профспілок Української СРР удалося згуртувати виробничу інтелігенцію для участі в русі ударників. Ці секції добивалися того, щоб інженери й техніки, які працювали безпосередньо на виробництві, підтримували й розвивали новаторські почини, вели різноманітну роз'яснювальну та агітаційну роботу серед спеціалістів.

Вирішуючи завдання керівництва виробничими процесами, загального технічного управління, інженерно-технічні працівники постійно стикалися з необхідністю найбільш раціонально організувати працю, вдосконалювати технологію, підвищувати культурно-кваліфікаційний рівень робітників. Вони особливо активізували свою діяльність в цьому напрямі в роки піднесення стахановського руху. Тому участь інженерно-технічної інтелігенції в ньому завдяки ІТС мала значний економічний і суспільно-політичний ефект: по-перше, підвищувалися його якісні показники, що дало змогу ще більше підняти продуктивність праці, по-друге, зростала кваліфікація самих інженерів і техніків; по-третє, відбувалися кардинальні зміни в соціально-психологічних настроях інтелігенції, а також виховувалося соціалістичне ставлення до праці.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 17, спр. 78, арк. 159.

²⁷ Там же, арк. 189.

3 історії селянства України

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПОЛТАВЩИНИ (1926—1928 рр.)

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ (Полтава)

У рішенні XV з'їзду партії «Про роботу на селі» було підкреслено, що негативною рисою розвитку радянського села, успадкованою від минулого, є аграрне перенаселення, яке виявилось у великій кількості «зайвих» робочих рук, що не знаходили собі трудового застосування на селі і значно збільшували кількість безробітних у містах¹.

Висновки партійного форуму переконаливо підтверджуються статистичними даними. Досить цікаві й різноманітні відомості містять, зокрема, весняні десятипроцентні переписи, які щорічно проводилися у травні за широкою програмою. З них можна дізнатися про кількість господарств та населення, наймання і відхід робочої сили, землекористування і оренду, наявність реманенту, робочої і продуктивної худоби, розміри посівів, основні джерела існування господарства та грошових прибутків тощо. Це дає можливість краще вивчити шляхи розвитку індивідуального селянського господарства, виявити його економічні можливості, ширше визначити об'єктивні передумови необхідності переходу на шлях колективізації.

¹ КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 4, с. 51.

У своєму повідомленні автор використав дані десятипроцентного перепису (по Полтавському округу) за 1926—1928 рр. Його матеріали опубліковано у збірниках «Статистика Полтавщини в нових її межах» № 4, 9, 18 (Полтава, 1926—1928).

Вибіркові весняні переписи проводилися за такою методикою. У кожному районі з податкових списків попереднього року механічно відбиралося кожне десяте господарство. Це давало певну гарантію пропорційності представництва кожної із соціально-економічних груп, забезпечувало його необхідну репрезентативність. Підсумкові дані (по кожному з районів) визначалися шляхом поширення відомостей переписаних дворів на всі індивідуальні селянські господарства в межах місцевості за відповідним коефіцієнтом (з точністю до тисячних). При цьому враховувалася й поправка на річний приріст. Для їх групової розробки особливе значення мали розміри польових і садібних посівів.

Весняний опит (перепис), як писав відомий статистик В. С. Немчинов, «спеціалізувався на визначенні обсягу виробничої діяльності сільськогосподарського населення»². Це дає можливість одержати необхідні дані про чисельність населення, його склад, ступінь використання робочої сили, її наймання і продаж ін.

Додатковим джерелом для дослідника є матеріали опитів, які щорічно проводилися сільськими Радами та комітетами сільськогосподарських і лісових робітників. З цією метою здійснювався загальний одноразовий облік річних, строкових і помісячних найманих трударів з розподілом їх на три категорії: а) тих, що працювали на одного власника; б) у групах селянських господарств; в) у громадах. Вибіркове ж обстеження давало інформацію про склад наймитів за віком і статтю тощо. В 1927 р. ним було охоплено 16,6%, а в 1928 — 19,5% господарств³.

Позитивною рисою такого роду обліку було те, що під час нього визначалися основні сфери застосування найманої робочої сили. Проте він мав й недоліки. Відомості про використання наймитів мали загальний характер (по всіх господарствах, незалежно від їх стану). Чимало помилок було викликано й відсутністю у сільради спеціально підготовлених для цієї справи працівників. Проте серпневий облік і весняні переписи містили важливі матеріали для порівняння і, таким чином, допомагали визначити більш-менш реальні масштаби поширення найманої праці.

За даними весняних переписів загальна кількість сільського населення та господарств у Полтавському окрузі в 1926—1928 рр. становила (див. табл. 1). Наведені цифри свідчать про те, що темпи зростання

Таблиця 1*

Роки	Кількість населення	Кількість господарств
1926	983084	193953
1927	1000461	195866
1928	1001376	196804

* Статистика Полтавщини..., № 4, с. 14, 26; № 9, с. 74, 126; № 18, с. 26, 34.

числа господарств уповільнилися. Ще більше зменшився фактичний приріст населення, що не відповідало його природному збільшенню (у ті роки воно становило близько 2%). Вказані демографічні зміни на селі були наслідком пролетаризації частини господарств, відходу трудівників у міста, на підприємства тощо. Проте це не викликало помітних відхилень у середньому розмірі селянської сім'ї (в 1926 р. — 5,07 чол., а в 1928 р. — 5,09). Але явно визначилася тенденція до випереджаючого зростання кількості трудівників у робочому віці (з розрахунку на одну родину): в 1926 р. — 2,39 одиниці, 1927 р. — 2,45, 1928 р. — 2,55⁴. Крім того, за той же пе-

² Немчинов В. С. Избр. произвед.— М., 1967, т. 1, с. 121.

³ Статистика Полтавщини..., № 20, с. 39.

⁴ Статистика Полтавщини..., № 4, с. 14; № 9, с. 126; № 18, с. 34.

ріод зменшилося число дворів, які не мали своїх робітників-чоловіків (з 11% до 9,4%). Отже, трудове населення на селі продовжувало зростати досить високими темпами.

Однак зміни в працезабезпеченні в межах різних соціальних груп не були ідентичними. Недосконалість тогочасної статистики не дає можливості чітко простежити ці зрушення в рамках останніх. Тому дослідники змушені користуватися прийнятим у той час групуванням господарств за розмірами посіву, яке не може бути прямо переведене у соціальні верстви. Проте й ці дані мають цінність для визначення головних соціально-демографічних змін, що сталися у їх складі напередодні суцільної колективізації.

Найбільш різноманітною була група безпосівних. Це — переважно сільські пролетарі, які не мали змогу вести власне господарство, або бідняки, які здавали землю в оренду, сподіваючись у майбутньому обробити своє поле. Але за встановленим показником групування (без посіву) до неї входила й значна частина експлуататорських елементів (дрібні промисловці і торговці, які нерідко мали найманих робітників). Особливість цієї групи полягала в зменшенні середньої кількості їдців і робочих рук.

Протягом 1926 — 1928 рр. вона знизилась: для перших з них з 3,71 до 2,79, а других (чоловіків і жінок) — із 1,79 до 1,43. Це викликало й збільшення питомої ваги дворів, які не мали господарів — чоловіків (з 27,7 до 45,5%).

Інша картина спостерігалася в господарствах, які мали посіви. Нагромадження трудових ресурсів там продовжувалося, хоча його інтенсивність великою мірою залежала від економічної міцності і умов їх ведення. Зростання робочих одиниць у середньому на двір за два роки (1926—1928) становило (в %): у господарствах з польовим посівом до 1 дес. — 10,8, від 1 до 3 — 11,8; від 3 до 6 — 8,3; від 6 до 9 — 3,6; від 9 до 12 — 5,6; від 12 до 16 — 2,1; понад 16 — 4. Незважаючи на окремі неточності і відхилення, ці дані свідчать про те, що значне збільшення робочих рук було характерним для бідняцьких, помірне — середняцьких і невелике — для заможних господарств.

Біднота не мала можливості повністю використати свою робочу силу, працюючи у власному господарстві. До того ж зростання розмірів посіву (в середньому на господарство) значно випереджало відповідний приріст робочих рук. Так, у 1928 р. у малопосівній групі (1—3 дес.) в середньому на двір припадало 2,27 робітника, в середньопосівній (3—6) — 2,62, там, де налічувалося 6—9 дес., — 3,13, 9—12 — 3,38, 12—16 — 3,76, понад 16 — 4,67. Якщо взяти до уваги той факт, що в середньому селянському господарстві один працівник міг обробити приблизно дві десятини посіву⁵, то звідси випливає висновок: у групах, де на двір припадало по 8—9 дес., з'являвся дефіцит робочої сили, який зростав в зв'язку із збільшенням розмірів посіву. Це, природно, мало місце лише в сезон, особливо в період збирання хліба.

Лишок трудових ресурсів і нестача їх у багатопосівних заможних господарствах — ці обставини визначали сутність гострої соціально-економічної проблеми, яка свідчила про складність і суперечливий характер боротьби двох тенденцій в умовах непу: капіталістичної і соціалістичної. XIII з'їзд партії підкреслив: «Одна лінія розвитку — капіталістична, коли на одному полюсі нагромаджується капітал, на другому — наймана праця, злидні. Друга лінія розвитку — через найбільш зрозумілі, легкі і доступні селянству прийоми кооперації — до соціалізму»⁶.

⁵ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. — М., 1977, с. 276.

⁶ КПРС в резолюціях... — К., 1979, т. 3, с. 72.

Нерівномірний розподіл робочої сили в різних групах неминуче породжував її наймання й продаж. В Полтавському окрузі зареєстровано високий рівень використання строкових робітників. Весняні переписи дали такі цифри: в 1925 р. вони працювали в 5244, в 1926—8543, 1927—14400, в 1928—12316 господарствах⁷.

Це пояснювалося насамперед природно-економічними умовами ведення господарства. Наявність значної кількості селищ хутірського типу (колишні козацькі), малі площі громадських пасовиськ (толоки, вигони) викликали великий попит на пастухів. Ця категорія формувалася переважно з дітей і підлітків (хлопців і дівчат). У цілому, за даними на серпень 1927 р., вони становили 48,8% найманих робітників. За матеріалами весняного опиту (1927 р.) дорослих трудівників було лише 23,6%⁸. Отже, в умовах існування індивідуального господарства значною мірою непродуктивно витрачалася робоча сила.

Перепис також дає певні відомості про концентрацію наймитів у заможній групі дворів. Якщо господарства з посівом понад 6 дес. становили 20,7%, то число працюючих у них найманих робітників навесні 1928 р. дорівнювало 32,8%⁹. Це вказувало на поширення капіталістичного характеру використання робочих рук. Проте розміри наймання, порівнюючи з дореволюційним часом, різко скоротилися. Широко використовувалися й замасковані форми останнього, які не фіксувалися статистикою: часто під виглядом допомоги родичів, різних відробітків та т. ін.

У 1928 р. було зафіксовано скорочення наймання строкових робітників куркулями та одночасне збільшення поденних і відрядних. У 1927—1928 рр. у групі з посівом від 12 до 16 десятин цим способом користувалося 60,3% власників, а там, де налічувалося понад 16 дес.,— 83,2%. Так вони намагалися ухилитися від обліку праці найманців, який здійснювали органи Радянської влади, а також уникнути посиленого оподаткування.

Інший характер мала робота поденних і відрядних робітників у бідняцьких господарствах. Відсутність реманенту і робочої худоби змушувала трудівника звертатися до заможного селянина. Але останній давав їх лише із своїм працівником. Ось чому, наприклад, в 1927—1928 рр. у групі з посівом до 1 дес. 71,7% господарств наймало поденників з худобою і реманентом, а від 1 до 3 дес.— 59,2%¹⁰. Це було вимушене наймання, хоч воно і мало короткочасний характер. Внаслідок цього різко збільшувалася плата за користування засобами виробництва. Якщо на весняно-польових роботах вона (на харчах наймача) становила в середньому 67 коп. на день, то за умови роботи з конем зростала до 2 крб. 30 коп.¹¹ Отже, селянин-бідняк був змушений оплачувати працю найманця або виконувати не вигідні кабальні відробітки, які були додатковим тягарем для слабосилого господарства. Це був досить поширений прийом закабалення бідноти, яка не була забезпечена необхідними засобами виробництва.

Серпневі анкетні обстеження дають досліднику певні відомості про характер праці найманих робітників. За даними на 1927 р., вони розподілялися таким чином: в індивідуальних господарствах— 91%, групах— 3,5%, сільських громадах— 5,5%. Другі переважно користувалися послугами пастухів і сторожів, а треті— наймали пастухів. В індивідуальних селянських господарствах перевага віддавалася пастухам (46,6%), за ними йшли польові робітники (39,1%), няньки (7%), працівники дрібних промислових підприємств (3%) та інші (4,3%)¹².

⁷ Статистика Полтавщини..., № 4, с. 4; № 18, с. 21, 35.

⁸ Там же, № 16, с. 4; № 18, с. 21.

⁹ Там же, № 18, с. 22.

¹⁰ Там же, с. 35.

¹¹ Там же, № 4, с. 71.

¹² Там же, № 16, с. 4.

Характерно, що в серпневому найманні 1928 р. у них зафіксовано помітне збільшення питомої ваги пастухів (49,7% від усіх строкових робітників) і зменшення польових (34,4%)¹³. Це пояснюється, як відзначалося вище, скороченням кількості строкових робітників, які працювали на багатіїв.

Одночасно зросло число найманих у радгоспах та лісовому господарстві. Про це свідчать такі дані. На Лівобережжі з липня 1928 по липень 1929 р. у 272 радгоспах їх кількість (постійних, строкових і поденних) збільшилася з 62386 до 70965, тобто на 13,8%¹⁴. Це свідчило про неухильне посилення ролі соціалістичного сектора на селі, зокрема його вплив на соціальну структуру місцевого населення, поліпшення матеріального становища трударів.

Про основні тенденції, які визначилися в процесі застосування найманої робочої сили, розповідає статистика відходу робітників. Вона, як вважали працівники статорганів 20-х років, є більш повною, бо селяни давали більш-менш точну інформацію про відпуск, а не про їх наймання. Дані весняних переписів указують на те, що в 1927 р. їх відпускали 89400 господарств (45,6%), а в 1928 — 97256 (49,4%). Проте інтенсивність відходу залежала насамперед від економічного становища останнього і рівня забезпеченості його робочою силою. Про це свідчить статистика за 1926—1927 рр. (від травня до травня) в межах посівних груп (див. табл. 2).

Таблиця 2*

Посівні групи	Процент господарств (у кожній групі), що відпускали робітників на роботи:				На 100 господарств відпускалося робітників
	усаї	річні і строкові	поденні	відрядні	
Без посіву	84,7	37,3	40,7	6,7	108,5
З посівом до 3-х дес.	70,5	17,0	44,6	8,9	88,4
З посівом 3—6 дес.	34,6	7,6	21,7	5,3	44,5
» » 6—9 дес.	21,4	4,8	12,2	4,4	29,7
» » понад 9 дес.	17,2	4,4	9,2	3,6	25,7
В усіх господарствах	45,6	11,5	27,8	6,3	58,5

* Статистика Полтавщини..., № 9, с. 66; № 18, с. 36.

Отже, з пролетарських і бідняцьких (з посівом до 3-х дес.) дворів виходила основна маса строкових і поденних робітників. Їх найбільш характерна риса — недостатня забезпеченість землею (або її відсутність) та засобами виробництва. Це й зумовлювало вихід робочої сили з напівселянських, напівпролетарських господарств (за термінологією НК РСІ СРСР). З таких сімей у 1927 р. відходило, за нашими підрахунками, 58% усіх найманих працівників. Скорочення їх кількості відбувалося пропорційно зростанню забезпеченості господарства землею, реманентом тощо. Характерно, що в групі з посівом понад 9 дес. спостерігався найменший рівень відпускання. До того ж у ньому переважало поденне і відрядне наймання з робочою худобою і реманентом, що, як уже відзначалося вище, було кабальною умовою для бідноти і мало підприємницький характер.

Серпневі анкетні опити дають досліднику важливі дані про склад найманих за віком і статтю. Серед тих, хто працював в індивідуальних селянських господарствах у 1926—1928 рр., відбулися такі зміни (див. табл. 3).

¹³ Там же, № 20, с. 40.

¹⁴ Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України.—Х., 1930, вип. 2, с. 12—13.

Таблиця 3*

Рік	Дорослі: від 18 років і більше			Підлітки: 16—17 років			Неповнолітні: 15 років і молодші			Всі робітники		
	чол.	жін.	ра-зом	чол.	жін.	ра-зом	чол.	жін.	ра-зом	чол.	жін.	ра-зом
1926	12,2	19,4	31,6	9,2	13,7	22,9	19,7	25,8	45,5	41,1	58,9	100,0
1927	12,4	15,2	27,6	9,9	8,6	18,5	28,0	25,9	53,9	50,3	49,7	100,0
1928	6,9	13,7	20,6	6,9	12,9	19,7	30,0	28,8	59,7	44,6	55,4	100,0

* Статистика Полтавщини..., № 20, с. 52.

Тут чітко простежуються дві основні тенденції: а) зменшення наймання дорослих чоловіків і жінок та підлітків чоловічої статі, б) збільшення найманих дітей та дівчат-підлітків, тобто власники (куркулі та заможні селяни) не лише намагалися замінити працю дорослих більш дешевою дитячою, а й приховували той факт, що вони використовували робочу силу. Отже, на зміни у складі найманих робітників істотно впливали заходи економічного і політичного характеру (наступ на куркульство, обмеження його експлуататорських намірів).

Важливим доповненням при вивченні соціально-демографічних зрушень, які сталися на селі, є матеріали про розподіл господарств за головними заняттями й джерелами існування. Ці зміни торкнулися, наприклад, співвідношення останніх (у порівнянні з дореволюційним часом у %) — див. табл. 4.

Значне збільшення питомої ваги дворів, що мали основним джерелом своїх прибутків сільське господарство, — результат великих аграрних перетворень на селі, що відбулися за роки Радянської влади, одержання землі бідняками й середняками за рахунок колишніх поміщицьких, церковних і державних маєтків,

перерозподілу частини куркульських володінь. Більш як удвічі зменшилась питома вага тих, хто головним джерелом свого існування раніше вважав промисли, дрібну торгівлю або доходи від наймів.

Проте ми не можемо обмежитись характеристикою лише цих основних змін, що сталися протягом першого десятиріччя існування Радянської влади й зачепили провідні заняття сільського населення. Для більш глибокого вивчення основних джерел існування селянських господарств і зайнятості трударів проаналізуємо ці фактори в межах посівних груп (у 1926—1927 рр.) — див. табл. 5.

Хоча ці дані взято лише за два роки, вони допомагають виявити тенденцію до збільшення кількості бідняцьких і середняцьких господарств, що мали головним джерелом існування сільське господарство. Це свідчило про дальше зміцнення бідноти, перехід частини дворів у розряд середняцьких. Отже, основна лінія в соціальному розвитку села в перехідний від капіталізму до соціалізму період — осереднячення селянства — продовжувалася й в роки, що безпосередньо передували масовій колективізації. Характерним було й те, що в усіх господарствах зростала питома вага прибутків від зернових культур.

Несільськогосподарські заняття, як видно з таблиці, були головним джерелом існування для безпосівних і малопосівних господарств. Це —

Таблиця 4*

Головні джерела існування селянських господарств	1910 р.	1927 р.
Своє сільське господарство	69,4	86,2
Промисли, ремесло, торгівля	17,9	7,4
Заробітки в наймах у сільському господарстві і поза ним	12,7	6,4

* Статистика Полтавщини..., № 9, с. 69.

заробітки на підприємствах, в установах, прибутки від ремесел і торгівлі та наймання на сільськогосподарські роботи. Характерно, що їх доходи зростали за рахунок праці на державних заводах та фабриках тощо. Заробітки ж у наймах значно скоротилися. Ці зміни вказують на поліпшення становища бідняцько-батрацьких груп і одночасне зменшення їх питомої ваги, що теж свідчило про осереднячення селянства. Звернемо увагу й на таку обставину. Зниження частки доходів у бат-

Таблиця 5*

Головне джерело існування	Групи господарств					
	Без посіву і з посівом до 2-х дес.		з посівом 2-4 дес.		4-7 дес.	
	1926	1927	1926	1927	1926	1927
Сільське господарство	43,6	47,5	91,5	95,6	98,6	99,3
Не сільське господарство	56,4	52,5	8,5	4,4	1,4	0,7
В сільськогосподарській галузі:						
а) зернові культури	41,2	44,3	90,6	94,3	97,1	98,3
Несільськогосподарські заняття:						
а) промисли, ремесло, торгівля	14,8	27,6	1,8	2,3	0,4	0,6
б) заробітки в наймах	41,6	24,9	6,7	2,1	1,0	0,1

Головне джерело існування	Групи господарств					
	7-12 дес.		понад 12 дес.		Всі госпо- дарства	
	1926	1927	1926	1927	1926	1927
Сільське господарство	99,5	99,6	98,9	100,0	84,8	86,2
Не сільське господарство	0,5	0,4	1,1	—	15,2	13,8
В сільськогосподарській галузі:						
а) зернові культури	96,4	98,2	92,3	99,6	83,1	84,6
Несільськогосподарські заняття:						
а) промисли, ремесло, торгівля	0,2	0,4	0,3	—	3,9	7,4
б) заробітки в наймах	0,3	0,0	0,8	—	11,3	6,4

* Статистика Полтавщини..., № 9, с. 69.

раків, бідняків і частини середняків від наймів не супроводжується, як видно з раніше проаналізованих даних, відповідним зменшенням масштабів наймання робочої сили в сільському господарстві й поза ним. У 1926 і 1927 р. використання усіх видів праці на власника ще мало тенденцію до зростання. Проте суперечності тут немає. Справа в тому, що зниження питомої ваги господарств з основними прибутками сім'ї від наймання говорило про те, що у них на перше місце виступає вже доход від власної землі. В цьому випадку зменшення прибутків родини від нього було не абсолютним, а відносним.

Висвітлення соціально-демографічних змін, що сталися на селі в часи непу, підтверджує висновок про складність розвитку індивідуального селянського господарства, у функціонуванні якого містилася об'єктивна можливість як капіталістичного, так і соціалістичного шляху. За умови його існування й аграрного перенаселення в бідняцьких і середняцьких сім'ях відбувалося даліше зростання лишків робочої сили. Вони не могли повністю позбавитися експлуатації з боку куркуля чи лихваря, покінчити з відсталістю і бідністю. До того ж зайві робочі руки на селі поповнювали в той час і ряди безробітних у містах. Усунути нерівномірний розподіл засобів виробництва, ліквідувати соціальну нерівність, добитися раціонального використання трудових ресурсів країни можна було тільки шляхом здійснення соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства. Лише соціалістичний шлях розвитку останнього забезпечував докорінну зміну всього укладу життя селянства.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА (1924—1925 рр.)

Г. Т. КАПУСТЯН (Москва)

Розвиток суспільно-політичного життя селянства України в середині 20-х років відбувався під впливом проведення величких соціально-економічних перетворень в Країні Рад, початок яким поклав Великий Жовтень. Із закінченням громадянської війни і переходом до мирного будівництва відкрилися широкі можливості до дальшого розвитку радянської демократичної системи, у тому числі громадсько-політичних організацій на селі. Успішне переборення розрухи і відбудова економіки країни позитивно вплинули на діяльність сільських Рад, партійних і комсомольських організацій, комнезамів, інших масових організацій. Дедалі міцнів авторитет Комуністичної партії серед селянських мас, що знаходило відображення насамперед у зростанні її рядів. Так, на Україні, за даними на 1 січня 1924 р., налічувалося 1380 сільських партійних організацій, які об'єднували 13 800 чол., а на 1 липня наступного року їх число збільшилося до 1650 (21380 комуністів)¹. Дедалі зростає поширення ідей Комуністичної партії у селянському середовищі, а разом з тим і підвищення суспільно-політичної активності молоді села виявлялися у неспинному збільшенні чисельності комсомольських організацій. Наприклад, у вересні 1925 р. в лавах ЛКСМУ налічувалося 263 тис. чол., майже половину з яких становили сільські комсомольці².

Завершення відбудови сільського господарства в країні в цілому та на Україні зокрема сприяло поліпшенню економічного становища всіх соціальних верств села. Ці фактори позначилися на процесі зростання суспільно-політичної активності українського селянства.

Однак швидкому розвитку цього процесу заважали об'єктивні труднощі, які мали місце у розвитку економіки країни, насамперед «криза збуту». Остання негативно впливала на процес дальшого зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства. Економічно зміцніле за умов непу куркульство вдалося до активних спроб посилити свій вплив на селянські маси, насамперед середняцькі. Класові вороги роздмухували порушення, що подекуди мали місце у землеустрої, оподаткуванні тощо. Куркульська контрреволюція ставила за мету захопити у свої руки Ради, підірвати авторитет і вплив Комуністичної партії серед селянських мас. Ленінській партії куркулі намагалися протиставити так звану «селянську спілку», плани створення якої вони виношували. По СРСР в цілому в 1924 р. місцевими партійними та радянськими організаціями було зафіксовано 139 випадків відкритої агітації за таку спілку³. Ідея її утворення висувалася куркулями і на деяких селянських конференціях⁴. Так, у звіті Волинського губвиконкому про проведення таких конференцій у першій половині 1925 р. зазначалося: «Бажання створити «свої» селянські організації у вигляді селянських спілок, вимога поставити в привілейоване становище хорошого господаря — всі ці бажання зводяться до встановлення «своїх» порядків, тільки не радянського походження»⁵. Проте такого роду вимоги одержували рішучу відсіч з боку трудящих мас села.

Комуністична партія вчасно звернула увагу на негативні моменти, що з'явилися у суспільному житті села, дала їм чітку класову оцінку.

¹ Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 8—10, с. 26.

² Історія Української РСР. К., 1977.— Т. 6, с. 110.

³ Советское крестьянство: Крат. очерк истории, 1917—1970.— М., 1973, с. 164.

⁴ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління (далі ЦДАЖР) УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 4106, арк. 32, 33; спр. 3933, арк. 14.

⁵ Там же, спр. 3993, арк. 14.

Основні завдання і напрями роботи партії в умовах піднесення суспільно-політичної активності селянських мас і загострення класової боротьби на селі були чітко сформульовані в рішеннях жовтневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б). Необхідно було спрямувати зростання політичної активності трудящого селянства, особливо незможних селян, насамперед на пожевлення та посилення діяльності Рад, кооперативних та інших громадських організацій, підвищення організованості бідноти та піднесення її ролі у сільському житті, зміцнити її союз з середняком проти куркульства, згуртувати селянські маси навколо робітничого класу і Комуністичної партії⁶. На січевому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, зокрема, підкреслювалося, що сучасне становище на селі «...ставить перед нами небезпеку куркульського засилля в тому випадку, якщо партія не ліквідує ті недоліки, які є в нашій політиці на селі, і не зуміє на ділі встановити міцний союз незможників і середняків»⁷.

Виконуючи ці та інші завдання, використовуючи різноманітні форми роботи з селянськими масами, партія спрямовувала їх активність у радянське русло. Велику роль у цій справі відігравали безпартійні селянські конференції, у роботі яких брала участь значна кількість трудящих села України. За матеріалами цих конференцій можна побачити переконливу картину тогочасної суспільно-політичної дійсності. В. І. Ленін давав цим заходам високу оцінку і всіляко підтримував їх, вбачаючи у них важливу форму зближення партії з безпартійними масами. «Практика створила у нас, в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як *безпартійні робітничі і селянські конференції*, — зазначав Володимир Ілліч, — щоб стежити за настроєм мас, зближатися з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади і т. д.»⁸.

Широко практикуватися селянські конференції почали у 1923 р. Це підтверджують численні матеріали державних і партійних архівів, а також періодичної преси. У 1925 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про проведення селянських конференцій не рідше, ніж двічі на рік. Центральний Комітет здійснював безпосереднє керівництво підготовкою та проведенням їх у республіці, зокрема, пропонував примірну тематику для порядку денного з урахуванням найбільш актуальних проблем, які стояли перед селом⁹.

Ці конференції супроводжувалися надзвичайним ентузіазмом і піднесенням, що їх, як писала газета «Правда», «можна було чути і бачити в перші післяжовтневі дні». І далі: «Про що говорять селяни?— Про все. Що їх цікавить? — Все»¹⁰.

Матеріали безпартійних селянських конференцій дають змогу повніше відобразити настрої переважної маси селян тієї пори. Динаміка їх соціальної активності, коло суспільно-політичних інтересів простежується, зокрема, за змістом запитань, що виникали у них під впливом роботи конференцій. Проблеми, що виносилися на обговорення, особливо хвилювали і цікавили селянство. Так, стрижневими з цих проблем були: продподаток, землеустрій, організація сільського господарства, робота місцевих органів влади, ставлення до Комуністичної партії, В. І. Леніна, взаємовідносини між бідняком і середняком, з одного боку, та середняка з куркулем, з іншого, союз робітників і селян, кооперація, піклування про Червону Армію, релігія, залучення жінок до соціалістичного будівництва тощо.

⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...). К., 1979.— Т. 3, с. 131.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976.— Т. 1, с. 311.

⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 30.

⁹ Известия ЦК КП(б)У, 1925, № 2, с. 31.

¹⁰ Правда, 1924, 22 марта.

Матеріали конференцій свідчать про високе довір'я селян до В. І. Леніна, Комуністичної партії. Цим самим трудящі села республіки фактично висловлювали своє ставлення до нового ладу, бажання брати участь в будівництві нового суспільства. Так, по доповіді, присвяченій В. І. Леніну, на одній з безпартійних селянських конференцій Чернігівської губернії (березень 1924 р.) було ухвалене таке рішення: «Ми віримо, що Комуністична партія, яка переживає велику втрату після смерті В. І. Леніна, втілить на ділі всі його заповіді і збереже союз робітників з селянством, а ми... обіцяємо їй в цьому підтримку. Твердо станемо навколо нашої робітничо-селянської влади і всі разом будемо працювати по відродженню нашої країни».¹¹ Після того як на районній безпартійній селянській конференції Зачепилівського району Червоноградського округу Полтавської губернії було виголошено доповідь «В. І. Ленін та селянство», слухачі передали промовця 50 записок, у яких, зокрема, містилися й запитання, що були пов'язані з поглядами Володимира Ілліча на ту чи іншу селянську проблему¹².

Обговорення на безпартійних конференціях питань поживлення діяльності низового радянського апарату та зміцнення його селянами стало свідченням підтримки політики Комуністичної партії на селі і красномовно говорило про розширення кола суспільно-політичних інтересів сільських трудящих. Усвідомлення відповідальності за справи майбутнього, позиція господарів країни відчувалися у виступах багатьох учасників цих заходів. Наприклад, на одній з безпартійних конференцій в Чернігівській губернії (1924 р.) промовцем-селянином були сказані такі слова: «Наша влада... за дещо похвалимо, а за щось і погудимо»¹³.

Зростає інтерес трудящого селянства і до проблем міжнародного життя. Часто на конференціях селянами ставилися питання, які свідчили про їх палке бажання розібратися в деяких подіях, що відбувалися в Китаї, Англії та багатьох інших країнах світу¹⁴.

Соціальний склад делегатів безпартійних селянських конференцій відбивав картину класової диференціації в українському селі і наявність у ньому різних соціальних груп — бідняків і середняків, з одного боку, та куркулів — з іншого. Їх економічні інтереси зумовлювали непримиренні антагоністичні протиріччя між ними, особливо між куркулями і незаможниками. У роботі конференцій кінця відбудовного періоду значну роль відігравали середняки, хоча й найбідніше селянство теж відчутно впливало на обговорення тих або інших питань. Так, на Полтавській районній безпартійній селянській конференції, що відбулася у першій половині 1924 р., незаможні селяни під час дискусії про кооперацію дали гідну відсіч куркульським представникам, які чинили опір їх вступові до кооперації. Куркулям не вдалося нав'язати конференції думку про те, що податок є обтяжливим для селянства¹⁵.

Найважливіше політичне значення безпартійних селянських конференцій полягало в тому, що вони зближували партію і безпартійні трудящі маси. Ці конференції сприяли піднесенню політичної активності трудящих мас села і спрямуванню її в радянське русло, збагаченню селян досвідом соціалістичного будівництва.

На кінець відбудовного періоду зростання суспільно-політичної активності селянства знайшло свій вияв і в збільшенні кількості ходаків (окремих осіб або представників від груп сільського населення) до центральних державних, партійних і господарських органів та до їх керівних діячів. Якщо безпартійні селянські конференції являли собою організовану форму роботи партії в масах, своєрідний засіб формування гро-

¹¹ Вісті ВУЦВКу, 1924, 9 берез.

¹² Див.: Правда, 1924, 22 марта.

¹³ Вісті ВУЦВКу, 1924, 9 берез.

¹⁴ Див., наприклад: Правда, 1924, 22 марта.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2405, арк. 22.

мадської думки, то ходацтво, безпосередньо пов'язане з визнанням селянами демократичних принципів Радянської влади, було в основному неорганізованою формою вияву настроїв і вимог селянських мас.

Про те, що ця форма суспільно-політичної активності селянства швидко набула значних масштабів в республіці свідчать хоча б такі дані. Лише до Г. І. Петровського — «Всеукраїнського старости» — у січні 1925 р. завітало 360 чол., у квітні — близько 2 тис., а в червні — понад 3,9 тис. чол., серед яких переважну більшість становили селяни¹⁶. Проведене автором вибіркове дослідження звернень 2513 селян-ходаків до Наркомзему республіки від Катеринославської, Подільської, Харківської губерній по 5 спеціальних книгах реєстрації протягом 30 вересня 1924 р.—24 липня 1925 р.¹⁷ та 317 заяв представників від сільських жителів Катеринославської, Подільської, Полтавської губерній до ЦК КНС за період з 16 жовтня 1924 р. по 22 квітня 1925 р.¹⁸ дає змогу поділити ці документи за характером піднятих у них питань на три групи.

До першої з них належать звернення з просьбами від сільських товариств, колективів, груп з господарських питань (лісокористування, переселення, землеустрій, кредитування, оренда, податок). У них знайшло відображення прагнення селян до поліпшення ведення господарства. Ця обставина й була одним з джерел зростання кількості ходаків. Навіть у тих випадках, коли такі звернення мали характер скарг, вони по суті були позитивним явищем, оскільки відбивали масове прагнення селянства до вдосконалення свого господарства.

Другу групу становили власне скарги. Насамперед селянин був нетерпимим до тих, хто використовував службове становище в корисливих цілях, зокрема до тих людей, які, називаючи себе партійними, за влучним висловом В. І. Леніна, нерідко були пройдисвітами, що чинили насильство найбезсовіснішим способом¹⁹. Скарги на неправильні дії місцевих органів влади, відображали прагнення селян до поліпшення діяльності місцевих органів влади, викоренення у їхній роботі недоліків і помилок, що іноді мали місце.

До третьої групи належать особисті просьби селян з питань навчання, матеріального забезпечення, лікування тощо.

Розглянуті нами звернення у книгах з приймальні Наркомзему засвідчують також 51 випадок спільної постановки тих або інших питань бідняками і середняками.

Ходацтво, що виникло як форма виразу голосу мас, поступово набувало важливого суспільного звучання. Про зустрічі ходаків з представниками Радянської влади одразу ставало відомо не тільки селянам, які їх посилали, а й жителям всієї округи. Тому об'єктивно ходаків у більшості випадків можна вважати ще й агітаторами.

У досліджуваній період на порядку денному стояло важливе завдання висування на відповідальні ділянки соціалістичного будівництва активістів з середовища трудящого селянства. Саме висуванство, народжене революцією, було однією з форм вияву радянської демократичної системи, свідченням величезних творчих сил і колосальної енергії трудящих Країни Рад. У народних масах В. І. Ленін вбачав невичерпне джерело сили Радянської держави. Ще у 1918 р. він писав: «Організаторських талантів у «народі», тобто серед робітників і не експлуатуючих чужої праці селян, сила-силенна; їх тисячами давнив, губив, викидав геть капітал, їх не вміємо ще знайти, підбадьорити, поставити на ноги, висунути. Але ми цього навчимося, якщо візьмемося — з усім ре-

¹⁶ Селянська правда, 1925, 2—4 серп.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 121, 122; оп. 6, спр. 223, 224, 225.

¹⁸ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 262.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Надзвичайне засідання пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, 3 квіт. 1919 р.: Доповідь про зовнішнє і внутрішнє становище Радянської республіки.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 248.

волюційним ентузіазмом, без якого не буває переможних революцій»²⁰.

Висуванню селян на партійну, радянську і господарську роботу передувало короткотермінове навчання їх навичкам відповідної діяльності. Так, Харківським губкомом КП(б)У в 1925 р. для них були організовані спеціальні курси, на які було прийнято, крім комуністів, понад 55% безпартійних. Всі слухачі були письменними. Програма їх навчання складалася з таких циклів: ленінська партія і селянство, економічна політика, сільськогосподарська земельна політика, агрономія, радянське будівництво, культробота на селі. Створення таких курсів на місцях було гаряче схвалене трудящими масами²¹.

Життєвий і практичний досвід висуванців давав можливість доручати їм найрізноманітніші відповідальні посади. Селянські представники працювали у складі колегій ряду наркоматів, зокрема таких, як Наркомзем, Наркомпрод, у ВРНГ, РСІ, а також у волосних, повітових і губернських виконкомах Рад. Всі вони були порівняно молоді — від 23 до 36 років²². Цей вік накладав відбиток на їхню діяльність, яка була пройнята революційним духом. Вихідці з народних мас користувалися великою популярністю і повагою у селянства.

З метою дальшого зміцнення зв'язків з трудящими масами села, піднесення їх соціально-політичної активності Комуністична партія і Радянська держава широко використовували пресу, насамперед газети.

Значного розвитку у досліджуваний період набув робсількорівський рух. У листопаді 1925 р. в республіці зареєстровано 12000 селянських кореспондентів, які постійно надсилали листи в газети і брали активну участь у громадській роботі^{22а}. У березні 1925 р., наприклад, газета «Селянська правда» мала їх 1015 чол.²³ Своім палким друкованим словом вони підтримували боротьбу нового із старим, викривали антирадянські дії класових ворогів, були пристрасними пропагандистами влади трудящих, до останку відданими ідеалам соціалізму, являли собою зразок людини нового, соціалістичного села.

Нерідко їм доводилося зазнавати переслідувань з боку куркулів. Траплялися й випадки терористичних актів, спрямованих проти селянських кореспондентів. Партія та уряд захищали їх від підступних дій антирадянських елементів, піклувалися про залучення до робсількорівського руху все нових і нових сільських активістів.

Важливим завданням партії у справі піднесення суспільно-політичної активності селянства залишалося у той час встановлення міцного союзу між бідняком та середняком. З цією метою широко використовувалися політичні кампанії по виборах до місцевих Рад, під час яких Комуністична партія спрямовувала енергію бідняцьких та середняцьких мас на організацію відсічі куркульству.

Разом з тим поживалення діяльності Рад було покликане залучити широкі маси сільських працівників до свідомого політичного життя, активної боротьби за соціалізм. Першочерговим завданням стало зміцнення зв'язків органів державної влади з масами трудящого селянства. Про значні зрушення у цьому напрямі свідчать, зокрема, дані про участь селянства України у виборах до місцевих Рад: у 1924—1925 рр. у голосуванні взяли участь 44,2% селян, а в 1925—1926 рр. — 54%²⁴.

Соціальний склад новообраних сільських Рад України у 1925—1926 р. був таким: робітників — 5%, селян — 80% (з них членів КНС —

²⁰ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, т. 36, с. 181.

²¹ Отчет о работе Харьковского губкома КП(б)У за время от VIII до IX губернской партийной конференции.— Харьков, 1925, с. 86.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 47, арк. 92.

^{22а} Рубан В. А. Ленінські традиції української радянської преси.— К., 1970, с. 30.

²³ Рубан В. А. Становлення української радянської преси.— К., 1963, с. 136.

²⁴ Статистика України № 91: Перевибори Рад України і Молдавської Автономної соціалістичної республіки в 1925/26 р.— Харків, 1926, с. 26.

35%, середняків — 45%), інтелігенції — 15%²⁵. Серед голів сільрад 17,8% були комуністами²⁶.

Оцінюючи підсумки перевиборів до Рад і визначаючи характер політичного становища в країні, яке склалося, липневий (1926 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) зазначив: «Загальним підсумком перевиборів Рад на селі є виявлення зростання авторитету партії і довір'я до неї основної бідняцько-середняцької маси села і зміцнення пролетарської диктатури»²⁷.

Все це свідчило про те, що на кінець відбудовного періоду активно відбувалися започатковані відразу після перемоги Великого Жовтня зміни у соціально-політичній діяльності селянства. Його голос став частіше й голосніше лунати з високої державної трибуни. Одним з полум'яних і пристрасних селянських ораторів й активних діячів був селянин-незаможник Г. Одинець, член ВУЦВК і ЦК КНС, член Ради Всесвітнього Селянського Союзу. Він був делегатом VII і VIII Всеукраїнських з'їздів Рад. Виступаючи на останньому, Г. Одинець з великою гордістю говорив про міжнародне значення утворення СРСР: «...Союз Радянських Республік дав величезні наслідки. Ми бачили за цей рік, який великий вплив мав Союз за кордоном. На Всесвітній селянській конференції я чув, як за кордоном селянство ставилося до Радянського Союзу, як воно стояло за ним...»²⁸.

Великого значення для дальшого втілення у життя накреслень ленінської партії по перебудові радянського села набуло у той час питання про різке збільшення лав сільських безпартійних активістів, які покликані були стати опорою комуністів по організації радянської роботи у сільській місцевості, сприяти справі спрямування зростаючої політичної активності селянських мас на розв'язання завдань соціалістичного будівництва²⁹. Партія провела у цьому напрямі значну роботу. Ряди безпартійних активістів на селі невпинно зростали, незважаючи на куркульський терор, що своїм вістрям спрямовувався проти них. Це були віддані ідеям Радянської влади люди, готові до послідовної боротьби за праве діло. До складу безпартійного сільського активу входили члени сільрад та їх комісій і секцій, робітники та службовці кооперації (члени правління, ревізійних комісій) та ін. «Сільактив щомісячно, щорічно дедалі більше заявляє про себе,— говорив у грудні 1925 р. селянин Гончаров, представник Харківського округу на I Всеукраїнській нараді по шефству при ЦК КП(б)У.— Цей актив працює в сільбуді, в кооперації, у сільраді, бере активну участь в загальних зборах, на зборах сільради»³⁰.

Відмітною рисою такого явища, як невпинне зростання лав безпартійного активу на селі, було те, що воно з'явилося і розвивалося як продукт соціально-політичної творчості трудящих мас.

Таким чином, здійснення політики Комуністичної партії і Радянської держави як в країні в цілому, так і на Україні зокрема, спрямованої на зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, привели на кінець відбудовного періоду й до зміцнення позицій бідноти і середняцтва в господарському житті села, піднесення їх суспільно-політичної активності. Ці позитивні зрушення сприяли утворенню бідняцько-середняцького антикуркульського блоку, а в кінцевому підсумку — здійсненню переходу дрібного індивідуального селянського господарства на рейки соціалістичного колективного виробництва.

²⁵ Там же, с. 25.

²⁶ Там же, с. 18.

²⁷ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 329.

²⁸ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад.— Харків, 1924, с. 138.

²⁹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970.— Т. 4, кн. 1, с. 336; КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 137.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 15, арк. 129.

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ВИХОВАННЯ ВОЇНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У ДУСІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ (1944—1945 рр.)

О. М. ВЕРБИЛО (Київ)

Масовий героїзм радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни був народжений насамперед марксистсько-ленінською ідеологією, соціалістичним суспільним ладом, справедливими цілями війни. Разом з тим велику роль у цьому відіграла й виховна робота політорганів і партійних організацій підрозділів Червоної Армії, у тому числі й чотирьох Українських фронтів. Вся партійно-політична робота в останніх по вихованню воїнів у дусі радянського патріотизму базувалася на ленінській ідейно-теоретичній спадщині. «Ми завжди пам'ятали, — зазначав колишній член Військової ради 1-го Українського фронту генерал-полковник К. В. Крайнюков, — якого великого значення політроботі надавали ЦК партії й особисто В. І. Ленін. Ще в роки громадянської війни Володимир Ілліч зобов'язував ревівійскради стежити за політроботою, не послаблювати її, вимагав повідомляти йому про те, яких заходів вжито для поліпшення політичної роботи, для внесення бадьорості й свідомості у підкріплення»¹.

Захищаючи соціалістичну Вітчизну, постійно виявляючи мужність та героїзм, бійці Червоної Армії відкрили себе немеркнучою славою. У перших лавах тих, хто стояв на смерть у битві з лютим ворогом, були комуністи. Лише в боях за визволення Правобережної України 4/5 членів і кандидатів у члени партії з 1-го Українського фронту були нагороджені орденами і медалями СРСР. Серед Героїв Радянського Союзу 67% становили комуністи².

Серед воїнів Українських фронтів велася активна пропаганда ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Значну роль у цій справі відігравали фронтові та армійські газети, на сторінках яких публікувалися численні статті, присвячені В. І. Леніну, розкриттю його безсмертних ідей³. Разом з цим політпрацівниками, парторганами, комсорганами, агітаторами використовувалися різні засоби усної пропаганди й агітації. Так, для поліпшення цього важливого напрямку виховної роботи у військах вони вивчали на семінарах такі теми, як «В. І. Ленін — великий патріот нашої Батьківщини», «В. І. Ленін — організатор Червоної Армії», «В. І. Ленін — організатор і вихователь комсомолу» та ін.⁴

Для особового складу частин і з'єднань читалися лекції й доповіді, у яких висвітлювалися питання розробки В. І. Леніним організаційних принципів Комуністичної партії, вчення про захист соціалістичної Вітчизни, розкривалася роль ленінської партії як патхненника й організатора перемог Червоної Армії тощо⁵.

Велика увага в справі виховання воїнів у дусі радянського патріотизму приділялася пропаганді переваг соціалістичного ладу, що яскраво виявилися протягом героїчної історії Країни Рад, у самовідданій праці трудящих Союзу РСР в ім'я захисту своєї Батьківщини. у всенародній

¹ Крайнюков К. В. Оружжя особого рода — М., 1977, с. 50.

² Вопр. истории КПСС, 1963, № 2, с. 7.

³ Див., наприклад: Сов. воин, 1944, 19 янв.; 1945, 17, 22 апр.; Сталинское знамя, 1944, 19, 21, 22 янв.; 1945, 21, 22 апр.; За честь Родины, 1945, 12, 22 апр.

⁴ Центр. арх. М-ва оборони (далі ЦАМО) СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 165, арк. 174.

⁵ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 121, арк. 446, 467, 472.

родній підтримці Червоної Армії. На багатьох переконливих прикладах командири й політпрацівники у своїх бесідах розкривали перед бійцями вплив Великого Жовтня на світовий революційний процес, значення перемоги соціалізму в СРСР, акцентували при цьому увагу на необхідності остаточного розгрому фашизму.

Ці питання займали чільне місце у планах пропагандистської роботи серед бійців, які розроблялися політуправліннями Українських фронтів. Так, у другій половині 1944 р. у лекціях та доповідях, що були прочитані особовому складу, показувалися переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною, роль радянського тилу у війні, висвітлювалися величезні зміни, що відбулися у нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, політика партії в галузі індустріалізації країни та колективізації селянства, питання культурного будівництва та ін.

Переваги соціалістичного ладу над капіталістичним розглядалися і на теоретичних конференціях. Наприклад, у січні 1944 р. таку конференцію було проведено для офіцерів 246-ї дивізії 1-го Українського фронту. На ній було розглянуто тему: «Рік корінного перелому в ході війни». Після того, як учасники конференції заслухали цікаву доповідь, у якій розкривалися переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною, показувалися джерела могутності Радянського Союзу, почалося її творче обговорення. Воно засвідчило, що радянські офіцери глибоко розуміють політику партії, завдання повного вигнання фашистських окупантів за межі нашої країни та ліквідації гітлерівського «нового порядку» у Європі⁶.

Особливо посилилася діяльність політорганів і партійних організацій підрозділів Українських фронтів по роз'ясненню переваг соціалізму над капіталізмом під час безпосереднього виконання нашими військами визвольної місії у Європі. Незмінну допомогу командирам, політпрацівникам, агітаторам частин і з'єднань у підготовці до бесід про антинародну сутність капіталізму подавала центральна преса, а також фронтові, армійські та дивізійні газети. Так, газета 6-ї танкової армії «Защитник Родины» в період зимового наступу 1945 р. опублікувала статті та підбірки матеріалів про два протилежні полюси в суспільному житті буржуазної Угорщини: багатство і розкіш — на одному, тяжка праця на експлуататорів — на іншому. Такі матеріали фронтової преси широко використовувалися агітаторами в бесідах з бійцями, вчили критично ставитися до антинародної капіталістичної дійсності⁷.

Бесіди, лекції, конференції сприяли глибшому усвідомленню радянськими воїнами величчя та могутності рідної Вітчизни, формуванню у них почуття гордості за свою Країну Рад, де вперше в історії людства було покінчено з експлуатацією людини людиною, створено справедливий суспільний лад.

Фронтові, армійські та дивізійні газети систематично вміщували статті та замітки про трудові подвиги радянських людей в тилу. Значення таких публікацій для зміцнення єдності армії та народу особливо зросло в кінці 1944 р. — на початку 1945 р., коли Українські фронти виконували визвольну місію. Ведучи важкі битви проти фашистів за межами своєї країни, радянські воїни мали одержувати щоденну правдиву інформацію про життя Батьківщини. У фронтовій пресі значне місце відводилося кореспонденціям, у яких розкривалися трудові подвиги робітників, селян та інтелігенції у відродженні зруйнованого народного господарства нашої країни. Такого роду кореспонденції вміщувалися під рубриками: «По рідній країні», «Вісті з Батьківщини», «Країна рідна» та ін.

⁶ Идеологическая работа КПСС в Советской Армии в годы Великой Отечественной войны. — М., 1959, с. 130.

⁷ Див. докладніше: Там же, с. 169—170; Идеологическая работа на фронте, 1941—1945 гг. — М., 1960, с. 233.

Друкований орган 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» (українською мовою) систематично вів розділи «По Радянському Союзу» і «По Радянській Україні». Там вмішувалися матеріали про трудові подвиги радянських людей в тилу, про всенародну допомогу Червоній Армії. Ці публікації відігравали значну роль у вихованні воїнів-визволителів у дусі беззавітної відданості своїй країні, партії і народові.

Головне політичне управління Червоної Армії 5 грудня 1944 р. звернулося до секретарів обкомів ВКП(б) тих областей, які були визволені від фашистської окупації, з проською прислати матеріали про життя трудящих⁸. На це звернення відгукнулося багато партійних і радянських працівників. Зокрема, на сторінках газет Українських фронтів у грудні 1944 р. та в січні 1945 р. виступили перший секретар Ворошиловградського обкому КП(б)У О. Гайовий та Голова Президії Верховної Ради Молдавської РСР Ф. Бровка, які розповіли про значну матеріальну підтримку Червоної Армії, надану населенням цих регіонів, про хід відбудовних робіт⁹.

Систематично з'являлися в пресі й листи з тилу, у яких розповідалося про відродження народного господарства, висловлювалася гаряча вдячність радянським воїнам за визволення рідної землі.

Газети Українських фронтів, що видавалися не лише російською, а й українською, казахською, узбецькою та іншими мовами, висвітлювали трудові подвиги трудящих союзних республік, їх боротьбу за піднесення продуктивності праці та посилення допомоги фронту. Такі публікації наповнювали гордістю серця воїнів усіх національностей, викликали у них прагнення якомога швидше добити фашистського звіра. Так, коли воїни-узбеки з 3-го Українського фронту дізналися з газет про трудові успіхи будівників Ферганської ГЕС, вони написали листа будівельникам. У ньому бійцями висловлювалося захоплення самовідданою працею тих, хто зводив цю гідроелектростанцію, давалася клятва відповісти на трудовий героїзм своїх земляків новими ратними подвигами. Цей лист підписали 1500 воїнів-узбеків. Він обговорювався на мітингах і відіграв значну роль у вихованні бійців Червоної Армії у дусі радянського патріотизму¹⁰.

Друкований орган 3-го Українського фронту газета «Советский воин» опублікувала статтю про трудовий подвиг бурильника з Кривого Рога І. Стадника, який, ставши на стахановську вахту на честь 27-ї річниці Червоної Армії, перевершив усі встановлені раніше виробничі рекорди. Він пробував 39 забоїв і завалив 306 т руди, виконавши змінну норму на 4923%. Протягом короткого терміну І. Стадник одержав кілька сотень листів від воїнів-фронтовиків 3-го Українського фронту, в яких вони висловлювали подяку славному радянському патріоту за його самовіддану працю й обіцяли посилити удари по ворогу¹¹.

Для пропаганди досягнень Союзу РСР політпрацівниками і командирами підрозділів Українських фронтів широко використовувалися й такі форми, як колективне прослуховування бійцями радіопередач, перегляди ними кінофільмів, а також наочна агітація. В цій справі значну роль відігравали, зокрема, радіопередачі редакції червоноармійського мовлення Головного політичного управління, які виходили в ефір щопонеділка. В них брали участь члени ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, відомі діячі науки і техніки, літератури й мистецтва¹². Обговорення бійцями цих передач, а також переглянутих документальних і художніх кінофільмів було важливою складовою частиною політичної роботи.

Значне місце політорганам Червоної Армії, у тому числі Українських фронтів, у справі роз'яснення переваг радянського суспільного ладу

⁸ Идеологическая работа КПСС на фронте, 1941—1945 гг., с. 239.

⁹ Див.: докладніше: За честь Родины, 1944, 30 дек.; Сов. воин, 1945, 6 янв.

¹⁰ Див.: ЦАМО СРСР, ф. ПУ 3 УФ, оп. 100098с, спр. 1, арк. 316.

¹¹ Сов. воин, 1945, 3 марта.

¹² Див.: ЦАМО СРСР, ф. 324, оп. 4762, спр. 18, арк. 28.

відводилося усній агітації. З метою підвищення ефективності патріотичного виховання воїнів для агітаторів, комсоргів проводилися семінари, наради. Так, у 18-й армії на них розглядалися актуальні питання політико-масової роботи по роз'ясненню особовому складу таких питань, як героїчна праця трудящих СРСР у справі допомоги фронту; завдання виховання у молодих воїнів почуття радянського патріотизму, національної гордості, відданості ідеям Леніна, готовності подолати будь-які труднощі в ім'я перемоги¹³.

Про успіхи трудящих нашої країни багато розповідалося агітаторами. Так, агітатор 5-ї роти 2-го батальйону, 703-го стрілецького полку комуніст О. І. Сулкін, розповівши про ряд героїчних справ робітників, колгоспників різних регіонів Союзу РСР, підкреслив, що радянський народ не залишився в боргу перед Червоною Армією, і обов'язок кожного воїна — виправдати народне довір'я¹⁴.

Розширення зв'язків фронту і тилу стало важливим фактором посилення виховної роботи серед червоноармійців. Цінним надбанням політ-органів і партійних організацій підрозділів Українських фронтів стало використання у цій важливій справі патріотичних листів, що надходили з тилу. Вони публікувалися у фронтових, армійських і дивізійних газетах, зачитувалися і обговорювалися на партійних та комсомольських зборах, а також на зборах особового складу військ та мітингах. Їх широко використовували агітатори, політінформатори, лектори.

Багато патріотичних листів від трудящих УРСР надходило в підрозділи Українських фронтів, яким за визволення від ненависного ворога населення республіки було глибоко вдячним. Слід зазначити, що назви 102-х міст України увінчали бойові знамена частин і з'єднань Українських фронтів^{14а}. У складі останніх перебувала значна кількість уродженців республіки. Наприклад, у багатьох частинах 1-го Українського фронту від 60 до 80% особового складу на червень 1944 р. становили бійці, яких призвали на службу з України¹⁵.

В листах, які надсилалися трудящими республіки, воїнам дивізій, що одержали найменування українських міст, висловлювалася гаряча вдячність Червоній Армії за визволення від німецько-фашистських загарбників. Ці листи увійдуть в літопис історії Великої Вітчизняної війни як яскраве свідчення любові радянського народу до своєї армії-визволительки. «Ви тепер далеко від нас,— писали трудящі Харкова воїнам дивізій, названих на честь їх міста,— Проте як би далеко ви не були, харків'яни завжди пам'ятають про вас. На вашу честь робітники і робітничі встановлюють виробничі рекорди, про вас у народі складають пісні і легенди. Матері шлють вам своє благословення на священну боротьбу на остаточний розгром нашого ворога. ...Донесіть переможні прапори до Берліна!»¹⁶.

У листі-відповіді бійці дивізій, що мали почесне найменування Харківських, зазначили: «З особливою увагою ми спостерігаємо за вашими успіхами, дорогі харків'яни. З натхненням читаємо повідомлення про те, як відроджується до життя рідний наш Харків, зруйнований гітлерівськими бандитами, як знову задиміли його заводи, фабрики, відроджується колгоспи»¹⁷.

Особовий склад 9-го Київсько-Житомирського Червонопрапорного ордена Суворова механізованого корпусу 1-го Українського фронту писав трудящим столиці Радянської України: «Ми занесли у бойові фор-

¹³ Див.: Там же, ф. 371, оп. 6387, спр. 8, арк. 4.

¹⁴ Див.: Там же, ф. 240, оп. 48078, спр. 15, 193, 194.

^{14а} Міщенко Г. П., Мінгазутдінов А. Ф. Комуністична партія в боротьбі за зміцнення єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах Українських фронтів).— Укр. іст. журн., 1970, № 11, с. 32.

¹⁵ Там же, ф. 236, оп. 292048с, спр. 1678, арк. 263.

¹⁶ Крас. знамя, 1944, 26 авг.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 233, арк. 10.

муляри гвардійських прапорів найменування «Київських». Ми поклялися з честю носити це почесне звання у боях за повне визволення України. Ми поклялися помститися фашистським гадам за Бабин яр, за зруйнований Хрещатик, за підірвані й пограбовані цінності й пам'ятники старовини»¹⁸.

Воїни Українських фронтів підтримували зв'язки з трудящими регіонів країни. Так, політвідділ 10-го гвардійського танкового Уральського добровольчого корпусу 1-го Українського фронту мав тісні зв'язки з трудящими Свердловської, Пермської і Челябінської областей. Саме на їхні кошти і за рахунок героїчної надурочної праці й було створено цей механізований підрозділ у червні 1943 р. Трудящі Уралу дали наказ воїнам-добровольцям корпусу не шкодувати крові й самого життя для досягнення перемоги. У відповідь на цей наказ радянські бійці поклялися битися проти ворога з честю аж до повної перемоги¹⁹.

Про свою клятву і про наказ земляків воїни-уральці пам'ятали завжди. Перед кожним відповідальним боєм політвідділ корпусу проводив активну роботу, спрямовану на піднесення бойового духу танкістів. Зокрема, напередодні Верхньо-Сілезької наступальної операції було випущено бюлетень, у якому наводилися такі слова із наказу уральців воїнам: «Сини Уралу, виправдайте наші надії і на полях вирішальних битв ще раз увінчайте безсмертною славою наш могутній і героїчний Урал, нашу любиму Вітчизну-матір»²⁰. Воїни Уральського добровольчого танкового корпусу, патхнені наказом трудящих рідного краю, виявили в ході операції нестримний наступальний порив, героїзм і відвагу.

Особовий склад з'єднань і частин цього корпусу надсилав трудящим Уралу письмові звіти, у яких рапортував про свої бойові справи, розповідав про героїв-фронтовиків. Так, у квітні 1945 р. бійці 29-ї гвардійської мотострілецької бригади у такому звіті повідомляли, що завдяки своєму стрімкому наступу вони з боями пройшли понад 4 тис. км., визволили 2 тис. населених пунктів, форсували ріки Одер і Бобер, утворили на західному березі першої плацдарм для військ 1-го Українського фронту, знищили близько 23,5 тис. солдатів противника. Поряд з цим у документі зазначалося, що цих успіхів було досягнуто не лише завдяки відвазі та мужності воїнів бригади, а й завдяки всебічній допомозі радянських трудящих фронтів.

В частинах корпусу було запроваджено «Звіт добровольця-уральця про виконання наказу трудящих рідного краю», який відкривався закликом уральців до своїх синів і братів, батьків та чоловіків битися проти ворога сміливо і хоробро. Далі містилися анкетні дані того чи іншого воїна-танкіста, записи про його поранення та контузії, ордени та медалі, подвиги. Поряд з цим у звіті наводилися слова з клятви добровольців: «Ми не зганьбимо вікову славу уральців. Ми виконаємо ваш наказ і повернемося на рідний Урал з перемогою». За ними йшов короткий лист бійця-добровольця до своїх земляків²¹. В архіві Міністерства оборони СРСР зберігається багато таких звітів — красномовних свідчень спільності інтересів армії та народу в соціалістичній державі²².

Важливим засобом патріотичного виховання червоноармійців було урочисте вручення їм зброї і бойової техніки, виготовленої на кошти трудящих країни. Відомо, що у завершальний період Великої Вітчизняної війни, зокрема на Україні, дедалі ширшого розмаху набував рух за придбання на кошти населення різної зброї для частин і з'єднань фронтів. Одержуючи її, бійці клялися виконати волю трудящих і перемогти у кривавій битві проти фашизму.

¹⁸ Правда України, 1944, 10 нояб.

¹⁹ Доброволец, 1944, 12 сент.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 674, оп. 242073с, спр. 2, арк. 150.

²¹ Там же, ф. 574, оп. 266931, спр. 1, арк. 198.

²² Див., наприклад: Там же, спр. 3, арк. 2, 28.

Разом з бойовою технікою, придбаною на кошти трудящих, на фронт надсилалися й теплі листи, які мали значний вплив на формування патріотичних почуттів у радянських воїнів. Так, на початку 1944 р. делегація трудящих Краматорська в урочистій обстановці передала одній з механізованих частин 3-го Українського фронту танкову колону «Визволеній Донбас», виготовлену на трудові заощадження населення міста. У своєму листі краматорці дали наказ бійцям нещадно громити німецько-фашистських загарбників.

Цей лист обговорювався на мітингах танкістів. На одному з них лейтенант М. Уваров заявив: «Приймаючи чудові бойові машини, ми клянемося помститися фашистським розбійникам за зруйнування Краматорська, інших міст, за всі їхні злодіяння». Червоноармійці звернулися з листом до трудящих Донбасу, у якому, зокрема, зазначалося: «З думкою про вас, дорогі друзі, ми йдемо в бій і на ваших танках трохи мено ненависного ворога, знищуємо його вогнем і гусеницями прекрасних машин»²³.

У військах Українських фронтів проводилася значна робота по вихованню у бійців й такої важливої риси радянського патріотизму, як ненависть до ворогів соціалістичної Вітчизни. При цьому політпрацівники, командири, виховуючи класову ненависть у червоноармійців до фашистів, не отожднювали останніх з німецьким народом.

Політоргани і партійні організації під час проведення виховної роботи у цьому напрямі керувалися вказівкою В. І. Леніна про те, що треба в основу всієї агітації і пропаганди покласти поінформованість народу під час війни про звірства ворога²⁴, і при цьому прагнули виховувати ненависть дієву, що кликала б до священої помсти за муки і страждання нашого народу. Так, у закликах ЦК ВКП(б) до 26-ї річниці Червоної Армії було записано: «Помстимося німецько-фашистським нелюдам за пограбування наших міст і сіл, насильство над жінками і дітьми, за вбивство і вивезення у німецьке рабство радянських людей! Близький час розплати з гітлерівцями за всі їхні злочинства»²⁵.

Важливим у практиці виховання у особового складу пекучої ненависті до ворога стало широке використання конкретних фактів про звірячі злочини, що їх вчинили фашисти на тимчасово окупованій радянській території, у тому числі України. Визволяючи від ворога міста і села, червоноармійці бачили наслідки жажливих злочинів фашистів: закатованих дітей і жінок, людей похилого віку, табори смерті, зруйновані міста і спалені села.

У січні — квітні 1944 р. у всіх частинах й підрозділах Українських фронтів були проведені мітинги помсти за матеріалами Державної Надзвичайної Комісії: «Про руйнування і звірства, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в Києві» та «Про руйнування, грабежі і злочинства німецько-фашистських загарбників та їх пособників у місті Ровно і Ровенській області»²⁶.

У частинах і з'єднаннях Українських фронтів велися особисті рахунки помсти фашистам. Так, у 6-й інженерно-саперній бригаді (4-й Український фронт) з 110 бійців та офіцерів, які були опитані за анкетною «Твій особистий рахунок гітлерівцям», 106 чол. мали такі рахунки²⁷. За даними останніх, політвідділ бригади видав листівку «Не забудемо, не простимо». З ініціативи самих червоноармійців з Українських фронтів велися «зошити помсти», у яких робилися записи про злочини гітлерівців²⁸.

²³ Соц. Донбасс, 1944, 31 марта.

²⁴ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Повне збір. творів, т. 39, с. 44.

²⁵ КПСС о Вооруженных силах Советского Союза. — М., 1981, с. 338.

²⁶ Див.: Идеологическая работа КПСС на фронте, 1941—1945 гг., с. 218.

²⁷ ЦАМО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 19, арк. 377.

²⁸ Див.: Там же, спр. 19, арк. 377.

Великого значення для виховання у особового складу радянських військ ненависті до ворога набули клятви помсти, що їх давали воїни на могилі чи біля труни полеглого товарища. Після того, як у бою за районний центр Лопатин було вбито заступника командира по політчастині 194-го стрілецького полку 13-ї армії (1-й Український фронт) майора В. Кисельова, радянські бійці та офіцери поклялися помститися за нього. Свою клятву вони виконали, визволивши у жорстокій битві районний центр²⁹.

У багатьох частинах і підрозділах практикувалося запрошення на зустріч з воїнами радянських громадян, які поневірялися під фашистським ігом. Вони розповідали про кривавий гітлерівський окупаційний режим, давали наказ бійцям нещадно знищувати ворогів. Такі зустрічі сприяли посиленню у особового складу почуття гніву, прагнення помститися фашистам за їхні варварські злочини.

Багато даних про звірства гітлерівців публікувала фронтова преса. Так, газета «Герої Родины» 46-ї армії 1-го Українського фронту у лютому 1944 р. вмістила великий матеріал «Трагедія в селі Любимівка», у якому повідомлялося, що під час розкопок могил у цьому населеному пункті були знайдені тіла сотень закатованих і живими закопаних жінок, дітей і стариків. Про інші злочини фашистів цей друкований орган розповів 7, 14, 19 лютого того ж року³⁰. Аналогічні матеріали публікувалися в інших фронтових газетах.

Вихованню ненависті наших воїнів до ворога служили також відвідування особовим складом колишніх гітлерівських таборів смерті та в'язниць, у яких знемагали радянські люди, а також розповіді громадян СРСР, які пережили страхіття фашистської неволі.

У вихованні радянського патріотизму у воїнів Червоної Армії широко використовувалися революційні та бойові традиції народів нашої країни, історичні приклади подвигів великих предків, які мужньо відстоювали рідну землю від нашествия завойовників. «Проповідь радянського патріотизму,— писав М. І. Калінін,— не може бути відірваною, не зв'язаною з корінням минулої історії нашого народу. Адже радянський патріотизм є прямим спадкоємцем творчих справ предків, які рухали вперед розвиток нашого народу»³¹.

У військах Українських фронтів читалися лекції: «Великі патріоти російського народу Олександр Невський, Дмитрій Донський», «Великі полководці — патріоти нашої Вітчизни О. Суворов і М. Кутузов», «Героїчне минуле російського народу» та інші³².

Значну виховну роботу проводив музей М. І. Кутузова в м. Бунцлау. В період з 2 по 26 березня 1945 р. його відвідали 4685 солдатів та офіцерів Червоної Армії, а могили, де поховане серце видатного російського полководця — понад 6 тис. чол. 20 березня було організоване покладання вінків на могилу М. І. Кутузова. Їх поклали двічі Герої Радянського Союзу П. С. Рибалко, І. Г. Якубовський, тричі Герої Радянського Союзу О. І. Покришкін³³.

Такі кінофільми, як «Олександр Невський», «Кутузов», «Суворов», «Петро І», політуправліннями фронтів рекомендувалися для першочергового показу. Героїчні образи великих предків надихали радянських бійців на жорстоку битву проти німецько-фашистських загарбників, за честь і незалежність своєї багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, за свободу поневолених народів Європи.

Таким чином, політоргани і партійні організації підрозділів Українських фронтів провели велику і багатопланову роботу по вихованню

²⁹ Там же, ф. 361, оп. 6052, спр. 134, арк. 255.

³⁰ Там же, ф. 292, оп. 6891, спр. 47, арк. 107.

³¹ Калінін М. И. О коммунистическом воспитании.— В кн.: О коммунистическом воспитании и воинском долге. М., 1958, с. 355.

³² ЦАМО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 35, арк. 188.

³³ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 165, арк. 91.

воїнів у дусі радянського патріотизму в завершальний період Великої Вітчизняної війни.

Радянський народ і його Збройні сили, зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», «...з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок»³⁴. Радянський патріотизм став могутнім джерелом всевітньо-історичної Перемоги, що її одержали народ нашої країни і його доблесні Збройні Сили.

³⁴ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАННЮ МОЛОДІ В ПЕРШОМУ ПЕРІОДІ ВІЙНИ

О. Г. ПЕРЕХРЕСТ (Хмельницький)

З перших днів Великої Вітчизняної війни діяльність Комуністичної партії нашої країни була підпорядкована головній меті — мобілізації всіх сил радянського народу на розгром фашизму. Значну увагу КПРС приділяла зміцненню Радянських Збройних Сил, підвищенню їх боєздатності. Однією з важливих умов успішного розв'язання цього питання була військова підготовка поповнення, яке направлялося в бойові частини. Тому ця проблема постійно перебувала в полі зору Комуністичної партії.

Великого значення вивченню військової справи широкими масами трудящих надавав ще В. І. Ленін. Він, зокрема, підкреслював, що необхідно вжити рішучих заходів «для всебічного, систематичного, загального навчання дорослого населення, без різниці статі, військових знань і воєнних операцій»¹.

У країні розгорнулася масова підготовка бойових резервів. Вона здійснювалася через запасні військові частини, добровільні оборонні й спортивні товариства, пізніше — через систему всеобучу. Крім того, сотні тисяч трудящих проходили підготовку в загонах народного ополчення та у винищувальних батальйонах. Тільки у 12 східних і південних областях України в лавах народного ополчення в 1941 р. налічувалося понад 1300 тис. добровольців².

Активним помічником партії в справі військового навчання населення, зокрема молоді, виступив Ленінський комсомол. Діяльність комсомолу в роки Великої Вітчизняної війни знайшла певне висвітлення в історико-партійній літературі³. Однак ряд питань, зв'язаних з органі-

¹ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 34.

² Історія Української РСР: В 10-ти т., 8-ми кн. К., 1977, т. 7, с. 30.

³ Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1969.— 130 с.; Коваль М. В. Все — для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизн. війні, 1941—1945 рр.— К., 1970.— 195 с.; Тронько П. Т. Подвиг твоих отцов: Из ист. борьбы комсомольцев и молодежи Сов. Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отеч. войны.— М., 1970.— 446 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг.: В 3-х т. Киев, 1975, т. 1, 544 с.; т. 2, 512 с.; т. 3, 463 т.; Великий подвиг: КПРС — натхненник і організатор боротьби рад. народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизн. війни (1941—1945 рр.) (На матеріалах УРСР).— К., 1975.— 311 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украины в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.; Нариси історії Комуністичної партії України.— 4-е вид.— К., 1977.— 764 с.; Історія Ленінського Коммуністического Союза Молодежи Украины.—

заційною та ідейно-політичною роботою комітетів ЛКСМУ по залученню молоді до вивчення військової справи досліджені ще недостатньо. Це, зокрема, стосується й питання діяльності комсомолу республіки у цьому напрямку в перший період Великої Вітчизняної війни. Саме цій проблемі і присвячене дане повідомлення.

Важливу роль у справі військового навчання молоді відіграла постанова ЦК ВЛКСМ від 23 червня 1941 р. «Про заходи по військовій роботі в комсомолі»⁴. У ній, зокрема, йшлося про те, що кожна комсомольська організація повинна мати своїх стрільців, парашутистів, кулеметників, шоферів, санітарів, радистів, пожежників, бійців протиповітряної оборони та ін.

Організовувати військову підготовку молоді партійним і комсомольським комітетам доводилося в складних прифронтових умовах, нерідко навіть у районах бойових дій, одночасно з розв'язанням багатьох інших важливих завдань, зумовлених переведенням народного господарства на військовий лад і мобілізацією трудящих на боротьбу з фашистами. Робота ускладнювалася ще й тим, що військова підготовка здійснювалася без відриву від виробництва, молодь часто залучали на будівництво оборонних рубежів, охорону радянського тилу тощо. Проте, незважаючи на труднощі, комсомольські організації республіки під керівництвом ЦК Компартії України, місцевих партійних органів і первинних парторганізацій розгорнули масовий рух молоді за опанування військовими спеціальностями.

Щоб надати цьому рухові організованості, ЦК ВЛКСМ зобов'язав секретарів райкомів комсомолу спільно з тсоавіахімовськими організаціями взяти участь у комплектуванні навчальних груп, в створенні стрілецьких, автомото- і клубів зв'язку, шкіл ППХО та шкіл і груп медсестер⁵. Разом з партійними організаціями комітети комсомолу проводили велику роботу по забезпеченню навчальних підрозділів приміщеннями для проведення занять, зброєю тощо. Це дало змогу в найшвидше строки набрато розширити мережу низових організацій. Підрозділи Тсоавіахіму — навчальні групи і команди, стрілецькі й автомотоклуби, школи зв'язку — діяли в установах і на підприємствах, де майже всі робітники ставали членами оборонного товариства, у вузах, технікумах, школах, в МТС і радгоспах. Члени товариства без відриву від виробництва вивчали військову справу. Особлива увага приділялася підготовці льотчиків і танкістів⁶. Було також зміцнено фізкультурні організації й товариства Червоного Хреста.

Крім тсоавіахімовських підрозділів, на підприємствах, в установах і навчальних закладах, при спортивних товариствах створювалися спеціальні курси і гуртки, де молодь опанувала військовій спеціальності. Наприклад, в Одесі, на заводі ім. Жовтневої революції в усіх цехах діяли стрілецькі гуртки, в яких молоді робітники проходили військову підготовку⁷. При спортивних товариствах «Спартак», «Динамо», «Буревісник», в університеті та кооперативному інституті юнаки і дівчата навчалися техніці штикового бою, гранатометанню, вивчали стрілецьку справу⁸. У Запоріжжі лише на одному заводі «Комунар» кілька сотень

Київ, 1978.— 774 с.; Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину: Из ист. борьбы комсомольцев и молодежи Сов. Украины против нем.-фашист. захватчиков в период Великой Отеч. войны, 1941—1945.— М., 1979.— 336 с.; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1980.— 325 с.

⁴ Товарищ комсомол: Документы съездов, конф. и ЦК ВЛКСМ. М., 1969, т. 2, с. 3—5.

⁵ Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 272, арк. 506—507.

⁶ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, с. 49—50.

⁷ Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1-а, спр. 58, арк. 40.

⁸ Большевик. знамя, 1941, 24 июля.

молодих виробничників вчилися на радистів, телеграфістів, шоферів, стрільців, медсестер⁹.

Харківський обком комсомолу організував підготовку 200 водіїв танків¹⁰, при стрілецькому клубі готувалися снайпери¹¹, на підприємствах і в організаціях проводилося масове навчання техніки штикового бою та гранатометання. Для партійного й комсомольського активу міста був організований 16-годинний семінар з методики проведення цих видів військової підготовки¹².

Подібна робота проводилася комсомолом у всіх інших містах республіки. Комсомольські комітети добивалися того, щоб нею були охоплені всі члени ВЛКСМ. Так, наприклад, було на Харківському машинобудівному заводі, де всі 868 комсомольців вивчали військову справу¹³.

У роботу по військовій підготовці молоді активно включилися також і сільські комсомольські організації. Так, з великим ентузіазмом взялися за цю справу комсомольці Золотоніського району Черкаської області. За короткий строк у селах району було підготовлено 349 кулеметників, 258 ворошиловських стрільців, 2046 гранатометників, готувалися також зв'язківці, мотоциклісти, вершники¹⁴. Військову підготовку проходили всі комсомольці й молоді колгоспники с. Червоний Колодязь Лосинівського району на Чернігівщині¹⁵, молодь колгоспів ім. Петровського, ім. К. Маркса, «1 Травня» Великобурлуцького району Харківської області та ін.¹⁶ У Донбасі на курсах радистів і телефоністів навчалися понад 1000 чол.¹⁷

У липні 1941 р., на виконання завдання ДКО СРСР і ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ ухвалив рішення про створення комсомольських загонів винищувачів танків¹⁸. Згідно з цим рішенням комсомольські організації України зобов'язалися в стислі строки з числа фізично розвинених і сміливих юнаків створити такі загони (по 20—25 чол. у кожному)¹⁹. Всебічну допомогу комсомолу в їх створенні подали райкоми партії. Спільними зусиллями партійних і комсомольських організацій було проведено набір добровольців у загони, підібрано командно-інструкторський склад, укомплектовано необхідну матеріальну базу для проведення навчального процесу. В результаті цього вже на кінець серпня в Києві та містах Ворошиловградської, Сталінської й Харківської областей у загонах винищувачів танків готувалися близько 12 тис. чол.²⁰ Навчання в них проводилося по спеціальній 50-годинній програмі, до якої входили як теоретичні, так і практичні заняття по засвоєнню методів боротьби з танками, саперно-маскувальної і вогневої підготовки та ін.²¹

Пройшовши таку підготовку, бійці загонів направлялись у військові частини та формування народного ополчення, де з успіхом виконували бойові завдання. Так, у середині серпня 1941 р. у районі Дніпропетровська за завданням командування Південного фронту 4 групи шахтарів-підричників та винищувачів танків у складі 108 бійців були виставлені на основних шляхах до міста й успішно вели боротьбу з

⁹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. документов.— Запорожье, 1959, с. 48.

¹⁰ Буцько М., Кириченко С. Назв. праця, с. 60.

¹¹ Соц. Харківщина, 1941, 21 лип.

¹² Партарх. Харків. обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 411, арк. 14—15.

¹³ Крас. знамя, 1941, 7 сент.

¹⁴ Більшовик Полтавщини, 1941, 7 серп.

¹⁵ Більшовик, Чернігів, 1941, 13 лип.

¹⁶ Партарх. Харків. обкому Компартії України, ф. 33, оп. 1, спр. 78, арк. 179.

¹⁷ Буцько М., Кириченко С. Назв. праця, с. 60.

¹⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 275, арк. 9; Славный путь Ленинского комсомола. М., 1974, т. 2, с. 79.

¹⁹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1971, с. 363.

²⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр.: В 3-х т. К., 1967, т. 1, с. 103.

²¹ Партарх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 381, арк. 56.

фашистськими танками. Багато ворожих танків знищили під час оборони столиці України комсомольці-княни. Тільки в бою 6 серпня група воїнів 227-ї стрілецької дивізії спалила пляшками з горючою рідиною 8 німецьких танків²².

У перші місяці війни комсомольські організації республіки спільно з організаціями Червоного Хреста підготували і направили на фронт, в госпіталі й лікувальні установи десятки тисяч медсестер і сандружинниць. В середині вересня 1941 р. на Харківщині медичну підготовку проходили близько 20 тис. дівчат²³. На спеціальних курсах першого набору в Одесі навчалися 1930 дівчат²⁴. У Дніпропетровській області за три перші місяці війни було підготовлено 3 тис. медсестер і 1300 сандружинниць, у Сталінській — відповідно 4450 і 7 тис.²⁵. Всього на Україні в другій половині 1941 р. організації Червоного Хреста при активній участі комсомолу підготували близько 30 тис. медсестер і понад 20 тис. сандружинниць²⁶, які діяли на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. Жінки — санінструктори, медсестри, фельдшери, лікарі становили близько половини всього медичного персоналу Збройних Сил. Вони зберегли життя тисячам радянських воїнів. Наприклад, київська комсомолка Марія Боровиченко під час бою в районі Київського сільгоспінституту 13 серпня 1941 р. винесла з поля бою вісім солдатів і застрелила двох гітлерівців. 5 вересня у запеклому бою під Конотопом вона рятувала 20 червоноармійців. За бойові подвиги в боях під Сталінградом і на Курській дузі Марію Боровиченко було нагороджено медаллю «За відвагу», орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки. Відважна комсомолка героїчно загинула 14 липня 1943 р., рятуючи життя офіцера. Указом Президії Верховної Ради СРСР їй посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу²⁷.

Велику роль у підготовці резервів для Червоної Армії відіграла постанова «Про загальне обов'язкове навчання громадян СРСР військовій справі», прийнята 17 вересня 1941 р. Державним Комітетом Оборони²⁸. Згідно з цією постановою всі громадяни чоловічої статі від 16 до 50 років повинні були пройти обов'язкову військову підготовку. Насамперед до неї залучалася молодь та військовозобов'язанні запасу. Без відриву від виробництва вони мали опанувати гвинтівку, кулемет, міномет, ручну гранату, вивчити правила протихімічного захисту, набутти навичок риття окопів і маскування, пройти практичну й фізичну підготовку²⁹.

Організація навчання покладалася на Наркомат оборони та його органи на місцях. Значну допомогу їм у розв'язанні цього важливого завдання подали партійні, комсомольські та інші громадські організації. Сталінський обком і міськком партії, наприклад, на своїх засіданнях обговорили питання, пов'язані з всеобучем і накреслили план практичних заходів по військовій підготовці населення³⁰. Велику роботу по розгортанню всеобучу проводили також партійні організації Ворошиловградської та Харківської областей.

Виконуючи постанову ДКО СРСР «Про загальне обов'язкове навчання громадян СРСР військовій справі», комсомольські організації

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 1, с. 103; Буцько М., Кириченко С. Назв. праця, с. 60—61.

²³ Соц. Харківщина, 1941, 16 верес.

²⁴ 73 героических дня.— Одесса, 1974, с. 10.

²⁵ Кириченко С. М. Военно-организаторська діяльність Комуністичної партії України на початку Великої Вітчизняної війни (червень—листопад 1941 р.).— Наук. праці з історії КПРС, 1965, вип. 3—4, с. 13.

²⁶ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немайть В. Н. Указ. соч., с. 82.

²⁷ Боевые звезды киевлян.—2-е изд., уточн. и доп.— Киев, 1977, с. 47—50.

²⁸ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы 1917—1968 гг.— М., 1969, с. 309—310.

²⁹ Там же.

³⁰ Буцько М., Кириченко С. Назв. праця, с. 61.

взяли активну участь у створенні військово-навчальних пунктів, у доборі і підготовці командно-політичних кадрів та інструкторів, вирішенні ряду організаційних питань. Так, на початку 1942 р. у неокупованих ворогом районах республіки уже діяло 236 навчальних пунктів, при яких військовою підготовку проходили 24 674 чол., з них 13 909 були комсомольці і молодь³¹.

У кінці лютого 1942 р. при цих пунктах, на виконання прийнятого з ініціативи ЦК ВЛКСМ рішення Державного Комітету Оборони, комсомольські організації при допомозі військових частин створили 56 спеціальних комсомольсько-молодіжних підрозділів, у яких готувалися 400 автоматників, 232 винищувачі танків, 185 кулеметників, 70 снайперів, 282 мінометники³². Із створенням таких формувань якість підготовки військових спеціалістів значно поліпшилася. Молодь, підготовлена в них, відмінно володіла зброєю, була вихована в дусі суворої військової дисципліни, мала високе морально-психологічне загартування. Тому ЦК ВЛКСМ рекомендував комсомольським організаціям і далі продовжувати підготовку спеціалістів у комсомольсько-молодіжних підрозділах.

Центральний Комітет Компартії України і ЦК ЛКСМУ докладали усіх зусиль, щоб військова підготовка молоді проходила на високому рівні. Військкомати поліпшили забезпечення військово-навчальних пунктів матеріальною частиною. У Ворошиловградській області, наприклад, вони додатково виділили для них 312 гвинтівок, 950 макетів гвинтівок, 4 кулемети, 2 міномети, 160 верстатів для відпрацювання навичок прицілювання, 250 саперних лопат, повністю забезпечили навчальними гранатами³³.

Результати військової підготовки майбутніх воїнів значною мірою залежали від рівня політичної роботи у підрозділах всеобучу. Тому це питання завжди перебувало в центрі уваги партійних і комсомольських організацій. Під їх керівництвом проводилась велика робота по формуванню у бійців радянського патріотизму. У навчальній програмі всеобучу на проведення політичної підготовки виділялося 12 годин. З бійцями підрозділів вивчалися теми: «Доповідь Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіна на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих 6 листопада 1941 р.», «Комуністична партія — організатор боротьби Червоної Армії з німецько-фашистськими загарбниками», «Червоноармійська клятва — військова присяга» та ін.³⁴.

Велике значення в патріотичному вихованні молоді мали політінформації, що проводилися перед кожним заняттям, лекції, бесіди, доповіді, вечори запитань і відповідей, зустрічі з командирами і воїнами Червоної Армії. Фронтвики розповідали майбутнім воїнам про мужність і героїзм, бойову майстерність захисників Батьківщини, ділилися своїм досвідом.

Постійна увага до всеобучу з боку партійних і комсомольських організацій, цілеспрямована політико-масова робота в підрозділах, високий процент відвідування занять та міцна дисципліна дали змогу достроково закінчити навчання у всеобучі першої черги. У Ворошиловградській області воно закінчилося в усіх районах до 15 червня 1942 р.³⁵.

Випускні іспити, які приймали командири військових частин Червоної Армії, продемонстрували добру підготовку молоді. Так, у Новоай-

³¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945. Документы и материалы: В 3-х т. Киев, 1980, т. 1, с. 258; Партарх. Ін-ту історії партії (далі ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 3, спр. 1276, арк. 135; ф. 7, оп. 2, спр. 17, арк. 45; Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 325, арк. 315; ф. 311, оп. 1, спр. 46, арк. 22.

³² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 1, с. 258.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 96.

³⁴ Там же, арк. 139.

³⁵ Там же, арк. 138.

дарівському районі з добрими знаннями були випущені всі 100% слухачів, у Мостківському — 99%, у Троїцькому — 98%, у Біловодському — 97%³⁶. Всього у Ворошиловградській області в першій черзі всевобучу військовою справою опанували близько 10 тис. комсомольців і молоді (4243 допризивники 1925 р. народження не закінчили навчання у зв'язку з роботою по спецзавданню на будівництві укріплених рубежів і повинні були закінчувати його у другій черзі)³⁷. У другій черзі всевобучу в 25 районах області у 146 військово-навчальних пунктах налічувалося 15188 чол., з них 7152 чол. була молодь допризивного віку³⁸.

Однією з важливих форм масової військово-фізкультурної підготовки молоді були воєнізовані походи і кроси. Під керівництвом досвідчених військових спеціалістів юнаки і дівчата здійснювали багатокілометрові переходи, форсували річки, привчалися впевнено діяти в будь-якій місцевості й при будь-якій погоді. У травні 1942 р., наприклад, 3 воєнізовані походи здійснили комсомольці і молодь Куп'янського та Кондратівського відділень Північно-Донецької залізниці. Взимку й на початку літа 1942 р. у республіці було проведено два масові комсомольсько-профсоюзні кроси. У першому, що був присвячений 24-й річниці РСЧА, лише у Ворошиловградській області взяли участь 21694 чол., а у другому — 3707 чол.³⁹

Велику роботу комсомольські організації проводили й серед тієї частини молоді, яка знаходилася в лавах винищувальних батальйонів та інших добровільних комсомольсько-молодіжних формувань по охороні радянського тилу. У першій половині 1942 р. у прифронтових районах республіки активно діяли 42 винищувальні батальйони, в яких налічувалося 1160 юнаків і дівчат⁴⁰, понад 200 спеціальних комсомольсько-молодіжних загонів по охороні міст і сіл, 364 бригади сприяння прикордонним військам і груп по охороні громадського порядку, до складу яких входили більше 6530 юнаків і дівчат⁴¹.

Враховуючи велике бажання дівчат Радянського Союзу здобути військовій спеціальності і взяти активну участь у захисті Батьківщини, ЦК ВЛКСМ 21 березня 1942 р. прийняв спеціальну постанову, в якій зобов'язав комсомольські організації організувати військове навчання жінок⁴². Комсомольські комітети України залучили до підготовки в комсомольсько-молодіжних підрозділах всеобучу 250 дівчат-снайперів, 250 кулеметниць, 250 мінометниць, 120 винищувачок танків, 175 автоматниць. У Ворошиловградській, Харківській і Сталінській областях планувалося підготувати 800 медсестер⁴³. Це завдання було набагато перевиконано. Лише у Ворошиловградській області готувалося 1242 медсестри і сандружинниці⁴⁴. Поряд з відмінним знанням санітарної справи дівчата досконало оволоділи ручним кулеметом, влучно стріляли з гвинтівки, кидали гранати, знали правила ППХО⁴⁵.

³⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 258.

³⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 138; Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 46, арк. 22.

³⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 258; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 167.

³⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 158; спр. 1277, арк. 51, 56.

⁴⁰ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, с. 49—50.

⁴¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 256.

⁴² Коваль М. В. Указ. соч., с. 76.

⁴³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 4, арк. 223; спр. 14, арк. 20—21.

⁴⁴ Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 325, арк. 161.

⁴⁵ Ворошиловгр. правда, 1942, 8 трав.

З початком навчального року в неокупованих районах республіки широко розгорнулася військова підготовка учнів 8—10 класів. Без скорочення загальноосвітнього курсу в навчальному плані було збільшено кількість годин для військових дисциплін. Обласні відділи народної освіти та інститути вдосконалення вчителів надіслали у районні й міські відділи народної освіти методичні поради з питань вивчення у школах військової справи та 110-годинні програми допризывної і військової підготовки⁴⁶.

Для проведення військової підготовки в школах залучалися досвідчені інструктори-спеціалісти, командири Червоної Армії. При допомозі партійних і комсомольських комітетів у школах були обладнані військові кабінети, військово-фізкультурні майданчики, стрілецькі тири. Так, у школах Ворошиловградської й частини Харківської та Сталінської областей тисячі учнів з великим бажанням вивчали будову і дію гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, гранати, топографію тощо. Лише у Ворошиловградській області протягом 1941/42 навчального року 2150 учнів проходили підготовку в системі загального військового навчання і 7500 — допризывну підготовку. Тисячі учнів склали норми на оборонні значки: 7584 чол.— ГСО, 4032 чол.— ГТО — БГТО, 2107 — ВС і ЮВС, 6012 — ПВХО. Особливо добре була організована військова підготовка у Лисичанському районі, у чому чимала заслуга належала райкомові комсомолу. Крім планових занять, тут з учнями проводилися заняття з військових спеціальностей у 39 гуртках⁴⁷.

У літописі Великої Вітчизняної війни наводиться багато прикладів героїчних подвигів у боях з фашистами народних ополченців, бійців вищувальних батальйонів, вихованців Тсоавіахіму, підрозділів системи всеобучу. Серед тисяч тих, хто відзначився в боях, назвемо київського комсомольця, студента сільськогосподарського інституту В. Д. Давидова, який під час оборони столиці України замінив у бою тяжко пораненого командира й успішно командував ротою⁴⁸. Смертю хоробрих у боях під Голосієвом загинули студенти-ополченці з лісгосподарського інституту: секретар комсомольської організації О. Кондратьєв, комсомольський ватажок другого курсу Л. Богуш, комсомолец Білобров та ін., тисячі ополченців-комсомольців Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя та багатьох інших міст і сіл республіки билися з гітлерівцями до останньої краплі крові. Під час оборони Донбасу особливо відзначилася в жорстоких боях молода, укомплектована з шахтарів Сталінської області 383-я стрілецька дивізія, а також партизанські загони Сталінської і Ворошиловградської областей⁴⁹. Цей перелік можна продовжувати.

Таким чином, комсомол України був активним помічником партійних організацій у виконанні рішень ЦК ВКП(б) і Радянського уряду в справі підготовки бойових резервів для фронту. Успішне проведення військового навчання молоді було результатом умілої політико-масової роботи комсомольських організацій, постійного керівництва з боку партійних комітетів. У результаті воєнно-організаторської роботи Комуністичної партії та її бойового помічника — Ленінського комсомолу, фронт постійно одержував нове поповнення, яке мало необхідний мінімум військової підготовки та ідейно-політичне загартування. Організована КПРС масова підготовка бойових резервів для Червоної Армії відіграла важливу роль у перемозі над німецько-фашистськими загарбниками. У постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 1184, арк. 13.

⁴⁷ Там же, оп. 3, спр. 1183, арк. 18; Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 37, арк. 36; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 253.

⁴⁸ Київ — герой: 36. документів.— К., 1961, с. 152.

⁴⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 1, с. 104, 265, 267.

народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» підкреслюється, що у запеклій битві з фашизмом беззавітну відданість партії і народові, любов до Батьківщини, масовий героїзм виявили воїни армії і флоту, бійці народного ополчення⁵⁰. І серед них у переважній більшості були ті, хто опановував військову підготовку без відриву від виробництва в розгорнутій партійними організаціями, при активній участі комсомолу системі всенародного військового навчання населення.

⁵⁰ Див.: Рад. Україна, 1984, 17 черв.

Питання історичного краєзнавства

МІСТУ ЛУЦЬКУ — 900 РОКІВ

М. Т. КОСЕНКО,
перший секретар Луцького міськкому Компартії України

В обстановці політичного і трудового піднесення зустрічають трудящі обласного центру орденоносної Волині — міста Луцька його 900-річчя.

Завершальний рік одинадцятої п'ятирічки для лучан особливий. Трудові колективи, громадськість міста урочисто відзначили 115-річчя з дня народження В. І. Леніна, 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і 50-річчя стахановського руху. Нині вони готують гідну зустріч XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, борються за перетворення обласного центру в місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку.

Завдяки батьківській турботі рідної Комуністичної партії і Радянського уряду, братерській допомозі всіх народів нашої соціалістичної Вітчизни й особливо великого російського народу нинішній Луцьк став невідомим.

Вперше місто згадується в Іпатіївському літопису під 1085 роком за часів правління сина київського князя Всеволода Ярославича — Володимир Мономах. Звідси й ведеться літочислення міста, хоч археологічні знахідки свідчать про заселення цієї території ще в добу неоліту.

Історія Луцька багата бойовими і трудовими традиціями. Значним був його вклад у зміцнення Київської Русі, розвиток культури й торговельних відносин Волині з Білорусією, Москвою, Придніпров'ям, Галичиною та країнами Західної Європи. В культурно-освітньому житті міста велику роль відіграло Луцьке братство, засноване в 1617 р.

У боротьбі проти литовських феодалів і польських магнатів Луцьк був одним із центрів антифеодального руху. Його вулицями проходили загопи Северина Наливайка, селянсько-козацького війська під керівництвом Богдана Хмельницького. Лучани брали активну участь в гайдамацькому русі, боролися проти спустошливих набігів кримських татар.

У 1711 р. місто зустрічало Петра І. Тут був підписаний і документ про воз'єднання Молдавії з Росією. В часи Вітчизняної війни 1812 р. в Луцьку знаходилися штаби армій П. І. Багратіона і О. П. Торماسова.

Історія Луцька пов'язана з багатьма іменами відомих діячів вітчизняної культури. В місті над Стиром розвивався й міцнів талант поетеси Лесі Українки, народилися поети Григорій Мачтет і Ярослав Смеляков.

Луцьк пам'ятає страйки трудящих 1905 р., перших революціонерів — розповсюджувачів «Искры» й ленінських праць. Революційне

слово проникало у народні маси, знаходячи в них гарячий відгук. Це були перші уроки класової боротьби.

Життєдайним для міста був подих Великої Жовтневої соціалістичної революції. На третій тиждень після її звершення тут було встановлено владу Рад. При підтримці революційних військових частин Луцька Рада розгорнула велику роботу по здійсненню декретів II Всеросійського з'їзду Рад і Українського Радянського уряду. Проте ця діяльність була перервана. Луцьк захопили іноземні загарбники. Жителів міста гнобили австро-німецькі завойовники, петлюрівці, поляки. Дев'ятнадцять років окупації запам'яталися лучанам як роки жорстокої тиранії. Народний гнів проти експлуататорів вилився у страйки й масові демонстрації.

Логічним завершенням боротьби лучан, як і всіх трудящих Західної України, стало її злиття з визвольним походом Червоної Армії у вересні 1939 р. Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі у складі СРСР населення міста сприйняло як корінний, революційний поворот у своїй долі. Місто, яке, за словами Ярослава Галана, було «старим, обідраним, з хатами, як курники», почало оновлюватися.

Та благами Радянської влади скористатися лучанам повною мірою не довелося. Їх вільне життя і творчу працю затьмарили чорні хмари війни. Знову настали важкі роки неволі. Фашисти хоч і загарбали місто, але не підкорили його. У мужній, повній героїзму та драматизму боротьбі не обійшлося без численних жертв. 36 тис. мирних жителів було розстріляно, 11 тис. військовополонених замордовано, багато лучан вивезено до Німеччини. Загарбники зруйнували комунальне господарство міста, його житловий фонд і промислові підприємства. Загальна сума збитків становила понад 1,3 млрд. крб.

Кращі сини і дочки Луцька пішли в партизанські загони, об'єднувалися в підпільні групи для боротьби проти гітлерівських поневолювачів. З почуттям вірності Радянській Батьківщині, ненависті до фашистів прийняли мученицьку смерть героїня луцького комсомольського підпілля Паша Савельєва та її товариші по зброї. В ім'я щастя прийдешніх поколінь, світлого сьогодення Луцька загинули смертю хоробрих на підступах до нього командир батальйону Олександр Конякін і кулеметник Аркадій Комок. Їм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Повторив подвиг Олександра Матросова капітан Петро Тарасов.

Дорого заплатили радянські люди за визволення нашого міста. Вдячні лучани пам'ятають усіх: і живих, і полеглих. Величним, священним пам'ятником майже 30 тис. воїнів Збройних Сил СРСР, партизанів та народних месників, 26 Героям Радянського Союзу, що полягли смертю хоробрих, визволяючи поліську землю, 107 спаленим селам і 165 тис. розстріляних мирних жителів Волині став створений у Луцьку меморіал Вічної слави.

Із 900 років Луцька менше ніж півстоліття припадає на радянський період його історії. Та саме ці десятиліття стали для нього роками економічного, соціального й культурного оновлення і стрімкого злету.

Під мудрим керівництвом рідної Комуністичної партії, завдяки безкорисливій допомозі усіх народів-братів нашої багатонаціональної Вітчизни Луцьк за короткий час загоїв тяжкі рани війни. Відбудувавши народне господарство і зміцнивши, він перетворився в адміністративний, економічний і культурний центр ордена Леніна Волинської області.

Саме в радянський час сформувалось індустріальне обличчя міста. В період восьмої — десятої п'ятирічок виникли такі нові галузі промисловості, як електротехнічна, машинобудівна, хімічна, текстильна і приладобудівна. Нині промисловість Луцька представлена 36 підприємствами десятих галузей. В міському народногосподарському комплексі домінують підприємства легкої промисловості (більш як 40% від за-

гального обсягу виробництва), машинобудування та металообробки (22%). Значною залишається й питома вага підприємств харчової промисловості (понад 14%).

Сьогодні у сфері промислового виробництва зайнята п'ята частина всього населення Луцька. В ній щороку випускається валової продукції на суму більше ніж 625 млн. крб. Зараз у місті за три дні виготовляється стільки промислових виробів, скільки виходило за весь 1950 р.

Висока якість продукції промислових підприємств Луцька принесла йому заслужену славу. Їх вироби добре відомі не лише в нашій республіці, а й за її межами. Це, зокрема, вантажно-пасажирські автомобілі, прилади і засоби автоматизації, станції управління технологічними процесами, підшипники, вироби з різних видів пластмас, синтетична шкіра, тканини, швейні та взуттєві вироби і т. д. (всього понад 40 важливих видів). Продукція луцьких підприємств відправляється у 73 країни світу, користуючись там великим попитом. Зокрема, вона надходить у всі соціалістичні країни, а також в ФРН, Англію, Фінляндію, Індію, Сірію, Мексику та ін.

Лучани пишаються тим, що продукція їхнього міста відіграє дедалі помітнішу роль у зміцненні економічного потенціалу всієї нашої країни. Незабаром кожний третій автомобіль з маркою КамАЗ їздитиме на луцьких підшипниках. Луцькі вироби замовляють підприємства Москви, Красноярська, Мінська, Горького й Кутаїсі.

Рік у рік розширюються економічні зв'язки між спорідненими підприємствами міста і союзних республік. Так, змагаються між собою трудівники Луцького картонно-руберойдового заводу та відповідного підприємства в Осиповичах (БРСР), шовкового і Калінінського камвольного комбінатів, заводу виробів із пластмас і Кишинівського заводу холодильників, міського електроапаратного і Тартуського заводу сільськогосподарських машин. Це трудове суперництво збагачує трудові колективи передовим досвідом, народжує ініціативи, які сприяють зміцненню економічного потенціалу країни.

Серед робітників підприємств Луцька — 15 тис. ударників комуністичної праці. Сотні трудівників удостоєно звання «Гвардієць п'ятирічки», понад 500 виробничників нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу.

В місті, яке налічує більше ніж 173 тис. жителів, у виробничій сфері працює 75 тис. чол. Використовуючи досвід ефективного господарювання, нагромаджений в 1976—1980 рр., трудівники луцьких підприємств роблять все можливе, щоб успішно завершити одинадцятку п'ятирічку і зустріти з високими показниками XXVII з'їзд КПРС і XXVII з'їзд Компартії України.

Стабільно працюють промислові підприємства Луцька в рік 900-річного ювілею міста. За перше півріччя додатково до плану реалізовано продукції більш як на 8 млн. крб. Питома вага виробів вищої якості в загальному обсязі товарної продукції становить 23,1% при плані 21,2%. Прискорилися темпи зростання обсягів промислового виробництва за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу і вдосконалення організації роботи. Тільки за роки одинадцяті п'ятирічки на підприємствах міста впроваджено більш як 800 заходів, пов'язаних з новою технікою, 239 механізованих й автоматизованих ліній, 50 комплексно-механізованих дільниць, 40 одиниць промислових робіт. Підвищується продуктивність праці на міських підприємствах. Процент виконання плану по її зростанню становить 102,8. Значною мірою цьому сприяє впровадження бригадної форми організації праці. Нині в галузі промисловості понад 70% трудівників об'єднано в бригади.

Ефективним інструментом виявлення й використання нових резервів виробництва стала міська комплексна система управління економічним і соціальним розвитком (КСУ ЕСР). Вона розроблена в 1980—

1981 рр. як логічне продовження раніше діючої комплексної системи управління якістю продукції. Уже в 1981 р. на Республіканській виставці досягнень народного господарства луцьку КСУ ЕСР відзначили як одну з кращих. У 1984 р. її було зареєстровано в республіканських органах Держстандарту під № 4.

За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання по підвищенню ефективності виробництва і якості роботи, успішному виконанню народногосподарського плану на 1984 р. Луцьку присуджено Перехідний Червоний прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. В минулому році по результатах роботи 18 трудових колективів міста вийшли переможцями та призерами у Всесоюзному і республіканському галузевому соціалістичному змаганні.

В нинішньому, завершальному році одинадцятої п'ятирічки лучани також показують зразки самовідданої праці. Більш як 100 колективів цехів, дільниць, бригад, понад дві тисячі передових робітників успішно справилися з плановими завданнями п'ятирічки. Вони є гордістю нашого міста. Серед них — ткаля шовкового комбінату ім. 60-річчя Радянської України, ударник комуністичної праці, лауреат премії Ленінського комсомолу Н. О. Косюк, яка працює в рахунок 1990 р., депутати Верховної Ради УРСР, бригадир електроварильників автомобільного заводу О. В. Шахновський та штукатурів будівельного управління «Оздоббуд» комбінату «Волиньпромбуд» К. В. Васюхник, лауреат Державної премії Української РСР, кавалер орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора телефоністка Л. В. Воспанчук, кавалер орденів Слави II і III ступенів, ударник комуністичної праці гравірувальник приладобудівного заводу ім. 60-річчя СРСР О. П. Мельник, сіточник заводу синтетичних шкір, член бюро міськкому партії П. Й. Іванищук та багато інших.

Їх високопродуктивна праця, як і тисяч лучан, на честь 900-річчя Луцька — органічна складова частина всенародного руху за гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС. Так, працівники електроапаратного заводу ім. XXV з'їзду КПРС зобов'язалися виконати завдання одинадцятої п'ятирічки по випуску товарної продукції до ювілею міста і виробити її ще понад план на суму 385 тис. крб. Колектив швейної фабрики — головного підприємства виробничого швейного об'єднання «Волинь», який більше ніж 20 років підтверджує звання «Підприємство комуністичної праці», взяв на себе зобов'язання в листопаді завершити п'ятирічку.

Підвищені соцзобов'язання беруть не лише колективи, а й окремі виробничники. Наприклад, робітниці шовкового комбінату ім. 60-річчя Радянської України ткаля Л. М. Киричук, прядильниці Г. В. Потапчук, В. С. Клепачковська, Г. С. Жипа та інші — всього 35 чол. — зобов'язалися до дня відкриття XXVII з'їзду партії виконати план першого кварталу 1986 р. Понад 200 трудових колективів, близько 6 тис. робітників підприємств і організацій взяли зобов'язання достроково, на два місяці раніше, завершити п'ятирічне завдання, 816 виробничників — за п'ятирічку виконати по 7—9 річних норм. Ці ініціативи були схвалені міськкомом партії й підтримані багатьма виробничими колективами і трудівниками обласного центру.

Сьогоднішній Луцьк — це місто інтенсивного будівництва. Щороку тут освоюється близько 60 млн. крб. капітальних вкладень. У зв'язку з цим постійно змінюється його обличчя. Там, наприклад, де раніше був пустир, нині виростають нові підприємства. Одночасно розширюються виробничі площі наявних заводів і фабрик. Після перебудови одного з найстаріших підприємств міста — автомобільного заводу — його потужність значно зростає.

У зв'язку з підготовкою до відзначення ювілею Луцька багато уваги приділяється його перспективній забудові. Втілюється в життя і широка програма соціально-економічного розвитку та дальшого бла-

гоустрою міста, поліпшення комунального і побутового обслуговування населення. Завершуються реконструкція й капітальний ремонт 50 вулиць, упорядкування передзаводських територій, наближається до кінця оздоблення 300 фасадів будинків і споруд. У місті висаджено багато квітів, дерев та кущів. Прикрасою Луцька стали встановлені на його вулицях декоративні торговельні кіоски.

Широкого розмаху набуло в місті житлове будівництво. В довоєнний період налічувалося лише 5 чотириповерхових будинків. Тепер тут — понад дві тисячі жилих будинків корисною площею майже 2 млн. квадратних метрів. Серед нових житлових споруд 45% — 9-поверхові й вищі.

Завдяки невтомній праці будівельників розквітає наше древнє місто. Споруджуються будинки, заводи, з'являються нові впорядковані вулиці, проспекти й площі. Серед людей, якими по праву пишаються лучани, — будівельники комбінату «Волиньпромбуд»: почесний громадянин міста, кавалер орденів Леніна, Жовтневої революції і Дружби народів, делегат XXII з'їзду КПРС, начальник дільниці баштових кранів управління механізації О. І. Бурлака, маляр-штукатур будівельного управління «Промбуд-5» Т. З. Полішук, бригадир слюсарів-сантехніків спеціалізованого управління «Сантехмонтаж» № 536 «Промхімсантехмонтаж» Ю. Д. Хмілевський, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, Заслужений будівельник УРСР.

З кожним роком дедалі ширшою стає мережа міського транспорту. В середньому за добу ним перевозиться 187 тис. пасажирів. Нині функціонує 11 автобусних, 7 тролейбусних і 9 мікроавтобусних маршрутів, на яких щоденно курсують відповідно 89, 60 і 29 машин. Пасажирів обслуговують також 128 таксомоторів. В Луцьку багато робиться для того, щоб транспорт діяв чітко, а для пасажирів були створені необхідні зручності. До ювілею міста споруджено понад 100 автопавільйонів для міського транспорту, здано в експлуатацію ще один автовокзал і відкрито рух пасажирських літаків з нового аеропорту.

Лучани люблять своє місто і пишаються ним. Виконуючи й перевиконуючи завдання одинадятої п'ятирічки, вони примножують його трудову славу і красу. Свою частку в цю загальну справу також вносять майже 9 тис. працівників сфери обслуговування. До послуг лучан — понад 180 магазинів промислових і продовольчих товарів, сотні підприємств громадського харчування й побуту. Річний товарообіг у розрахунку на одного жителя становить 1,4 тис. крб.

Характерною рисою міста є те, що разом з динамічним зміцненням його економічного потенціалу зростає духовний і культурний рівень трудящих. Так, складовою частиною багатогранної роботи міської партійної організації стало здійснення культурної революції, зокрема ліквідація жахливої спадщини експлуататорського ладу — духовної темряви й неучтва народних мас, виховання їх в комуністичному дусі.

У прогресивній пресі часів буржуазної Польщі відзначалося, що «в Луцьку до школи приходять у листопаді діти, одяжина яких складається з подертої сорочки, підперезаної ремінцем, та батьківського солом'яного капелюха. Школа здебільшого світить пусткою». Освіту здобували менше 30% дітей міста.

Разючим контрастом з минулим є сьгоднішнє обличчя Луцька. На зміну майже суцільній неписьменності прийшла обов'язкова середня освіта для кожного. Нині нікого не здивує лучанин, син колишнього бідняка, з кандидатським або докторським дипломом. В обласному центрі діють 2 вузи, 24 загальноосвітні школи, 7 професійно-технічних училищ, 5 середніх спеціальних навчальних закладів і 53 дитячих садки. Тільки за роки одинадятої п'ятирічки збудовано та реконструйовано 6 шкіл і 12 дитсадків. У місті практично розв'язано проблему місць в дошкільних дитячих закладах.

Педагогічний талант, щедрість душі й усю силу свого розуму вкладають понад 3 тис. добре підготовлених спеціалістів у справу ідейного, освітнього і духовного розвитку підростаючого покоління. Сьогодні в Луцьку працюють 5 заслужених вчителів УРСР, 6 відмінників народної освіти СРСР, 197 — народної освіти республіки. Сім педагогів нагороджено медаллю А. С. Макаренка, більш як 40 присвоєно звання «Старший вчитель» і «Вчитель-методист».

Кузню педагогічних кадрів на Волині називають Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки. Тут на 7 факультетах навчаються більш як 5 тис. студентів. У 1984 р. колектив цього вузу ввійшов переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання. Йому було вручено Перехідний Червоний прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

Особлива увага приділяється найбільш привілейованому класу нашої країни — підростаючому поколінню. До його послуг широка мережа піонерських таборів, табір праці й відпочинку «Ровесник», 3 музична та художня школи, бібліотеки, спортивні комплекси, Палац піонерів та школярів, ігрові майданчики, дитячі казкові містечка, плавальні басейни тощо.

Сьогодні діяльність навчальних закладів здійснюється в творчій обстановці реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи. Особлива увага приділяється співробітництву школи і виробництва як важливій умові корінного поліпшення підготовки учнів до праці в народному господарстві. Ведеться цілеспрямована робота по створенню міцної матеріально-технічної бази шкільних закладів. Впроваджуються активні форми навчання і виховання, передовий педагогічний досвід. У школах Луцька народилися й дістали постійну прописку такі засоби ідейно-політичного виховання підростаючого покоління, як політичні вечори старшокласників, політклуби. Урізноманітнюються також форми педагогічного всеобучу, зв'язків школи з сім'єю та громадськістю у вихованні дітей.

Зримими є досягнення лучан і в галузі охорони здоров'я. У минулі часи візитною карткою міста були епідемії — масові захворювання, зокрема на туберкульоз і трахому. 25% дітей вмирали, не досягнувши шкільного віку. Медичну допомогу отримувало всього 3,3% населення. Картина ж сьогоднішнього, соціалістичного Луцька в цій галузі різка: на сторожі здоров'я трудящих — понад 4,5 тис. медпрацівників, у тому числі майже 1300 лікарів. Медичну допомогу населенню обласного центру подають міська лікарня на 800 ліжок, дитяча — на 300, пологовий будинок на 340 місць, 5 поліклінік, станція швидкої допомоги, санепід- і дезстанції. В місті функціонують 14 лікувально-профілактичних закладів. Відповідно до сучасних вимог медичної науки і практики на підприємствах Луцька обладнано 43 здоров'я пункти. Тільки за роки одинадцятої п'ятирічки побудовано міську лікарню, госпіталь для інвалідів Великої Вітчизняної війни, підстанцію швидкої допомоги, поліклініку та будинок для престарілих.

Духовно багатшим і різноманітнішим стає культурне життя міста. У його творчій скарбниці — доробок волинських поетів О. Богачука, П. Маха, В. Гея, художників М. Гевелюка, В. Шингура, О. Байдукова, І. Гаврилюка, І. Бобровника, композиторів А. Пашкевича, М. Стефанишина, 3 народних і 11 заслужених артистів УРСР.

Чарує і вабить колоритом Полісся, мелодійністю і неповторністю звучання Волинський народний хор під керівництвом народного артиста УРСР А. Пашкевича. Знають і люблять далеко за межами Луцька вокально-інструментальний ансамбль «Світязь» та його соліста заслуженого артиста УРСР, лауреата республіканської комсомольської премії ім. М. Островського В. Зінкевича, заслужених артистів УРСР тріо Мареничів.

Розквітло і збагатилося численними творчими здобутками само-

діяльне мистецтво лучан. У місті більше ніж 400 колективів художньої самодіяльності (понад 10 тис. чол.), шістнадцять з них мають високе звання «Народний». Основу репертуару усіх цих колективів становлять високоідейні твори патріотичного звучання. З великою силою це засвідчив Всесоюзний огляд художньої самодіяльності на честь 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Сьогодні до послуг лучан — 12 кінотеатрів і кіноустановок, 90 бібліотек, 2 театри, 38 клубних закладів, 40 музеїв та музейних кімнат.

Зростають можливості розвитку фізичної культури і спорту для жителів міста. В ньому є стадіон «Авангард», 12 дитячих і юнацьких спортивних шкіл, 3 плавальних басейни, 30 спортивних залів, тенісні корти. Розширюється географія туристських маршрутів й урізноманітнюються форми масового відпочинку. В Луцьку працюють 30 майстрів спорту СРСР, 620 кандидатів у майстри спорту і спортсменів-першорозрядників. Серед них — чемпіони України з важкої атлетики Ю. Стаднюк і Л. Ткаченко, з легкої атлетики — В. Фурдило, призер першості Радянського Союзу з греблі на байдарках і каное Т. Коваль та багато інших.

В арсеналі засобів комуністичного виховання трудящих важливе місце належить трудовим традиціям, новій, радянській обрядовості. Народжені самовідданою працею, атмосферою колективізму і братерства, поваги до людей, їх справ та помислів вечори-портрети підприємств й виробничих колективів, вечори вшанування трудових династій, бригад і переможців соціалістичного змагання, масові свята «Пісні й танцю», «Союзу серпа і молота», посвячення в робітники, свята вулиць, площ та дворів стали органічною частиною життя лучан. Вони закріплюють й відтворюють, збагачують і передають з допомогою естафети поколінь соціальний досвід, є своєрідною підмогою, що сприяє трудовому і політичному піднесенню радянських людей.

У місті ведеться пошук нових, дійових форм масово-політичної роботи серед населення. В ній дедалі ширшу участь беруть господарські керівники, партійний актив. Вдосконалюється й збагачується практика проведення єдиних політднів, суспільно-політичних читань, днів відкритого листа та інших масових заходів. Особлива увага звертається на вивчення громадської думки, оперативне реагування на запити людей, урізноманітнення форм лекційної пропаганди.

Здійснено перебудову системи партійного навчання. Нині в ній на відміну від минулих років абсолютну більшість становлять комуністи. Значно зріс інтерес слухачів до вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, матеріалів з'їздів Комуністичної партії та пленумів її ЦК.

Формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих, гордого почуття громадянина нашої Вітчизни немислиме без переконливої і вмілої пропаганди історичних досягнень та переваг соціалізму, таких його рис, як радянський патріотизм й інтернаціоналізм, братерська дружба народів СРСР, колективізм і гуманізм. У Луцьку в цій справі нагромаджено чималий досвід. Благородну діяльність по патріотичному й інтернаціональному вихованню ведуть, зокрема, ветерани партії, війни та праці. Різноманітні форми виховної роботи серед підростаючого покоління використовує хор патріотичної пісні «Подвиг». Значний інтерес у молоді викликали виступи пропагандистських груп в складі ветеранів партії і військовозобов'язаних, які виконували інтернаціональний обов'язок у Демократичній Республіці Афганістан. Велике значення для військово-патріотичного виховання лучан мало проведення в місті Вахти миру на честь 40-річчя Великої Перемоги. У нинішньому році у Фонд миру вони перерахували 250 тис. крб.

Міськомом партії, керуючись рішеннями квітневого і липневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, положеннями і висновками, висловленими Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем М. С. Горбачовим на нараді в ЦК КПРС, розгорнув роботу по прискоренню науково-тех-

нічного прогресу. Розроблено план заходів по впровадженню його досягнень у життя. Завершується робота над проєктом основних напрямів економічного і соціального розвитку міста на дванадцять п'ятирічку. Розробляється комплексна науково-технічна програма «Інтенсифікація-90». У відповідності з новими завданнями спрямовуються зусилля господарських керівників, партійних, профспілкових і комсомольських організацій на виявлення й використання всіх резервів, причому найсерйозніша увага приділяється забезпеченню дальшого зростання продуктивності праці.

В обласному центрі, як і по всій країні, ведеться боротьба за дальше зміцнення порядку і дисципліни, викоренення негативних явищ, які ще мають місце в нашому житті. Особлива увага звертається на максимальне використання виховних можливостей трудового колективу, сім'ї та закладів культури.

Серед здійснюваних міськкомом партії організаційних заходів важливе місце відводиться підвищенню бойовитості первинних парторганізацій, забезпеченню авангардної ролі комуністів. Нині міська партійна організація налічує у своїх рядах понад 13 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. В Луцьку практично немає таких ділянок народного господарства, де б не було парторганізацій. В місті діють 311 первинних, 242 цехові партійні організації та 454 партгрупи. Діяльність міського комітету партії, первинних парторганізацій по вихованню комуністів в душі високої вимогливості до себе, по формуванню в них рис, притаманних переконаним політичним борцям, непримиренним до недоліків і упущень, сприяє дальшому зміцненню партійної організації обласного центру.

З іменем Великого Леніна, тісно згуртовані навколо Комуністичної партії, йдуть трудящі Луцька до його славного ювілею. Втілюючи в життя рішення квітневого і липневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, вони роблять все для того, щоб відзначення 900-річчя рідного міста перетворилось у справжнє торжество дружби народів, ще раз продемонструвало історичні завоювання соціалізму, благородство помислів і високі устремління радянських людей — патріотів, інтернаціоналістів.

Місто впевнено дивиться в майбутнє. Попереду — широкі горизонти й високі рубежі нових звершень в ім'я процвітання соціалістичної Вітчизни, в ім'я миру і торжества комунізму на землі.

* * *

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ СЕРЕД ПОРТОВИХ І СУДНОВИХ РОБІТНИКІВ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО БАСЕЙНУ (1907—1914 рр.)

Г. А. ГАЙДАЙ (Одеса)

Комуністична партія СРСР завжди приділяла і приділяє велику увагу ідейному загартуванню трудящих мас, підвищенню їх політичної зрілості. «Розвинення свідомості мас,— писав В. І. Ленін у 1906 р.,— лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»¹.

¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання.— Повне зібр. творів, т. 13, с. 352—353.

За свою героїчну більш ніж 80-річну історію КПРС нагромадила багатий революційний досвід, що є неоціненним вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму, інтернаціональним здобутком міжнародного комуністичного і робітничого руху. Більшовизм, підкреслював Володимир Ілліч, проробив у дожовтневий період практичну історію, яка щодо багатства досвіду не має собі рівної в світі².

Важливою складовою частиною цієї історії була робота по ідейно-політичному вихованню трудящих, насамперед робітничого класу в період, що розглядається. Вивчення й узагальнення історичного досвіду політичного виховання портових і суднових робітників Чорноморського басейну має велике значення в справі дальшого підвищення ефективності ідеологічної роботи, піднесення її на рівень завдань, поставлених XXVI з'їздом партії та червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС. Дослідження ідейно-політичної роботи більшовиків серед трудівників морського транспорту в 1907—1914 рр. дає змогу прослідкувати, як у складних умовах контрреволюції партія використовувала різні форми і засоби для вдосконалення роботи з масами.

В історико-партійній літературі цей аспект теми поки що вивчений недостатньо. Окремі її питання знайшли відображення в нарисах історії партійних організацій Чорноморського басейну³, в нарисах історії Одеського порту, профруху водників, Чорноморського пароплавства, судноремонтного заводу, професійних спілок Української РСР⁴, а також у дослідженнях, присвячених більшовицькій пресі⁵. Цікавий матеріал про діяльність більшовиків у портах Чорноморського басейну міститься в документальних збірниках⁶.

Автор даного повідомлення робить спробу показати форми і методи ідейно-політичної роботи більшовиків серед портових і суднових робітників у 1907—1914 рр.

Портовики і моряки Чорноморського басейну являли собою великий загін робітничого класу. В переважній більшості своїй це були відсталі маси, вчорашні селяни, які прибули в порт з різних губерній. Сезонний характер виробництва, плінність робочої сили, мала кількість кадрових робітників-революціонерів у складі соціал-демократичних організацій були тим ґрунтом, на якому виникали опортуністичні групи серед портових і суднових робітників. Разом з тим серед моряків тор-

² Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 8.

³ Очерки истории партийных организаций Дона:— 2-е изд., доп.— Ростов н/Д, 1973, ч. 1 (1898—1920), 552 с.; Очерки истории Краснодарской организации КПСС.— 2-е изд., доп.— Краснодар, 1976.— 656 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— 4-е изд., доп.— Киев, 1977.— 814 с.; Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— 327 с.; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— 539 с.; Очерки истории Херсонской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— 280 с.; Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— 376 с.

⁴ Штернштейн Я. Морские ворота Украины.— Одесса, 1958.— 246 с.; На голубых дорогах: Очерки об истории профсоюза рабочих мор. и реч. флота.— М., 1965.— 368 с.; Под флагом Родины: Очерки истории Черномор. пароходства.— Одесса, 1967.— 456 с.; Имени 50-летия Советской Украины: [Одес. судоремонт. з-д].— Одесса, 1973.— 198 с.; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— 663 с.

⁵ Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.).— Киев, 1972.— 242 с.; Меркулов А. И., Манько А. В. Большевицкая подпольная печать в годы реакции.— М., 1980.— 160 с.

⁶ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1959.— 702 с.; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.— февраль 1917 г.) (далее — Большевики Украины...): Сб. документов и материалов.— Киев, 1960.— 695 с.; Наш край: Документы по истории Дон. обл. Ростов н/Д, 1963, т. 1.— 576 с.; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р.— жовтень 1910 р.): Зб. документів.— К., 1965.— 334 с.; Хрестоматія по історії Кубани: Документи та матеріали. Краснодар, 1975, ч. 1.— 368 с.; Листовки большевиков Кубани и Черноморья (1903—1920 гг.).— Краснодар, 1979.— 159 с.

гового флоту (в 1911 р. їх налічувалося близько 15 тис.)⁷, особливо серед машинних команд, було чимало робітників, які прибули туди з великих промислових центрів України й Росії, де вони пройшли певну школу політичної боротьби. Ця категорія судноробітників, поряд з судноремонтниками Одеси, як показали події 1905—1907 рр., була в авангарді революційного і соціал-демократичного руху робітників Чорноморського басейну.

Щоб пробудити у переважної більшості портовиків і моряків революційну свідомість, допомогти їм розібратися в суті ідеологічної боротьби, що розгорілася в період реакції як боротьба двох світоглядів — пролетарського й буржуазного, більшовики регіону проводили значну ідейно-політичну роботу. Важливим засобом політичного виховання робітників була пропагандистська робота. Одеський комітет РСДРП, обговоривши в квітні 1908 р. становище, що склалося в країні і місті, рекомендував районним партійним організаціям узагальнити досвід агітаційно-пропагандистської роботи й накреслити заходи її дальшого поглиблення та поширення⁸. Згідно з цим рішенням була створена спеціальна група більшовицьких пропагандистів й агітаторів, яку очолювали в різний час К. С. Горелов та Г. П. Ачканов⁹. Весною 1908 р. за проведення пропагандистської роботи серед портовиків Одеси К. С. Горелова було заарештовано й ув'язнено на 10 місяців¹⁰. Після відбуття покарання, він знову повернувся в порт, де створював пропагандистські гуртки, вів бесіди з робітниками на злободенні політичні теми.

Значну агітаційну роботу серед портових і суднових робітників Одеси й Севастополя проводив більшовик Г. П. Ачканов. В зв'язку з переслідуванням властей він змушений був переходити з одного судна на інше, але партійної роботи не припиняв¹¹.

Під впливом більшовицької пропаганди портові і суднові робітники почали більше цікавитися питаннями марксистської теорії, активніше обговорювати їх у політичних гуртках. Тому весною 1909 р. Одеський комітет РСДРП знову звернув увагу на необхідність систематичної пропаганди в порту. Представник ЦК С. І. Гусев за десять днів перебування в Одесі побував на багатьох зборах робітників міста, у тому числі і в порту, й переконався, що робітники на них «зовсім відкрито вели розмови на політичні теми»¹². Він підтримав одеських більшовиків про необхідність активізації роботи серед портових і суднових робітників і подав їм допомогу в справі організації політичного навчання.

Весною і влітку 1909 р. в Одеському порту працювали нелегальні пропагандистські гуртки, де вивчалися партійні документи, обговорювалися питання поточної політики тощо. Пропагандистську роботу серед портових і суднових робітників проводили члени Одеського комітету РСДРП більшовики С. М. Коган і М. М. Лашевич, члени Портового району Ф. Ф. Петрученя, Г. Г. Басуркін та ін. Ця робота мала великий успіх, що викликало велике занепокоєння властей. Одеський градоначальник дав вказівку охранці вжити необхідних заходів для виявлення пропагандистів, щоб припинити їх діяльність, яка загрожувала «надто шкідливими наслідками»¹³. 4—5 липня 1909 р. охранка заарештувала 69 чол. (в тому числі 55 виборних від суднових команд і робітників порту, а також більшовицьких пропагандистів С. М. Когана, М. М. Лашевича та ін.)¹⁴.

⁷ Звезда, 1911, 27 апр.

⁸ Одес. рабочий, 1908, апрель-май.

⁹ Мельник С. К. Делегат більшовиків Одеси.— Одеса, 1970, с. 116.

¹⁰ Одес. новости, 1908, 13 июля.

¹¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму (далі — ЦПА ІМЛ) при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 103, арк. 5.

¹² Там же, ф. 377, оп. 1, спр. 36177, арк. 1.

¹³ Центр. держ. іст. арх. (далі — ЦДІА) УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 410, арк. 23.

¹⁴ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 104—106.

Масові репресії значно послабили Одеський, особливо Портовий комітет РСДРП. Пропагандистська робота серед робітників морського транспорту знизилася. Проте заняття в гуртках продовжувалися і в наступні роки¹⁵. У 1913 р. в Одеському порту «протиурядову пропаганду серед портових робітників» проводила партійна група, яку очолювали С. М. Ломтатідзе та Й. Б. Горгошідзе¹⁶.

Велику увагу ідейно-теоретичній освіті портовиків і моряків приділяли більшовики Миколаєва. Осінню 1907 р. та на початку 1908 р. у Портовому районі працювало 2 гуртки, які очолювали член Миколаївського комітету РСДРП М. Р. Вонський і більшовик М. Д. Бещенко¹⁷. Члени гуртків вивчали програму партії, читали й розповсюджували серед робітників марксистську літературу. 10 квітня 1908 р. там був створений новий гурток, заняттями якого керував член партії з 1903 р. Г. І. Кашевський¹⁸. У ньому пропагувалися ідеї марксизму, обговорювалися важливі питання суспільно-політичного життя. Проте в зв'язку з частими арештами і відсутністю достатньої кількості досвідчених пропагандистів, миколаївські більшовики відчували труднощі в проведенні занять у гуртках¹⁹.

В 1909 р. пропагандистську роботу в Портовому районі здійснювали П. О. Волков і С. М. Коган, який прибув сюди з Одеси²⁰. З січня 1910 р., коли у Миколаїв повернулися Г. І. Кашевський, Б. Г. Козловський, П. О. Андреев та інші, робота по створенню гуртків і проведенню в них занять активізувалася, в тому числі у Портовому районі. П. О. Андреева було направлено в Ленінську школу пропагандистів у Лонжюмо²¹. Незабаром такі гуртки були створені в Севастополі, Керчі, Феодосії та інших містах Криму. В 1909 р. при Керченському комітеті РСДРП була організована колегія пропагандистів. Однак, як зазначалося в кореспонденціях газет «Пролетарий» і «Социал-демократ»²², гуртки ці були неймовірно слабкі через відсутність досвідчених пропагандистів та незабезпеченість їх марксистською літературою.

Значну увагу партійній освіті приділяла Ростовська організація РСДРП. Для підготовки пропагандистів там була створена центральна пропагандистська школа. Після її закінчення, робітники самі проводили заняття в гуртках, які відвідували й портові робітники. В одному з таких гуртків Ростова в 1914 р. навчалося 9 портових робітників²³. Марксистські гуртки були створені в Сочі, Батумі, Сухумі, Поті, Новоросійську та інших містах²⁴. У них робітники вивчали праці основоположників марксизму, рішення партійних з'їздів, конференцій, слухали

¹⁵ Там же, спр. 2580, арк. 82; спр. 2705, арк. 7; ф. 268, оп. 1, спр. 516, арк. 43—59.

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищ. органів держ. влади і держ. упр. СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 102, 7-е д-во, 1913, спр. 318, арк. 1.

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 359, оп. 1, спр. 15, арк. 44, 53, 142; Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 149, арк. 23—25.

¹⁸ ЦДА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 278, арк. 13—14, 18; Герон Октябрю: Бюогр. актив. участников подгот. и проведения окт. вооруж. восстания в Пг. Л., 1967, т. 1, с. 519

¹⁹ Пролетарий, 1908, 13 ноябр.

²⁰ ЦДА УРСР, ф. 359, оп. 1, спр. 26, арк. 28, 209—210, 219, 231—232.

²¹ Очерки истории Николаевской областной партийной организации, с. 37; ЦДА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 752, арк. 2.

²² Пролетарий, 1908, 12 марта, 23 ноябр.; Социал-демократ, 1909, 8 авг.; Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 28—29.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 10200, 1914, оп. 244, спр. 5, ч. 20, Б, арк. 46.

²⁴ Очерки истории Краснодарской организации КПСС, с. 76; Хрестоматия по истории Кубани: Документы и материалы. Краснодар, 1975, ч. 1, с. 341—343; Шинга будино в М. Ш. Рабочее движение на Северном Кавказе в годы нового революционного подъема и первой мировой войны.— Махачкала, 1970, с. 59; Очерки истории Коммунистической партии Грузии. Тбилиси, 1971, ч. 1, с. 203—204; Дзизария Г. А. Очерки истории Абхазии.— Тбилиси, 1963, с. 12—13, 17.

лекції про революційний рух, знайомилися з питаннями політичної економії по «Капіталу» К. Маркса²⁵.

Партійна освіта сприяла формуванню в передових робітників, у тому числі у портовиків і моряків, марксистського світогляду, підвищувала їх ідейну зрілість і класову свідомість, давала можливість їм набути практичних навичок в організації ідеологічної та агітаційно-масової роботи.

Важливим джерелом теоретичної підготовки членів партії й підвищення ідейно-політичного рівня портових та суднових робітників Чорноморського басейну була преса більшовицької партії. Оскільки нелегальні газети й інші документи більшовиків видавалися, як правило, за кордоном, то для їх доставки в Росію використовувався морський шлях. У роки реакції діяла розроблена з участю В. І. Леніна система перевезення нелегальної літератури на пароплавах через Італію в Одесу²⁶. Її доставляли також і через єгипетський порт Олександрію²⁷ та інші закордонні порти, куди заходили пароплави Чорноморського торгового флоту.

За завданням партійних організацій в 1907—1914 рр. роботу по доставці з-за кордону революційної літератури здійснювали машиніст транспорту «Севастополь» Г. П. Ачканов²⁸, штурман пароплава «Млтава», більшовик В. М. Зайцев²⁹, капітан дальнього плавання, член РСДРП з 1904 р. К. Я. Зедін³⁰, старійший діяч революційного руху в Абхазії, член партії з 1905 р. В. З. Конджарія³¹, профактивіст, член більшовицької партії з 1917 р. А. А. Гончаров³², активні учасники революційного руху серед моряків торгового флоту М. Є. Ієвлев та І. Ф. Іващенко³³, моряк-більшовик М. О. Кремленський³⁴ та ін.

В обвинувальному акті по справі «Спілки чорноморських моряків» (у руки жандармам попала лише частина літератури) за 1912 р. і першу половину 1913 р., крім газети «Моряк» та інших видань закордонного центру згадується 42 назви періодичних і неперіодичних видань³⁵. Названа література була далеко не завжди марксистською. До такої належить і газета «Моряк».

Революціонізуючий вплив на портових і суднових робітників справляли твори К. Маркса, Ф. Енгельса й особливо В. І. Леніна. Вони були ідейною основою проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед трудівників моря. Ці твори згадуються в багатьох донесеннях охоранки про вилучення революційної літератури у портових і суднових робітників, а також у більшовиків, які працювали серед них. Так, протягом 1907—1912 рр. твори В. І. Леніна неодноразово вилучались в Одесі, Миколаєві, Севастополі, Феодосії, Алупці, Таганрозі та Ростові³⁶. Тільки в Одесі в період реакції поліція 37 разів вилучала у робітників твори В. І. Леніна (20 назв), 11 разів — більшовицькі газети, в яких

²⁵ Очерки истории партийных организаций Дона, с. 213, 219; История Дона: эпоха капитализма.— Ростов н/Д, 1974, с. 178; Демешина Е. И. Рабочее движение на Дону в период империализма (1900—1914 гг.).— Ростов н/Д, 1973, с. 156.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 47, с. 119—120.

²⁷ Шморгун П. М. Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.).— К., 1978, с. 32.

²⁸ Знамя коммунизма, 1969, 25 марта.

²⁹ Герон Октября... т. 1, с. 434.

³⁰ Там же, с. 449; Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 145, арк. 106.

³¹ Конджарія В. З. Мои воспоминания: записки старого коммуниста.— Сухуми, 1969, с. 44—45.

³² Знамя коммунизма, 1967, 11 февр.

³³ Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 149, арк. 119; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1912, спр. 289, арк. 1, 2, 4; Моряк, 1958, 1 ноябр.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 975, арк. 4—18.

³⁵ Волков Е. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906—1914 гг.): По данным процесса 1914 г. и личным воспоминаниям.— М.; Пг., 1923, с. 243.

³⁶ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. Т. 2 (1905—1912). М., 1971, с. 331—669.

було надруковано 92 праці Володимира Ілліча³⁷. Під час обшуку поліція 6 разів знаходила твори К. Маркса і Ф. Енгельса (11 назв)³⁸. Ці далеко не повні дані свідчать про те, що передовим робітникам морського транспорту були відомі багато творів класиків марксизму-ленізму з проблем політичної економії, марксистської філософії, георії класової боротьби, програми і тактики партії. Вивчення цієї літератури було могутньою зброєю політичної освіти робітників морського транспорту.

Важливу роль в ідейно-політичному вихованні робітників Чорноморського басейну в період нового революційного піднесення відіграли більшовицькі легальні газети «Звезда» і «Правда». Вони просто і зрозуміло роз'яснювали робітникам морського транспорту завдання їх революційної боротьби, пропагували тактику більшовиків, допомагали їм розібратися в політичному житті країни, зрозуміти свою роль у загальнонародній боротьбі.

На сторінках цих газет друкувалися матеріали про революційний рух портових робітників та екіпажів суден, солідарність трудящих з їх революційними виступами, жорстоке придушення страйків. З квітня 1911 р. по червень 1912 р. «Звезда» і «Невская звезда» вмістили понад 20 кореспонденцій та заміток, присвячених портовим і судновим робітникам³⁹, у тому числі цикл статей під загальною назвою «Серед трудівників моря»⁴⁰. Тільки з 22 квітня по 21 червня 1912 р. «Правда» надрукувала 25 матеріалів⁴¹, в яких висвітлювалися боротьба, життя і побут робітників Чорноморського басейну. Тісні зв'язки більшовиків регіону з «Правдою» давали їй можливість і далі досить широко показувати революційний рух, умови праці трудівників моря. Так, у серпні 1913 р. газета «Северная Правда» вмістила 7 статей про професійний і страйковий рух портовиків і моряків⁴². Особливо привертала до себе увагу стаття «Трудівники моря і судноробітники», надруковані в «Северной Правде» та «Пролетарской Правде»⁴³.

Серед портових і суднових робітників проводилися групові підписки на газети. В Одеському порту цією справою займалися більшовики Л. В. Бичковський та А. К. Чечнев⁴⁴, на пароплаві «Моряк» Російсько-Дунайського пароплавства — Д. О. Васильев⁴⁵ та ін. В Одеському порту «Звезда» і «Правда» розповсюджувалися в кількості 25—40 примірників⁴⁶. Коли в руки трудівників моря почали попадати газети, вони їх читали з великим інтересом. Особливо значний вплив на них справляла ленінська «Правда», в якій робітники знаходили дійсну правду. Про це, якразом свідчить лист К. С. Горслова від 10 березня 1913 р. В ньому, зокрема, писалося: «Нині її читають багато і багато дізнаються з неї такого, що змушує їх задуматися і вступати один з одним у полеміку, а це вже відрадний факт»⁴⁷. «Правда» підтримувала тісний зв'язок з передовими робітниками, в тому числі з портовиками

³⁷ Підраховано за: Багмут Й., Шморгун П. Твори В. І. Леніна на Україні.— К., 1960, с. 55—56; Твори В. І. Леніна на Україні (1894—1917 рр.): Показч. арх. документів.— К., 1977, с. 172—203.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 406, арк. 209—212; ф. 385, оп. 1, спр. 2537а, арк. 18 зв.; спр. 2644, арк. 13—14, 20; спр. 2796, арк. 227.

³⁹ Підраховано: Звезда, 1911, 2, 16, 27 апр.; 24 мая, 11 июня, 23 окт.; Нев. звезда, 1912, 6, 8, 27 мая; 3, 10, 17, 27 июня.

⁴⁰ Нев. звезда, 1912, 6, 8, 27 мая.

⁴¹ Підраховано: Правда, 1912, 22, 24, 25, 26, 27, 28 апр.; 4, 6, 25, 31 мая; 2, 5, 13, 14, 16, 19, 20, 21 июня.

⁴² Підраховано: Сев. Правда, 1913, 4, 9, 13, 14, 24, 27, 28 авг.

⁴³ Там же, 4 авг.; Пролет. Правда, 1914, 3 янв.

⁴⁴ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг.: Сб. документов и материалов, с. 581—582; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2795, арк. 4; Одесса на страницах «Правды».— Одесса, 1962, с. 10.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1913, спр. 289, ч. м., ч. 5, Б, арк. 31—32.

⁴⁶ Партарх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 8, арк. 12.

⁴⁷ Там же.

і моряками, одержувала від них листи, кореспонденції та грошову допомогу.

Листи від робітників, що надходили в редакцію «Правди», були проникнуті високою політичною свідомістю. Про це свідчить лист молодого робітника з Одеси, члена артілі водників А. К. Чечнева, який, надсилаючи на адресу газети зібрані серед своїх товаришів гроші, писав: «Ми, група послідовних марксистів, надсилаємо 5 крб. 25 коп. нашій дорогій захисниці. Вітаємо її, і зі свого боку будемо підтримувати її морально й матеріально. Лише при дружньому єднанні ми скинемо кайдани рабства»⁴⁸. Подібних листів і кореспонденцій у більшовицькі видання надходило немало⁴⁹. Аналіз їх змісту показує, що настрої робітників морського транспорту під впливом більшовицької пропаганди й агітації неухильно підносилися. Свідченням цього було піднесення їх політичної активності, зростання інтересу до подій, що відбувалися в країні. Ось як з цього приводу писав у листі більшовик В. П. Шапошников від 1 березня 1911 р.: «Слід лише з'явитися будь-якому центру, як до нього почнуть прислуховуватися великі маси. Я маю на увазі порт, а порт, як відомо, є душею всього міста і там зосереджені маси пролетарів»⁵⁰.

За допомогою більшовицьких легальних газет вісті про події, що відбувалися в країні, проникали в порти й революціонізує впливали на передову частину портових і суднових робітників, сприяли переходу їх на бік більшовиків. Один з революціонерів, встановивши зв'язок з робітниками Одеського порту, зазначав, що під впливом «Звезды» і «Правды» ці спочатку інертні робітники починали помітно активізуватися»⁵¹.

Важливим методом проведення ідейно-політичної роботи більшовиків серед портових і суднових робітників було видання й розповсюдження нелегальних листівок та газет. У радянській історико-партійній літературі зібрані цікаві дані про їх випуск, значення видавничої діяльності місцевих партійних організацій, в тому числі портових міст Чорноморського басейну⁵². В листівках і газетах висвітлювалися найважливіші питання діяльності партії та життя країни, викривався існуючий лад. Щоб залучити портових і суднових робітників до активного революційного руху, більшовики вживали різних заходів, щоб листівки і газети попадали в руки трудівників моря. Партійні організації Одеси, Миколаєва й Новоросійська за період 1907—1914 рр. видали і розповсюдили, за неповними даними, понад 20 листівок, присвячених портовикам і морякам⁵³. У листівках більшовики викривали провокаційні дії чорносотенців, спрямованих на розкол і розклад серед портових робітників, роз'яснювали спільність їх інтересів з інтересами усіх трудящих, заклякали робітників і робітницю підтримати боротьбу

⁴⁸ Цит. за кн.: Одесса на страницах «Правды», с. 10.

⁴⁹ Звезда, 1911, 2, 11 апр., 14 мая; Правда, 1914, 24 июня та ін.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1911, оп. 244, спр. 5, ч. 51, арк. 17.

⁵¹ ЦДА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 650, арк. 342.

⁵² Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.); Очерки истории партийных организаций Дона; Шигабудинов М. Ш. Рабочее движение на Северном Кавказе в годы реакции; Панченко В. С. Подпольная печать большевиков в борьбе за массы в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.).— Ростов н/Д: 1974.— 206 с.; Шморгуи П. М. Большевики Украины в период реакции, с. 101—138; Меркулов А. И., Манько А. В. Большевицкая подпольная печать в годы реакции.— М., 1980, с. 11—40 и др.

⁵³ Підраховано: Большевики Украины., с. 24—25, 82—84, 117—120, 141—143; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг.: Сб. документов и материалов, с. 89—90, 94—95; Революционное движение на Кубани в 1905—1907 гг.: Сб. документов и материалов.— Краснодар, 1956.— 375 с.; Хрестоматия по истории Кубани, ч. 1, с. 321—323; Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины в период реакции, с. 172, 173, 163—164; Шигабудинов М. Ш. Рабочее движение на Северном Кавказе в годы реакции, с. 77, 79—81, 91—92, 94; Ист. арх. 1958, № 1, с. 123; ЦДА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 288, арк. 24—25, 184—185; ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 184—197.

портовиків проти поліції й «артілей», створених з чорносотенців. У листівці «До суднових команд і робітників порту»⁵⁴ більшовики роз'яснювали портовикам і морякам значення класової солідарності пролетаріату, його організованості. Підкреслюючи, що визволення робітничого класу є справою рук самих робітників, у листівці проголошувалося: «Нехай захитається під нашим одноставним об'єднанням об'єднання рать капіталістів й уряду! Хай живе об'єднання робітничого класу Росії і всіх країн!»⁵⁵. Ідея про пролетарську єдність пронизує і виступ газети «Одесский рабочий» на захист заборонених профспілок вантажників хліба. Профспілки, писала газета, дітище революційної боротьби пролетаріату і тому їх не терпить реакція. Профспілки — та школа, в якій виробляється пролетарська солідарність і вміння боротися за робітничу справу. «Нехай же влада душить все те, що було досягнуто впертою й кривавою боротьбою робітничого класу, відповіддю на всі ці удари з боку передових робітників повинно бути ще більш тісне згуртування й одноставність, бо тільки в єднанні сила»⁵⁶. Портовики і моряки на власному досвіді переконувалися в правильності більшовицьких слів. Випуск під час столипінської реакції листівок і газет, прийнятих вірою в торжество справи робітничого класу, позитивно впливав на робітників підприємств морського транспорту.

У 1909 р. при активній участі більшовиків С. М. Когана та М. М. Лашевича була проведена велика робота по підготовці до видання «Рабочей газеты» — органу профспілки «Регістрація суднових команд і робітників порту»⁵⁷. Визначаючи політичну спрямованість майбутньої газети, більшовики звертали увагу портовиків і моряків на те, що їм слід мати таку газету, яка б не лише розповідала про важкі умови праці в порту, а й вказала шляхи боротьби проти них⁵⁸.

Охранка масовими арештами більшовиків і найбільш свідомих портових та суднових робітників перешкодила здійсненню накреслених планів. Однак ідея про необхідність видавати свою революційну газету продовжувала жити у свідомості трудівників моря. У більшовицькій газеті «Звезда» В. П. Шапошников підкреслював, що портовикам і морякам потрібна така газета, «яка поряд з інформативним матеріалом висвітлювала б дійсність в суворо марксистському дусі»⁵⁹.

В. В. Воровському, С. В. Малишеву, В. П. Шапошникову вдалося на деякий час (з 21 травня по 12 червня 1911 р.) взяти в свої руки газету «Черноморский портовой вестник» й використати її в революційних цілях⁶⁰. Газета особливу увагу приділяла порту, робітникам морського транспорту. Вона закликала їх до згуртування і революційної боротьби⁶¹.

Таким чином, незважаючи на величезні труднощі в справі створення й організації роботи марксистських гуртків, відсутність досвідчених пропагандистів, більшовики портових міст Чорноморського басейну вживали різних заходів, щоб портові і суднові робітники поступово оволодівали революційну теорію і могли протистояти натиску контрреволюційних сил, які намагалися роззброїти їх ідейно, принизити свідомість й відвернути від боротьби з царизмом і капіталізмом. Хоч результати цієї роботи були менш успішними, ніж фабрично-заводського пролетаріату, однак вона сприяла подоланню у портовиків і моряків дрібнобуржуазних вагань, вивільнення їх з-під впливу меншовиків та есерів й переходу на позиції більшовиків.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 185 зв.—187 зв.

⁵⁵ Там же, арк. 187 зв.

⁵⁶ Одес. рабочий, 1908, 5 марта.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 98—103.

⁵⁸ Там же, арк. 187 зв.

⁵⁹ Звезда, 1911, 2 апр.

⁶⁰ Мещеряков И. Из литературной деятельности В. В. Воровского в Одессе.—Крас. новь, 1929, кн. 7, с. 185.

⁶¹ Черномор. портовой вестн., 1911, 21, 29 мая, 5, 12 июня.

Деякі питання розробки і здійснення науково-технічної політики ЧССР

С. Ю. ПРУНИЦЯ (Ужгород), С. І. МІТРЯЄВА (Ужгород)

За роки будівництва соціалістичного суспільства ЧССР досягла значних успіхів у розвитку науки і техніки. За порівняно короткий історичний строк республіка вийшла на рівень найбільш розвинутих за науково-технічними показниками країн світу. Цим самим на прикладі Чехословаччини ще раз було підтверджено значимість марксистсько-ленінського положення про закономірності будівництва соціалізму в промислово розвинутих країнах. Адже рівень її економічного розвитку був порівняно високим ще до початку соціалістичних перетворень.

Комуністична партія і уряд Чехословаччини завжди приділяли величезну увагу формуванню і розвитку науково-технічного потенціалу, розглядаючи його як невід'ємну складову частину всього народного господарства країни. Важливо підкреслити, що при цьому протягом усієї історії ЧССР першочергове значення надавалося розвитку взаємозв'язків у цій сфері з братніми соціалістичними країнами і насамперед з Радянським Союзом. Між Чехословаччиною і СРСР ще у 1947 р. було укладено Угоду про науково-технічне співробітництво. Вона створила необхідні передумови для розширення і поглиблення такого співробітництва. З утворенням у 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги ці взаємозв'язки набули динамічного розвитку і стали всеосяжними.

Нарощування темпів науково-технічного прогресу (НТП) і використання його досягнень проводяться в ЧССР планомірно в масштабах всього суспільства, на основі єдиної загальнодержавної соціально-економічної політики. Керуючись марксистсько-ленінським принципом примату політики над економікою, КПЧ при розробці народногосподарських планів, тісно пов'язаних з досягненнями науково-технічної революції (НТР), підпорядковує їх вирішенню передусім соціальних завдань будівництва розвинутого соціалістичного суспільства.

Шлях до вершини науково-технічного прогресу ЧССР довелося починати з порівняно низького рівня розвитку науки, успадкованого від минулого. Загальна кількість осіб, які займалися в буржуазній Чехословаччині науково-технічною діяльністю, не перевищувала 5 тис. чол.¹ Що ж до професійних кадрів науковців, то їх чисельність не перевищувала тоді й 2 тис. чол.² Крім того, науково-дослідницька діяльність в країні не планувалася та не координувалася з єдиного центру. Лабораторії, конструкторські установи тощо при капіталістичних підприємствах, займалися в основному дослідженнями прикладного характеру і експериментальною діяльністю.

У досоціалістичний період характерною рисою науково-технічного потенціалу Чехословаччини, про який можна говорити лише умовно, було його вкрай нерівномірне розміщення у країні. Зосереджувався він передусім в чеських землях, головним чином у Празі, Брно, частково у Братиславі та деяких інших великих культурних і промислових центрах. Що ж до периферії, то там наука не розвивалася.

Будівництво соціалізму в ЧССР відкрило широкий простір не тільки для всебічного і неухильного розвитку науки і техніки, а й для зближення науки з виробництвом. Щодо цього велике значення мало створення системи загальнодержавної координації і централізованого керівництва розвитком НТП. Вже у 1949 р. був прийнятий закон про організацію науково-дослідної діяльності. Згідно з ним було створено Цен-

¹ Löbl K., Říha L. Vědeckotechnický pokrok a socialistický rozvoj v CSSR.— Praha, 1976, s. 56, 57.

² Социалистическая Чехословакия.— Прага, 1975, с. 130.

тральне управління по науково-дослідній діяльності³, у компетенцію якого входила розробка планів, контроль за науковими закладами, координація та сприяння розвитку їх дослідницької роботи, визначення основних проблем та головних напрямів розвитку науки, впровадження її досягнень у виробництво, організація закордонних зв'язків у галузі науково-дослідної діяльності тощо.

У 1950 р. на основі прийнятого нового закону це управління було реорганізовано в Центральне управління дослідницького і технічного розвитку⁴. Воно планувало нарощування науково-технічного потенціалу ЧССР, організацію, управління, програмування основних напрямів НТП країни. Тоді ж було прийнято державний указ, який відіграв важливу роль у налагодженні дослідницької діяльності на промислових підприємствах. У ньому, зокрема, підкреслювалося, що гарантією успіху технічного розвитку є організація дослідницької діяльності на них⁵.

Важливою віхою у розвитку науково-технічного потенціалу країни було створення у 1952 р. Чехословацької Академії наук (ЧСАН). Наступного року було створено й Словацьку Академію наук. Все це створило сприятливі умови не тільки для дальшого нарощування темпів НТП, особливо фундаментальних досліджень, а й для формування широкої мережі наукових установ і рівномірного розміщення їх на території країни. К. Готвальд так охарактеризував нову орієнтацію наукового розвитку в Чехословаччині: «...Не наука заради науки, не наука, відірвана від землі, а наука, пов'язана з життям і вимогами суспільства...»⁶.

Із створенням Чехословацької Академії наук були закладені надійні основи для комплексного розвитку науково-дослідної діяльності, керованої з єдиного центру, і подолання партикулярних та індивідуалістичних тенденцій в науці, що існували в минулому.

Велику роль у нарощуванні науково-технічного потенціалу Чехословаччини відіграв Х з'їзд КПЧ (червень 1954 р.), на якому поряд з іншими проблемами будівництва соціалізму в країні були детально обговорені завдання розвитку науки і техніки. Рішення цього з'їзду дістали дальшу розробку на жовтневому і грудневому (1954 р.) пленумах ЦК Комуністичної партії Чехословаччини. ЦК КПЧ у вересні 1955 р. на основі директив названих пленумів розробив і ухвалив тези «Про дальший технічний розвиток чехословацької промисловості»⁷. В цьому документі, зокрема, підкреслювалося важливе значення використання досягнень науки і техніки для розвитку економіки, зверталася особлива увага на необхідність прискорення впровадження науково-технічних розробок у виробництво та поліпшення організації управління й координації наукових досліджень. Ці тези було покладено в основу при складанні другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни на 1956—1960 рр.

У лютому 1956 р. на основі директивних вказівок КПЧ уряд Чехословаччини прийняв постанову «Про завдання науки по забезпеченню розвитку та підвищенню технічного рівня чехословацької промисловості»⁸. Згідно з цим документом було створено урядову комісію по технічному розвитку, яка стала консультативним органом з цих питань. На неї також покладалося завдання контролю за впровадженням у життя тез ЦК КПЧ «Про дальший технічний розвиток чехословацької промисловості».

Нова постанова про технічний розвиток народного господарства, прийнята урядом країни у 1957 р., вказувала на необхідність створення

³ L ö b l K., Ř í h a L. Op. cit., s. 122.

⁴ Ibid., s. 124.

⁵ Ibid., s. 126.

⁶ Gottwald K. Budovatelský program třetí vlády Národní fronty česků a slovaků.— Spisy, sv. XIII., s. 147.

⁷ Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии.— М., 1979, с. 304.

⁸ Там же.

й підготовки кадрів як на важливу умову дальшого розвитку економіки країни на базі використання нової техніки. А в 1959 р. було створено спеціальний орган по керівництву НТП в країні — Державний комітет по розвитку техніки⁹.

Завдяки повсякденній турботі Комуністичної партії і уряду Чехословаччини про вдосконалення керівництва розвитком науки і впровадженням її досягнень у промисловість в країні на кінець 50-х років був створений вже значний науково-технічний потенціал. Так, якщо в 1950 р. науково-дослідною діяльністю займався 14 тис., а у 1955 р. — 58 тис., то в 1960 р. — понад 92 тис. чол.¹⁰

На рубежі 50—60-х рр. у зв'язку з побудовою основ соціалізму в ЧССР перед брательною країною постали нові, більш складні завдання по дальшому вдосконаленню суспільного виробництва. На порядок денний постало питання переходу до інтенсифікації економіки і здійснення глибоких структурних змін в ній. У зв'язку з цим проблеми дальшого розвитку науки і техніки набули ще актуальнішого значення. Ці проблеми знайшли належне місце в рішеннях XII з'їзду КПЧ (початок грудня 1962 р.), який висунув вимогу домогтися піднесення ефективності народного господарства. З'їзд поставив завдання розробки довготривалої концепції розвитку економіки і здійснення глибокого наукового підходу до керівництва нею. Форум чехословацьких комуністів націлив партію та державні органи на більш ефективне використання у народному господарстві досягнень науки й техніки, можливостей міжнародного поділу праці, а також на створення передумов для поступового переходу від екстенсивного розвитку економіки до інтенсивного¹¹.

У цьому ж ключі названі проблеми розглядалися і на XIII з'їзді КПЧ (травень—червень 1966 р.), який підтвердив курс партії на створення передумов переходу до інтенсивного розвитку народного господарства, на підвищення наукового рівня керівництва ним, на більш ефективне впровадження у виробництво досягнень НТР¹².

В результаті втілення у життя політики партії в галузі науки і техніки темпи НТП в країні постійно зростали. Вживалися заходи щодо оптимізації організаційних форм управління ним, зміцнення зв'язку науки з виробництвом. У 1965 р. у зв'язку з принциповою перебудовою функціональних органів управління народним господарством сталися зміни і в організаційній системі управління науково-технічним розвитком. Так, Державну комісію по розвитку й координації науки і техніки і Державну комісію по капітальному будівництву було скасовано. Замість них, а фактично на основі їх злиття, була утворена Державна комісія по техніці, яка проіснувала до квітня 1968 р., поступившись місцем Міністерству техніки. На останнє покладалася відповідальність за проведення державної політики в галузі розвитку науки і техніки.

З подоланням на початку 70-х років кризових явищ в чехословацькому суспільстві, відновленням стабільності й динамічного розвитку народного господарства, перед країною відкрилися нові горизонти розвитку науки та техніки, а головне — відбулися істотні зрушення в справі дальшого зміцнення науково-технічної бази. На відміну від 60-х років, коли розвиток останньої йшов насамперед по лінії кількісного її нарощування, тепер головна увага стала приділятися якісному її вдосконаленню, поліпшенню структури, оснащеності, підвищенню кваліфікації кадрів¹³. Вирішальну роль у цьому відіграли рішення XIV з'їзду КПЧ (травень 1971 р.). На основі глибокого аналізу та реа-

⁹ L ō b l K., R i h a L. Op. cit., s. 131.

¹⁰ Социалистическая Чехословакия, с. 133.

¹¹ XII s j a z d K o m u n i s t i c k ě s t r a n y C e s k o s l o v e n s k a, 1962.— P r a h a, 1962, s. 49, 92.

¹² Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии, с. 340.

¹³ R u d e p r á v o, 1983, 18. č e r v n a.

лістичної оцінки досягнутого рівня у справі будівництва нового життя з'їзд розробив марксистсько-ленінську програму будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, наголосив на тому, що основним напрямом економічної політики партії повинно стати послідовне і всебічне підвищення ефективності народного господарства, засноване на максимальному використанні інтенсивних факторів зростання шляхом впровадження досягнень НТР. Форум комуністів країни поставив завдання «прискорити темпи науково-технічного прогресу, який стає вирішальним фактором піднесення соціалістичної економіки»¹⁴. З'їзд вказав далі на необхідність розробки відповідних науково-технічних програм, які передбачали б послідовну концентрацію кадрів науковців і матеріальних ресурсів на тих напрямках, які мають вирішальне значення для забезпечення перспективних потреб народного господарства і враховували б світові тенденції прогресу науки, техніки й матеріального виробництва¹⁵.

XIV з'їзд КПЧ відіграв важливу роль і в справі визначення тих проблем в галузі науки і техніки, які доцільно вирішувати спільно з іншими соціалістичними країнами, насамперед з СРСР, в рамках Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції, а також на двосторонній основі. Таким чином, курс Комуністичної партії Чехословаччини на будівництво розвинутого соціалістичного суспільства, розроблений на початку 70-х років, дав могутній імпульс дальшому розвитку науки і техніки в країні.

Свідомо ставлячи науку на службу вирішенню складних економічних проблем, на розв'язання завдань дальшого динамічного розвитку чехословацького суспільства, КПЧ продовжувала безперервно розробляти цілеспрямовану програму НТП і вдосконалювати керівництво ним. У 1971 р. з метою поліпшення управління розвитком науки й техніки в ЧССР було створено Федеральне міністерство по розвитку техніки та капітального будівництва, на яке покладалася відповідальність за розробку і втілення у життя єдиної державної науково-технічної політики¹⁶. Були внесені істотні зміни в планування розвитку науки і техніки. Насамперед державні плани в цій сфері стали невід'ємною частиною єдиного народногосподарського плану країни. Вони охоплюють основні напрями наукових досліджень відповідно до цілей науково-технічної політики партії і уряду.

На основі рішень XIV з'їзду КПЧ було розроблено Державний план розвитку науки і техніки на 1971—1975 рр., тобто на п'яту п'ятирічку. Він охоплював головні проблеми розвитку провідних галузей народного господарства і містив 34 програми науково-технічних розробок та досліджень.

У роки п'ятої п'ятирічки загальна сума асигнувань на розвиток науки і техніки становила 57 млрд. крон, з яких з державного бюджету виділялося 29 млрд. крон, або 3,6% запланованого національного доходу¹⁷. За цим показником ЧССР зайняла одне з провідних місць серед розвинутих у науково-технічному відношенні країн світу. Зазначимо, що на фінансування робіт по названих програмах з державного бюджету виділялося понад половину всіх запланованих коштів на розвиток науки й техніки, решта виділялася з фондів підприємств, що було новим для фінансування державних програм науково-технічного розвитку¹⁸.

Важливу роль у нарощуванні темпів НТП відіграв травневий (1974 р.) Пленум ЦК КПЧ, який був спеціально присвячений цій важ-

¹⁴ XIV sjazd Komunistické strany Československa.— Bratislava, 1971, s. 605.

¹⁵ Ibid., s. 209.

¹⁶ Československá Federace. Zákony o federalním uspořádání CSSR.— Praha, 1972, s. 201.

¹⁷ Научно-техническая политика стран социализма.— М., 1977, с. 211.

¹⁸ Rudé právo, 1971, 13. ledna.

ливій проблемі. В рішенні Пленуму підкреслювалося, що Комуністична партія розглядає дальший розвиток науки і техніки в ЧССР як революційне завдання робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції і всього суспільства¹⁹. Особливу увагу Пленум приділив підвищенню ролі плану як головного інструменту в реалізації єдиної загальнодержавної науково-технічної політики на основі довгострокових цільових програм²⁰.

Рішення травневого Пленуму Комуністичної партії Чехословаччини лягли в основу плану науково-технічного розвитку на 1976—1980 рр., прийнятому XV з'їздом КПЧ (квітень 1976 р.). Підкресливши значення НТП як головного фактора в підвищенні ефективності суспільної праці, досягненні якісних зрушень в технології виробництва та використанні сировини й енергетичних ресурсів, в поліпшенні умов життя та праці людей, з'їзд поставив завдання домогтися інтенсифікації науково-дослідної діяльності, найшвидшого впровадження досягнень науки у народне господарство, здійснення на практиці циклу: дослідження — розробка — виробництво — споживання²¹.

При цьому з'їзд підкреслив важливе значення фундаментальних наук для вирішення поставлених завдань. Було також наголошено, що у розвитку науки і техніки основною вимогою залишається досягнення найвищих показників їх ефективності, найтіснішого зв'язку з практикою. Для цього необхідно зосередити всі наукові сили на вирішальних ділянках і добитися того, щоб розвиток науки і техніки випереджав виробництво²².

В шостій п'ятирічці в ЧССР значно зросли асигнування на розв'язання завдань, пов'язаних з впровадженням досягнень НТР у народне господарство. Їх загальна сума досягла 79,5 млн. крон. Це значить, що частка витрат на розвиток науки та техніки досягла у 1980 р. 4,3% від усього національного прибутку проти 3,9% у 1975 р.²³ За цим показником ЧССР міцно увійшла до числа найпередовіших країн світу. На той час науково-дослідною діяльністю в країні займалися понад 181 тис. чол.²⁴

В план розвитку науки і техніки у шостій п'ятирічці було включено 36 програм, які охоплювали такі важливі галузі, як паливно-енергетична, металургійна, машинобудування, кібернетика й електроніка, виробництво хімічних матеріалів, комплексне використання деревини тощо²⁵.

XVI з'їзд КПЧ (квітень 1981 р.), підводячи підсумки розвитку НТП за роки шостої п'ятирічки, відмітив, що за період 1976—1980 рр. було вирішено 2063 науково-дослідних завдання, передбачених державним планом²⁶. Разом з тим з'їзд висунув нові, ще більш масштабні завдання, пов'язані з дальшим розвитком НТР в країні. Було підкреслено, що у справі зміцнення та модернізації матеріально-технічної бази країни, інтенсифікації виробництва і зростання продуктивності праці вирішальна роль відводиться науці і техніці. Лише на основі впровадження досягнень останніх у народне господарство, підкреслено на з'їзді, можна розвивати найпрогресивніші галузі, електроніку та мікроелектроніку, комплексну механізацію та автоматизацію, усувати тяжку фізичну працю, поширювати передові методи технології, удосконалювати управління та організацію праці. З'їзд вказав на необхідність

¹⁹ Zivot strany, 1974, č. 11, s. 5.

²⁰ Ibid., s. 6.

²¹ XV съезд Коммунистической партии Чехословакии.— М., 1977, с. 41.

²² Там же, с. 42.

²³ Čísła pro každého. 1981.— Praha, SNTL, 1981, s. 131.

²⁴ Ibid., s. 130.

²⁵ K u b i k J. Vědeckotechnický rozvoj v ekonomice ČSSR.— Praha, 1980, s. 54, 55.

²⁶ Čísła pro každého, 1981, s. 131.

найтіснішої інтеграції науки і виробництва і зазначив, що це одна з головних вимог сучасності²⁷.

Визначаючи головний напрям НТП, XVI з'їзд КПЧ підкреслив, що у поточній (сьомій) п'ятирічці та на період до 1990 р. головна увага науково-дослідної і проектно-конструкторської бази повинна бути спрямована на зменшення витрат енергії, металів та сировини, на підвищення продуктивності праці, підвищення експортних можливостей²⁸.

В Основних напрямках економічного і соціального розвитку ЧССР, затверджених з'їздом, виділено спеціальний розділ «Впровадження науково-технічного прогресу в народне господарство»²⁹.

Виконуючи рішення XVI з'їзду КПЧ, Чехословацька Академія наук з метою конкретизації єдиної державної політики в галузі науки, а також концентрації сил на вирішальних напрямках, розробила план розвитку і впровадження її досягнень у сьомій п'ятирічці. Він охоплює 51 основний напрям у галузі природничих і технічних наук і 10 напрямів в галузі суспільних наук³⁰.

Проблемам розвитку НТП в ЧССР і впровадження у її народне господарство досягнень науки та техніки було присвячено восьмий (червневий 1983 р.) Пленум ЦК КПЧ. Він приділив головну увагу тим питанням, що пов'язані з якнайшвидшою реалізацією найновіших науково-технічних розробок на практиці як ключової проблеми у розвитку народного господарства країни на сучасному етапі³¹. Пленум підкреслив основні напрями, по яких має йти нарощування темпів НТР. Серед них: забезпечення розвитку економіки при менших витратах енергетичних ресурсів; раціональне використання всіх видів сировини і матеріалів; підвищення самозабезпечення у галузі виробництва продуктів харчування шляхом постійного обертання земельного фонду, підвищення його врожайності, зниження витрат виробництва; поступове формування більш раціональної структури чехословацької промисловості, насамперед машинобудування, електротехніки; використання роботів і маніпуляторів з метою піднесення продуктивності праці тощо³².

В. І. Ленін підкреслював, що «соціалізм неможливий без... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки...»³³. Зрозуміло, що забезпечити цю вимогу, спираючись лише на власний науково-технічний потенціал, ЧССР об'єктивно не в змозі. Вона послідовно проводить лінію на тісне науково-технічне співробітництво з Радянським Союзом та іншими країнами — членами РЕВ.

Будучи рівноправним партнером у цій міжнародній економічній організації соціалістичних країн, Чехословаччина здійснює науково-технічне співробітництво в ній на основі тісних взаємозв'язків та поєднання багасторонніх і двосторонніх форм, що дає їй змогу найбільш повно і оперативно вирішувати проблеми НТП. Для цього співробітництва характерним є таке: взаємний обмін науково-технічною документацією; проведення постійних консультацій з найважливіших проблем розвитку науки і техніки; координація народногосподарських планів; розробка науково-технічних прогнозів на перспективу; планування та здійснення наукових і технічних програм; взаємозв'язки у галузях науково-технічної інформації та підготовки наукових кадрів тощо.

Зв'язки ЧССР з країнами—членами РЕВ, насамперед з СРСР, у галузі науки і техніки неухильно розширюються і поглиблюються. На якісно новий рівень вони піднялися з початку 70-х років, коли національні плани братніх країн по розвитку науки і техніки почали

²⁷ XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии.— М., 1982, с. 25.

²⁸ Там же, с. 117.

²⁹ Там же, с. 177.

³⁰ Там же, с. 117, 118.

³¹ Rudé právo, 1983, 17. сěrvna.

³² Ibid.

³³ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 283.

пов'язуватися з планами науково-технічного співробітництва в рамках Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Вказуючи на величезне значення для ЧССР співробітництва в галузі науки і техніки з країнами соціалістичної співдружності, XVI з'їзд КПЧ підкреслив: «Ми повинні усвідомити, що для прискорення НТП в усіх вирішальних галузях народного господарства наших зусиль недостатньо. Тому необхідно їх примножувати шляхом поглиблення співробітництва з іншими братніми країнами, насамперед з Радянським Союзом»³⁴.

XVI з'їзд КПЧ вказав на необхідність орієнтації наукового співробітництва в рамках РЕВ насамперед на вирішення таких проблем, які передбачали б кооперацію або спеціалізацію, а також на вищі форми науково-технічного співробітництва на договірній основі та на створення поєднаних колективів вчених³⁵.

Для Чехословаччини, як це незаперечно довела практика будівництва соціалізму, науково-технічне співробітництво з країнами соціалістичної співдружності має надзвичайно важливе значення. Досить сказати, що в ЧССР немає жодної промислової або науково-технічної галузі, де б не використовувався їх досвід, наукові та технічні досягнення. Як відмітив член Президії, секретар ЦК КПЧ М. Якеш на VI з'їзді чехословацького науково-технічного товариства (квітень 1983 р.), розвивати науку і техніку тільки своїми зусиллями, означає діяти у протиріччі з інтернаціональним характером науки³⁶.

Чехословаччина нині бере участь у розробці понад 90% проблем і тем, що виконуються згідно з планами багатостороннього і двостороннього науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ. Або іншими словами, вона бере щорічно безпосередню участь у вирішенні в середньому до 2 тис. дослідницьких і проектних завдань, передбачених 200 міжнародними угодами. ЧССР щорічно направляє в країни РЕВ близько 10 тис. спеціалістів і таку ж кількість приймає з цих країн. Щорічно вона також передає країнам РЕВ близько 3500 комплектів науково-технічної документації і стільки ж отримує від них³⁷.

Особливо важливу роль відіграє науково-технічне співробітництво з Радянським Союзом, без якого, як зазначають чехословацькі фахівці, окремі галузі сучасного промислового виробництва країни не розвивалися б взагалі, або не досягли сучасних масштабів³⁸. При цьому йдеться про такі галузі народного господарства, що зв'язані з НТП. Взяти хоча б таку нову перспективну галузь народного господарства, як атомне машинобудування. Скориставшись радянською технологією, підприємства ЧССР освоїли випуск таких видів обладнання, як реактори, парогенератори тощо. Із створенням цієї галузі ЧССР увійшла до числа десяти держав, здатних виробляти комплексне обладнання для атомних електростанцій³⁹. Або інший яскравий приклад. Промисловість Чехословаччини в досоціалістичний період зовсім не виробляла шарикопідшипники й змушена була імпортувати їх із західного ринку. Нині ж завдяки Радянському Союзові, який допоміг технічного документацією, підготовкою спеціалістів, в ЧССР виробляється понад 1300 типів шарикопідшипників⁴⁰.

Радянський Союз надав дійову допомогу, насамперед технічною документацією, обладнанням і підготовкою спеціалістів, при спорудженні таких гігантів чехословацької промисловості, як алюмінієвий завод у Жияру-на-Гроні, заводу в Слованській-Лупчі по виготовленню пеніциліну, хімічного заводу в Залузі, нафтохімічного заводу «Слов-

³⁴ XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии, с. 118.

³⁵ Там же, с. 182.

³⁶ Rudé právo, 1983, 17. dubna.

³⁷ Ibid., 1985, 17. ledna.

³⁸ Gavenda Z. Vědeckotechnická spolupráce mezi CSSR a SSSR.— Praha, 1975, s. 44.

³⁹ Зернов Б. П., Лушников О. Е. Чехословакия.— М., 1982, с. 123.

⁴⁰ Gavenda Z. Op. cit., s. 52.

нафт» та хімічного заводу ім. Г. Димитрова в Братиславі, одного з найбільших металургійних підприємств країни — Східнославацького металургійного комбінату в Кошице, атомних електростанцій «Богуніце» В-1 та В-2, празького метрополітену та багатьох інших⁴¹.

Всі грані радянсько-чехословацького науково-технічного співробітництва знайшли своє яскраве відображення під час розробки і реалізації програми «Інтеркосмос», а також запуску першого міжнародного соціалістичного екіпажу, у якому взяв участь В. Ремек — перший льотчик-космонавт в історії Чехословаччини.

Важливою віхою у розвитку науково-технічного співробітництва в рамках соціалістичної співдружності стала Економічна нарада країн — членів РЕВ на найвищому рівні, яка відбулася у Москві (червень 1984 р.). На ній провідними напрямками економічної стратегії цих країн було визначено всемірне прискорення науково-технічного прогресу та курс на послідовну інтенсифікацію виробництва.

Учасники наради домовилися про розробку Комплексної програми науково-технічного прогресу на 15—20 років, яка має стати базою для вироблення погодженої, а в деяких галузях і єдиної, науково-технічної політики братніх країн. Серед пріоритетних напрямів НТП були названі такі, як електронізація та комплексна автоматизація народного господарства, атомна енергетика, нові матеріали і технологія виробництва і обробки, біотехнологія.

З особливою силою на Нараді наголошувалося, що на чільне місце на нинішньому етапі висуваються саме проблеми спеціалізації і кооперації, поділу праці в науці, техніці, виробництві⁴².

Президія ЦК КПЧ і уряд ЧССР, розглянувши підсумки московської Наради, високо оцінили розроблені нею заходи по дальшому поглибленню економічного і науково-технічного співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ⁴³. Вони підкреслили, що в розвитку й інтенсифікації народного господарства Чехословаччини величезну і дедалі зростаючу роль відіграє даліше поглиблення її співробітництва з братніми країнами і насамперед з СРСР, розширення взаємних зв'язків в галузі науки і техніки.

Рішення московської Наради знайшли повне відображення у розробці національної програми розвитку науки і науково-технічного прогресу ЧССР на наступний період. Важливе значення щодо цього мають такі документи програмного характеру, як «Основні напрями економічного і соціального розвитку ЧССР до 1995 р.» та «Головні напрями розвитку науки і техніки до 1995 р.», що їх було ухвалено урядом Чехословаччини у вересні 1984 р.⁴⁴ В цих документах визначено масштаби та основні напрями науково-технічної політики країни з врахуванням тісної взаємодії її науково-технічного і виробничого потенціалу з потенціалом країн — учасниць РЕВ.

Чільне місце в реалізації рішень московської Наради відводиться в планах розвитку народного господарства ЧССР у наступній, восьмій п'ятирічці.

Якісно новий етап у радянсько-чехословацькому співробітництві відкрили переговори Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з Генеральним секретарем ЦК КПЧ, Президентом ЧССР Г. Гусаком в травні цього року в Москві і підписання ними «Програми довготривалого економічного і науково-технічного співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Соціалістичною Республікою на період до 2000 року». Надаючи першочергового значення прискоренню науково-технічного прогресу у провідних галузях народного господарства, комплексному впровадженню досягну-

⁴¹ G a v e n d a Z. Op. cit., s. 44—48.

⁴² Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ, 1984, № 7, с. 5—8.

⁴³ Rudé právo, 1984, 23. června.

⁴⁴ Ibid., 1985, 17. ledna.

тих результатів у виробництво як вирішальному фактору інтенсифікації економіки і зростання суспільної продуктивності праці, СРСР і ЧССР висловили рішучість і далі проводити узгоджену, а в окремих галузях єдину науково-технічну політику, продовжувати співробітництво у розробці фундаментальних досліджень як основи НТП. Відповідно до рішень Економічної наради країн — членів РЕВ на найвищому рівні сторони домовилися повніше використовувати засоби поглиблення соціалістичної економічної інтеграції, що є у їхньому розпорядженні ⁴⁵.

Таким чином, проблемам створення і розвитку потужного науково-технічного потенціалу та його оптимального і ефективного використання як в інтересах будівництва соціалізму в Чехословаччині, так і зміцнення всієї соціалістичної співдружності КПЧ приділяє постійну і неослабну увагу, домагаючись, щоб країна у тих галузях і виробництвах, які визначають технічний прогрес, перебувала на передових позиціях.

⁴⁵ Правда, 1985, 11 юнія.

Л. П. УРМАНОВА (Київ)

АНТИВОЄННІ ІДЕЇ ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО

Одним з найактуальніших завдань сучасності є боротьба за збереження і зміцнення миру між народами. «Не підготовка до війни, яка прирікає народи на безглузду розтрату своїх матеріальних і духовних багатств, а зміцнення миру — ось дороговказ у завтрашній день»¹, — зазначалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Історія суспільної думки свідчить, що ідея усунення воєн з життя людства здавна хвилювала його передові уми. Так, вона знайшла чітке відображення в працях гуманістів епохи Відродження, яку Ф. Енгельс характеризував як «...найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством...»². Ідеал мирного життя гуманісти пов'язували з свободою і гідністю людини, її щастям і вищим благом, з нормами людської моралі. Будучи переконаними в тому, що війна — найбільше соціальне зло, а мир — неодмінна умова суспільного розвитку, багато мислителів епохи Відродження, зокрема Піко делла Мірандола, Дж. Колет, Т. Мор, Доні, де Гевара, Х. Л. Вівес та інші, критикували агресивну зовнішню політику європейських держав.

Яскравим зразком ставлення передових діячів того часу до проблеми війни і миру були антивоєнні ідеї Еразма Роттердамського (1469—1536) — одного з найвизначніших гуманістів епохи Відродження. Як і багато інших мислителів, він рішуче протестував проти загарбницьких феодалських війн і кривавих усобиць, що охопили Європу на рубежі XV—XVI ст., і протиставив їм свій ідеал досконалої держави, політика якої ґрунтувалася на дружніх відносинах з іншими країнами.

Слід зазначити, що багатогранна творчість Е. Роттердамського справила помітний вплив на його сучасників, а пізніше — й на представників філософської думки нового часу, причому не тільки на заході Європи. Вже в XVI ст. ідеї гуманіста поширювалися в Польщі, Чехії, Росії, а також на українських і білоруських землях. До них звертався, наприклад, видатний мислитель і громадський діяч України та Білорусії Мелетій Смотрицький, про що свідчив його знаменитий «Тренос, або Плач східної церкви» (1610 р.). Ідейна спадщина гуманістів епохи Відродження, в тому числі Еразма, відіграла важливу роль у формуванні раннього Просвітництва на Україні³. Перші українські просвітники — вчені Києво-Могилянської академії — досить часто посилалися на Еразма в своїх лекційних курсах і філософських працях. Його твори зберігалися в академічній бібліотеці і приватних книгозбірнях викладачів, а педагогічні принципи використовувалися ними в навчальній практиці. В XVII—XVIII ст. з'явилися і перші вітчизняні переклади еразмових праць, що сприяло дальшому поширенню його ідей серед представників передових кіл Росії й України. Так, у 60-і роки XVII ст. педагогічний трактат гуманіста «Про пристойність дитячої поведінки» був перекладений Є. Славинецьким і виданий під назвою «Гражданство обычаев детских». На початку XVIII ст. випускник Києво-Могилянської академії Г. Бужинський переклав знамениті еразмові «Домашні бесі-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 36.

² Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 326.

³ Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — К., 1984, с. 102—113.

ди», наприкінці того ж століття з'явилися «Воспитание християнського государя» і «Меч воинствующего християнина», а в XIX ст.— кілька російських перекладів його славнозвісного сатиричного твору «Похвала Глупоті».

Безумовно, увагу прогресивних російських та українських діячів привертало в творчості гуманіста не лише гостра критика духовенства, особливо чернецтва, його виступи проти марновірства, релігійного фанатизму і політичної тиранії, не лише проповідь толерантності і висока оцінка людської гідності та свободи, а і його антивоєнні погляди. На Україні, що протягом XVI—XVIII ст. стогнала під ярмом польсько-литовських загарбників, і в Росії, яка в той період відбивала численні напади Польщі, Швеції та інших держав, заклик Еразма до миру і злагоди між різними країнами не міг не знайти співчуття передових мислителів. Все це, на нашу думку, зумовлює необхідність наукового дослідження творчої спадщини гуманіста, зокрема його антивоєнних творів.

Трактування Е. Роттердамським проблеми війни і миру вже привертало увагу буржуазних дослідників Ф. Гельднера, І. Турлемана, Г. Трайнена, К. Томпсона, І. Хейзінги, Е. Кьорбера⁴, які розглядали ці погляди насамперед як складову частину його політичної теорії. З марксистських позицій антивоєнні ідеї мислителя висвітлювали радянські вчені І. С. Андрєєва та М. М. Смірін⁵. І. С. Андрєєва використала твори Еразма поряд з працями інших гуманістів для характеристики антивоєнної традиції, властивої передовій філософській думці епохи Відродження. Вона дійшла висновку, що Е. Роттердамський «послідовно розвінчав погляд на війну як на доблесне діяння»⁶. М. М. Смірін звернувся до проблеми війни і миру в зв'язку з вивченням ідеї свободи волі в політичній концепції Еразма. Він показав ставлення гуманіста до категорії справедливих війн, висвітлив позиції останнього з питання про походи проти турків. Обидва дослідники зазначили, що розв'язання питання про цілковите усунення війн з життя людства Еразм пов'язував з об'єднанням доброї волі всіх людей, спрямованої на досягнення цієї високої моральної мети⁷.

Автор даної замітки робить спробу розглянути антивоєнне вчення Еразма як найважливішу ланку його суспільного ідеалу, тобто показати, в чому гуманіст бачив соціальне зло війни, як, виходячи з своїх уявлень про досконалу державу, він оцінював події сучасності і критикував військову політику панівних класів феодального суспільства.

Пропаганда миру і рішуче засудження загарбницьких воєн були характерними мотивами творчості Еразма. Так, уже в розділах твору «Похвала Глупоті» (1509), присвячених сатиричному зображенню духовенства, містився ряд критичних зауважень, спрямованих проти військової політики пап, німецьких єпископів та інших представників кліру⁸.

Антивоєнна позиція мислителя яскраво розкривалася в його епістолярній спадщині. На особливу увагу заслуговує лист гуманіста абату

⁴ Geldner F. Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus von Rotterdam.— Berlin, 1930, S. 118—133; Thurlleman J. Erasmus von Rotterdam und J. L. Vives als Pazifisten.— Freiburg, 1932; Treinen H. Studien zur Idee der Gemeinschaft bei Erasmus von Rotterdam.— Saarlouis, 1955, S. 158 ff.; Thompson C. R. Erasmus as Internationalist and Cosmopolitan.— In: Archiv für Reformationsgeschichte, 1955, N 46, S. 167—195; Huizinga I. Europäischer Humanismus: Erasmus.— Hamburg, 1958, S. 75—77, 135; Koerber E. Die Staatstheorie des Erasmus von Rotterdam.— (West-) Berlin, 1967, S. 95—102.

⁵ Андрєєва И. С. Проблема мира в западноевропейской философии.— М., 1975, с. 21—24; Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии.— М., 1978, с. 100—108.

⁶ Андрєєва И. С. Указ. соч., с. 22.

⁷ Там же, с. 24; Смирин М. М. Указ. соч., с. 107—108.

⁸ Эразм Роттердамский. Похвала Глупости.— М., 1983, с. 170—172.

монастиря св. Бертіна Антонію Бергенському, відправлений з Лондона 14 березня 1513 р.*, що являє собою, по суті, невеликий антивоєнний трактат, написаний у період підготовки Англії до війни з Францією. Розповівши про події, свідком яких йому довелося бути, Еразм зазначив, що воєнні приготування негативно вплинули на духовну атмосферу в країні⁹. Він висунув численні аргументи проти війни і запропонував абату Антонію докласти максимум зусиль, щоб урегулювати конфлікт між Англією та Францією¹⁰.

Антивоєнні ідеї, які містилися у вказаному листі, було покладено в основу XI, заключного розділу політичного трактату Еразма «Виховання християнського государя» (1515). В ньому обгрунтовано думку про те, що обов'язок істинного правителя — пристрасно бажати миру і уникати війни. Гуманіст докладно показав її згубні наслідки і закликав європейських правителів припинити «таке тривале і огидне безумство», укласти мир між країнами¹¹.

Найвищою пафосу антивоєнні ідеї мислителя досягли в іншому його політичному трактаті — «Скарга Миру» (1517). Устами персоніфікованого Миру Еразм різко засудив явні й приховані чвари, що панують у всіх соціальних верствах, усвідомлюючи, що вони призводять до підриву державної єдності. Цей трактат, як і попередні антивоєнні твори, він завершив пристрасним закликом до миру і згоди, який адресував насамперед панівним класам — головним винуватцям виникнення воєн¹². Тема війни і миру звучала також на сторінках «Домашніх бесід» (20—30-і роки XVI ст.) — твору, який і досі залишається одним з найпопулярніших у спадщині гуманіста¹³.

Ідеалом Еразма була процвітаюча держава, громадяни якої працюють для спільного блага: будують і прикрашають міста, розвивають землеробство, ремесла, торгівлю, науки і мистецтва. Виходячи з цих уявлень, гуманіст відстоював мир як найпершу умову нормального творчого життя суспільства. «Добре впорядковані міста, добре оброблені поля, найкращі закони, найблагодородніші науки», — писав він, — усе це плоди миру¹⁴. Війна ж, навпаки, призводить до занепаду господарського життя, до загибелі квітучих міст. Вона прирікає держави на безглузді витрати. «На руйнування міст, — писав Еразм, — витрачається більше коштів і зусиль, ніж знадобилося б для спорудження нових», а на підготовку війни йде стільки багатств і праці, «що десятої частини їх вистачило б для збереження миру»¹⁵. Гуманіст підкреслював збитковий характер будь-якої війни: які б вигоди не віщував завойовницький похід, «збиток виявиться більшим за прибуток»¹⁶. «Часто й переможець оплакує перемогу, куплену надто дорогою ціною»¹⁷.

Таким чином, Еразм засуджував війну, оскільки вона завдає удару по економічній базі суспільства, перешкоджає процвітанню держави.

Подібно до Т. Мора та інших гуманістів Е. Роттердамський пов'язував свої надії на оновлення суспільного життя з моральним удосконаленням людей. Тому він приділяв особливу увагу етичному аспектові

* Голландський історик І. Хейзінга вважав цей лист першим антивоєнним твором Еразма (Huizinga I. Op. cit., S. 77).

⁹ Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia... recognovit Johannes Clericus. Lugduni Batavorum, 1703—1706, t. III, ep. CXLIV (далі — ep. CXLIV), 123 A. B.

¹⁰ Ibid., 125 A.

¹¹ Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia... recognovit Johannes Clericus. Lugduni Batavorum, 1703—1706 (далі — LB), t. IV, 610 F.

¹² Ibid., 641 D; 642 A—C.

¹³ Див., наприклад, діалог «Сповідь солдата», «Солдат і картезіанець» (Еразм Роттердамський. Разговори запросто. — М., 1969, с. 35—39, 170—177).

¹⁴ LB, t. IV, 639 B—C.

¹⁵ Ibid., 609 A; E—F.

¹⁶ Ep. CXLIV, 123 E.

¹⁷ LB, t. IV, 609 F.

проблеми війни і миру. Війна аморальна за самою суттю: вона розліває людей, робить їх жорстокими, жадібними, безпринципними¹⁸. До того ж війна ведеться руками аморальних соціальних суб'єктів — «дармоїдів, звідників, злодіїв..., вічних боржників та інших покидьків суспільства», для яких «невелика нажива дорожча за життя»¹⁹. «Немає іншого більш нікчемного і огидного сорту людей», ніж подібні во-яки²⁰, — писав він.

Еразм підкреслював не лише аморальний характер такого воїнства, а і його шкідливість для суспільства. Військові не беруть участі в суспільно корисній праці, рід їхніх занять — найзгубніший вид дармоїдства, внаслідок якого «відбувається руйнування всіх добрих справ і нагромадження всіх ганебних»²¹.

Ці міркування Еразма збігаються з уявленнями Т. Мора. Автор «Утопії» також негативно ставився до солдатів, особливо найманців, називаючи їх розбійниками, чудовиськами, згубною пошестю. Мор, як і Еразм, вважав зайвим і навіть шкідливим для держави «годувати нескінченну безліч такого роду людей, котрі загрожують мирові...»²².

Одним з найважливіших принципів організації внутрішнього життя держави Еразм вважав встановлення справедливості. Під цим він розумів насамперед дотримання законів усіма без винятку членами суспільства. Війна ж веде до зневажання законів, до численних правопорушень і тим самим знову ж таки викликає моральне каліцтво людей. «Скільки злочинів чиниться під приводом війни, тоді як закони добра мовчать під час битви, скільки грабежів, святотатств, скільки інших ганебних діянь, про котрі мені соромно навіть говорити!» — обурювався гуманіст²³.

Отже, Еразм, який уявляв ідеальну державу як цілісний організм, рішуче виступав проти війни, бо вона руйнує моральні й правові основи державної єдності.

Не можна не погодитися з твердженням ряду дослідників про те, що антивоєнні ідеї Еразма, очевидно, виникли в результаті аналізу ним політичної обстановки в Європі, де на рубежі XV—XVI ст. відбувалися численні феодалні усобиці і кровопролитні загарбницькі війни²⁴. Дійсно, в його антивоєнних творах міститься чимало посилення на конкретні події того часу. Так, маючи на увазі походи французьких феодалів в італійські землі з метою їх пограбування, гуманіст писав у VIII розділі «Виховання християнського государя»: «Французьке королівство — найбільш процвітаюче з усіх і в усьому, але воно було б ще більш процвітаючим, коли б утримувалося від нападів на Італію»²⁵. Окремі згадки про події періоду італійських війн (1494—1559) містяться також у «Скарзі Миру» і деяких листах.

Загалом засуджуючи агресивні дії європейських держав, Еразм водночас не завжди був послідовним у цьому питанні. Так, у березні 1513 р. він негативно оцінював підготовку Англії до війни з французами, а восени того ж року написав вірш з приводу перемоги англій-

¹⁸ Ibid., 607 E—F.

¹⁹ Эразм Роттердамский. Похвала Глупости, с. 79—80.

²⁰ LB, t. IV, 607 E.

²¹ Ibid., 598 A—B.

²² Мор Т. Утопия. — М., 1978, с. 131—132.

²³ Ер. CXLIV 123 D—E. На зв'язок еразмівської ідеї миру з його уявленнями про справедливість уперше вказав західноберлінський юрист Е. Кьорбер (Koeber E. Op. cit., S. 96—97). Однак його думка про те, що «в неповазі до законів Еразм бачив головне зло війни» (S. 97), нам видається перебільшенням: зауваження гуманіста про порушення в період війни законів справедливості — лише один з багатьох аргументів у його антивоєнному вченні.

²⁴ Див., наприклад: Смирин М. М. Указ. соч., с. 102; Geldner F. Op. cit., S. 30—37; Koeber E. Op. cit., S. 11—12.

²⁵ LB, t. IV, 604 C. Завойовницьку політику панівних верств Франції засуджував і Т. Мор (Див.: Мор Т. Утопия, с. 149—151).

ців у битві при Гінгаті, де висміював «боязких галлів», котрі ганебно втекли з поля бою²⁶.

Мислитель не замовчував і досить злободенного на той час питання про походи проти турків, до яких активно закликала церква*. Як справедливо зазначив М. М. Смірін, «Еразм поділяв переконання в необхідності боротьби із турецькою небезпекою, що загрожувала християнській Європі, але виступав противником війни як шляху до поширення християнства серед турків»²⁷. Гуманіст вважав, що в боротьбі з мусульманами найбільше страждають самі християнські народи. З приводу антитурецьких походів він заявляв: «Судячи з того, які тепер ті, хто веде ці війни, швидше за все трапиться те, що ми самі виродимося в турків, ніж зробимо їх християнами. Спершу ми повинні поводитися так, щоб самим бути істинно християнами, а потім, якщо знайдемо за необхідне, — нападати на турок»²⁸.

Бурхливі події того часу спонукали Еразма до осмислення причин, цілей і наслідків тривалих воєн у Європі. Ці питання він розв'язував у типово гуманістичному дусі. На його думку, причинами воєн є людські вади, насамперед марнославство, гнів, розгнuzданість і жадоба²⁹.

Марнославство штовхає феодалну знать до війни, однак слава, здобута в боях, не є істинною, бо ґрунтується переважно на злочинах. Якщо людина прагне прославитися, «то споруджувати міста куди більш славна річ, ніж руйнувати їх»³⁰. Про це повинні пам'ятати і світські правителі. «Добрий государ, — писав Еразм, — завжди палко жадає слави, котра здобута без кровопролиття і не пов'язана з жодним злом»³¹. Гуманіст мріяв про такого монарха, заслуги якого полягали б не в загарбанні чужих земель, не в розгромі військ інших народів, а в його особистих моральних достоїнствах. Таке ставлення до воїнської слави ясно виражене і в «Утопії» Т. Мора: «Всупереч звичаю майже всіх народів для утопійців нема нічого безславнішого від слави, здобутої на війні»³².

В антивоєнних висловлюваннях Еразма показовою є думка про те, що виникненню війн сприяє безглузда ворожнеча між народами різних країн. Гуманіст вказував: «Зараз, звичайно, англієць ненавидить галла, галл — англійця не через що інше, як через те, що той англієць. Шотландець ненавидить британця лише тому, що сам є шотландцем, італієць — німця, шваб — швейцарця і те ж саме [відбувається] в інших»³³. Це зауваження Еразма не випадкове. Адже він жив в епоху, коли в Європі розпочався процес формування націй, паралельно з яким зароджувалися ідеї буржуазного націоналізму.

Еразм був переконаний, що в європейських народів далеко більше підстав жити в мирі і злагоді, ніж знищувати один одного. Цю думку він підкріплював посиланнями на Священне писання³⁴, оскільки релігійний світогляд залишався панівним у ту епоху, і на античну спадщину. Якщо Платон, міркував гуманіст, засуджував міжусобні війни греків, то ще більшого осуду заслуговують християни, які воюють між собою, адже вони, на думку Еразма, перебувають на вищій сходінці моральної досконалості, ніж язичники³⁵.

²⁶ Еразм Роттердамский. Стихотворения. — М., 1983, с. 172—173.

* Реальна загроза мусульманського вторгнення нависла над Європою з 1453 р., коли турки захопили Константинополь, і припинила існування Візантійська імперія.

²⁷ Смирин М. М. Указ. соч., с. 102—103.

²⁸ LB, t. IV, 610 D—E.

²⁹ Ibid., 608 D, F; ep. CXLIV, 123 C.

³⁰ Ep. CXLIV, 123 F.

³¹ LB, t. IV, 609 F.

³² Мор Т. Утопия, с. 242.

³³ LB, t. IV, 610 B.

³⁴ Ibidem; 630 B, D—F; 631 B—E.

³⁵ Ibid., 608 C—D. Порів.: Платон. Соч. в 3-х т. М., 1971, т. 3, ч. 1, с. 271.

Варто підкреслити, що пропаганду миру Еразм поєднував з принциповим виправданням справедливих воєн*. До останніх він відносив оборонні війни, коли постає необхідність захистити життя і статок громадян від нападу зовнішніх ворогів³⁶. Справедливу війну повинен вести благочестивий государ в інтересах народу і за його згодою, причому так, щоб «сталось якомога менше зла..., пролилось якомога менше... крові і щоб війна якомога швидше закінчилася»³⁷. Ці судження Еразма збігаються з поглядами Т. Мора. Однак автор «Утопії» відносив до справедливих воєн не лише оборонні, а й свого роду «революційні». Громадяни його ідеальної держави, керуючись принципами гуманності, вели війни з метою визволити «який-небудь народ, пригноблений тиранією..., від ярма тирана і від рабства»³⁸.

Еразмівське розуміння справедливої війни істотно відрізнялося від постулатів католицької церкви, за якими будь-яка війна, оголошена государем, вважалася справедливою, незалежно від думки підданих. Еразм вступив у полеміку з прибічниками цієї доктрини. Він підкреслював, що світські правителі використовують право оголошення війни в своїх корисливих цілях і не рахуються з інтересами суспільства. «Якщо ти придивишся ближче,— звертався гуманіст до Антонія Бергенського,— то побачиш, що більшість особистих справ монарха є тим, заради чого розпочинають війну»³⁹. Причому для прикриття справжніх цілей вишуковуються «удавані приводи і слушні зачіпки, аби навіть несправедливіша справа мала подобу справедливості»⁴⁰. Деякі світські правителі,— писав Еразм,— виправдовуючи себе, міркують так: «Є ж справедливі війни, і моя війна справедлива». Але кому ж здаватиметься своя власна справа неправою? «І серед стількох мінливостей і незгод у справах людей, серед таких численних угод і союзів, то укладаних, то скасовуваних, хто не знайде привід, якщо будь-якого приводу достатньо, щоб розпочати війну»⁴¹. Ці обставини спонукали мислителя з недовір'ям ставитися до оголошення деяких воєн справедливими.

Живучи в умовах, коли духовенство брало активну участь у завоювальних походах, а папи були ініціаторами розв'язання багатьох воєн, Еразм не міг не засуджувати ці дії як такі, що розходяться з християнськими заповідями любові й милосердя. Він різко критикував войовничих пап, «котрі вогнем і мечем відстоюють «спадщину Петрову», щедро проливають християнську кров...»⁴². Подібно до пап, вказував Еразм, діють і багато єпископів, вважаючи для себе «непристойним і навіть ганебним віддати богам доблесну душу де-небудь в іншому місці, крім ратного поля»⁴³. Прості священики, не поступаючись ієрархам церкви, також «б'ються по-воєнному — мечами, списами, камінням..., відстоюючи своє право на десятину»⁴⁴. Критику військової політики духовенства, яка була особливо гострою в знаменитій «Похвалі Глупоті», Еразм продовжував і в інших творах⁴⁵. Він відкрито проголошував, що духовенство часто виступає ініціатором розв'язання воєн.

У цих міркуваннях звертає на себе увагу ще один аспект. Гуманіст замислювався над тим, кому взагалі потрібні війни і в чий інте-

* На диференційований підхід Еразма до справедливих і несправедливих воєн вказував М. М. Смірін (Див.: Смірін М. М. Указ. соч., с. 101).

³⁶ Еразм Роттердамський. Разговори запросто, с. 174.

³⁷ LB, t. IV, 607 D.

³⁸ Мор Т. Утопия, с. 242.

³⁹ Ер. CXLIV, 124 С.

⁴⁰ Еразм Роттердамський. Похвала Глупости, с. 162.

⁴¹ LB, t. IV, 608 D—E.

⁴² Еразм Роттердамський. Похвала Глупости, с. 170.

⁴³ Там же, с. 171—172.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Див., наприклад, «Виховання християнського государя» (LB, t. IV, 610 B—C), «Скаргу Миру» (Ibid., 632 B—C).

ресах вони ведуться. Він вказував, що війни, розв'язані з вини світських і духовних властей, лягають важким тягарем на плечі народних мас, тобто тих, «кому війна не потрібна і хто менше всього заслуговує цих бідувань»⁴⁶. Війни розорюють народ, підривають його творчі сили, адже монархи, ведучи війни, зганяють підданих з тих земель, які раніше годували їх⁴⁷. Еразм вважав несправедливим той факт, що правитель відстоює свої права ціною такого величезного лиха для народу і, «домагаючись якогось розширення сфери панування, в той же час повністю розкрадає всі володіння... Якщо государ завинив перед [іншим] государем у чомусь незначному і до того ж особистому..., яке до цього діло всьому народові?»⁴⁸.

Він вказував, що деякі війни мають відверто антинародну спрямованість. Так, «знать, більш марнотратна, ніж дозволяє її майно, навмисно розпалює війну, щоб... збагатитися самій навіть шляхом пограбування своїх підданих. Не раз буває, що государі вступають між собою в таємну змову і... діють так, щоб якомога більше ослабити сили народу і зміцнити свої позиції за рахунок суспільних бідувань»⁴⁹.

Таким чином, Еразм дійшов висновку, що війни перешкоджають поліпшенню блага народу і вигідні лише панівним класам феодального суспільства.

Антинародна політика монархів викликала обурення Еразма, оскільки суперечила його уявленню про ідеального правителя. З точки зору Еразма, справжній государ як у внутрішній, так і в зовнішній політиці повинен керуватися принципом служіння загальному благу. Інтереси суспільства, всієї держави він повинен завжди ставити вище від особистих⁵⁰. Хто прагне лише до власного блага, «хто своє щастя живить нещастями вітчизни і займається розбоем», той в очах гуманіста не монарх, а тиран⁵¹.

Еразм критично оцінював результати тогочасних воєн. Він з гіркою констатував: «Вже стільки років той чи інший государ б'ється проти такої ж влади. Наскільки більше шкоди, ніж користі сталося при цьому!»⁵². Розвиток політичних подій переконував Еразма в тому, що розв'язання міжнародних конфліктів військовим шляхом не приносить позитивних результатів. «Ми бачимо,— писав він,— що війна породжує війну, війна йде за війною, і немає сум'яттю ні кінця, ні краю. Отже, добре відомо, що таким чином нічого не добитися»⁵³.

Якими ж шляхами, на думку гуманіста, можна уникнути воєнних конфліктів у взаємовідносинах між народами?

По-перше, Еразм висунув ідею арбітражу, який повинен здійснюватися впливовими світськими й духовними особами. «Якщо відбувається серйозна суперечка з приводу того, кому царювати, то навіщо таке велике кровопролиття?.. Є папи, єпископи, є помірковані і бездоганні мужі, з допомогою яких можна покласти кінець таким... ділам, щоб не велася війна за війною»⁵⁴. Розв'язувати конфлікти, що виникають між християнськими монархами,— винятковий обов'язок духовенства.

По-друге, Еразм пропонував встановити чіткі державні кордони. Хай раз і назавжди буде вирішено государями, хто чим повинен пра-

⁴⁶ Ibid., 609 D.

⁴⁷ Ibid., 609 E. Це висловлювання дає можливість припустити, що Еразм, як і Т. Мор, замислювався над згубними наслідками обезземелювання трудового народу. Порів.: Мор Т. Утопия, с. 133—134.

⁴⁸ LB, t. IV, 609 A—B.

⁴⁹ Ibid., 608 F—609 A.

⁵⁰ Ibid., 568 B.

⁵¹ Ibid., 584 A.

⁵² Ibid., 608 C.

⁵³ Ibid., 609 C.

⁵⁴ Ep. CXLIV, 124 A—B. Див. також: LB, t. IV, 609 B; 610 B; 636 B.

вити, радив він, і хай ніякі родинні зв'язки або союзи не розширюють і не звужують вже встановлені межі⁵⁵.

Еразм апелював також до свідомості монархів, закликав їх іти на взаємні поступки. Знаючи, що однією з причин виникнення воєн є намагання світських правителів розширити свої володіння, гуманіст наводив такий аргумент. «У християн,— писав він,— царствування є управління, а не панування, [тому] в кого забрано якусь частку підвладної області, той... не зазнав втрати, а позбавився деякої частини своїх тяжких обов'язків»⁵⁶.

Однак Еразм усвідомлював, що поодинокі заходи такого роду не гарантуватимуть встановлення вічного миру. Надію на повне усунення воєн із життя суспільства він пов'язував з об'єднанням доброї волі всіх людей, свідомо спрямованої до спільної мети⁵⁷.

Отже, ідея миру була складовою частиною уявлень Еразма про досконале суспільство. Спостереження над конкретною дійсністю дали можливість гуманісту зробити висновок про те, що війна — ворог людської спільності, оскільки завдає людям величезних матеріальних і моральних збитків, підриває внутрішню єдність держави. Досягнення загального блага, державного процвітання можливе лише за умов мирного життя. Тому взаємовідносини між народами повинні будуватися на основі миролюбства і взаємної поваги.

Надзвичайно важливим є соціальний аспект антивоєнної теорії Еразма. Мислитель прямо вказував на головних винуватців розв'язання воєн. Це верхівка суспільства: феодальна знать, вище духовенство на чолі з папами і тиранами-государі. Вони зловживають гаслом справедливої війни з метою пограбування християнських і нехристиянських народів. Гуманіст співчував трудовому народові, на плечі якого лягав увесь тягар війни. Однак, пропонуючи заходи для усунення воєн, Еразм ігнорував народні маси. Він різко засуджував феодальну знать і вище духовенство за розв'язування воєнних конфліктів, що завдавали збитків загальному благу, однак на них і покладав функції міжнародного арбітражу. В цих судженнях знайшов вияв не лише особистий ідеалізм Еразма, а й ідеалістичний характер усього гуманізму як першої незрілої форми буржуазного просвітництва⁵⁸.

В цілому ж пропаганда ідеї миру, яку здійснювали Еразм та інші гуманісти епохи Відродження, мала для свого часу величезне прогресивне значення і стала поштовхом для розвитку антивоєнних теорій у наступний період.

⁵⁵ LB, t. IV, 637 C.

⁵⁶ Ep. CXLIV, 124 C.

⁵⁷ LB, t. IV, 641 D; 642 A, C.

⁵⁸ Див.: Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 20.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

САМОСТІЙНА РОБОТА УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В VII КЛАСІ

На важливість навчання і виховання молоді вказувалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, у проекті Центрального Комітету партії «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». В ньому, зокрема, говорилося: «На уроках історії, суспільствознавства, літератури та інших предметів треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва. Ширше практикувати активні форми занять, надавати їм більшої практичної спрямованості...»¹. У зв'язку з цим незмірно зростає значення вивчення історії як науки, покликаної формувати марксистсько-ленінський світогляд, давати учням глибокі і міцні знання, виробляти навички і вміння застосовувати їх на практиці.

Отже, в процесі викладання історії завдання вчителя полягає не тільки в тому, щоб захоплююче подати історичний матеріал, а й викликати в учнів інтерес до пізнавальної діяльності, самостійного пошуку знань. Ці питання неодноразово висвітлювались у методичній літературі².

У даній замітці розглядаються основні види самостійної творчої роботи учнів на уроках історії УРСР у VII класі.

Залежно від того, які елементи переважають у діяльності учнів (творчі чи відтворюючі), самостійну роботу школярів можна розділити на пошукову і репродуктивну. Досить повну й разом з тим лаконічну класифікацію видів самостійної роботи учнів на уроках історії вчитель може знайти у статті Н. Г. Дайрі «Розвиваюче навчання. Яким йому бути?»³.

Необхідною умовою підвищення ефективності навчання є взаємозв'язок і поєднання різних видів самостійної роботи, її систематичність і варіантність. Вибір конкретних видів роботи залежить від змісту уроку, його мети, форм і методів навчання, рівня знань та індивідуальності учнів, а також від педагогічної майстерності вчителя.

Педагоги, як правило, виділяють такі види самостійної роботи учнів з підручником: а) складання простого і розгорнутого плану до параграфа; б) визначення причин, наслідків і значення історичних подій; в) підготовка за підручником відповіді (усної чи письмової) на запитання, поставлені вчителем; г) заповнення текстової таблиці; д) складання простої схеми; е) характеристика картини, ілюстрації; є) написання невеликого історичного твору.

Одним з найважливіших джерел, з яких учні черпають знання, є підручник, його фактичний та ілюстративний матеріал⁴.

При вивченні теми «Первіснообщинний лад на території нашої країни» можна запропонувати учням прочитати зміст відповідного параграфа і потім відповісти на запитання, поставлені вчителем. Це дає змогу з'ясувати як учні зрозуміли поступальний рух до прогресу, як

¹ Рад. Україна, 1984, 4 січ.

² Лейбергуб П. С. Дидактика уроку історії в середній школі.— К., 1968.— 216 с.; Дайри Н. Г. Сложное становится доступным.— М., 1981, 130 с.; Лернер И. Я. Развитие мышления учащегося в процессе обучения истории.— М., 1982.— 156 с.

³ Народное образование, 1976, № 9, с. 65.

⁴ Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія Української РСР: Навчальний посібник для 7—8 класів.— К., 1983.— 158 с.

впливав розвиток зрарядь праці на зміни в людських колективах. Життя східних слов'ян у давнину учні вивчають за § 3 і письмово відповідають на запитання та завдання до нього.

На заключному уроці теми «Ранньофеодальна держава — Київська Русь» пропонуємо учням записати в зошити у вигляді коротких тез значення Давньоруської держави для східних слов'ян і для Європи. Це розвиває у школярів навички творчої роботи з книгою і зошитом, активізує їх пізнавальну діяльність.

Виробленню практичних умінь учнів значною мірою сприяє складання простих і розгорнутих планів та користування ними. Для полегшення роботи над планом пропонуємо учням записати у зошити таку пам'ятку: 1. Прочитайте текст, обдумайте його, виділіть логічно завершені частини. 2. Дайте назву кожній частині, позначивши її римською цифрою. 3. В кожній основній частині виділіть головні підпункти і позначте їх арабськими цифрами. 4. При необхідності розділіть підпункти на підзаголовки і позначте їх літерами. 5. Перевірте роботу — чи є в плані всі дати, імена, нові терміни, висновки, зв'язок з ілюстраціями.

Наприклад, до пункту «Виникнення козацтва» (§ 11) учень Олег С. склав такий простий план: 1. Посилення феодального гніту на Україні. 2. Селянські втечі на окраїни. 3. Поява козацтва у XV ст. та його розшарування. 4. Виникнення донського козацтва. 5. Дружба російських й українських козаків. 6. Опір польсько-литовським і турецько-татарським загарбникам.

Після складання плану окремі учні зачитують свою роботу перед класом. Інші вносять доповнення або уточнення.

Виробленню практичних умінь учнів значною мірою сприяє складання і заповнення таблиць. При вивченні селянсько-козацьких повстань на Україні в XVI ст.— першій половині XVII ст., щоб систематизувати їх у пам'яті, учні за підручником заповнюють таку таблицю:

Дата повстання	Ватажки	Територія, охоплена виступом	Місця найбільших боїв	Результати повстання
----------------	---------	------------------------------	-----------------------	----------------------

На наступному уроці повторюємо пройдений матеріал з цієї теми. Для цього один з учнів креслить таблицю на дошці і пояснює її.

Подібні таблиці присвячуються й іншим подіям. Наприклад, з великим інтересом учні працюють над таблицею з історії культури, яка заповнюється при вивченні культури усіх періодів.

Галузі культури	Творці культури	Їхні твори	Значення культурних надбань
-----------------	-----------------	------------	-----------------------------

Ознайомивши учнів з управлінням Запорізькою Січчю (§ 11), пропонуємо їм самостійно скласти схему організації влади на Запоріжжі. Клас, в якому переважають сильні учні, це завдання може виконувати самостійно, а клас із середнім складом учнів — з допомогою вчителя. До схеми заносяться військова рада, кошовий, писар, суддя, полковники, сотники, курені. На наступному уроці один з учнів по пам'яті креслить схему на дошці і пояснює її.

Велике значення для розвитку образних уявлень учнів про конкретно-історичні події має робота з ілюстраціями. Її можна організувати як у класі, так і вдома. У своїй практиці виділяємо такі види творчої роботи з ілюстраціями: 1. Опис і характеристика зображуваної події, портрета. 2. Порівняння двох ілюстрацій. 3. Твір за картиною. Найпоширенішими видами робіт з ілюстраціями є їх опис і характеристика. Часто дається письмовий опис панорами Запорізької Січі, картини «Коліївщина» тощо. Порівняння картин дає можливість розвивати творчі навички учнів.

щині. 4. Захоплення Умані і придушення виступу. 5. Розрізненість дій гайдамацьких загонів. 5. Зв'язок з рухом опришків і виступами селян на Лівобережжі. 6. Висновки. Такий аналіз події сприяє виробленню в учнів уміння аналітичного мислення.

Важливим джерелом для творчої самостійної роботи школярів є історичний документ. При вивченні становища українських селян у другій половині XVII ст. можна використати документ № 3 «Повинності селян с. Камінна Гора», вміщеного в Хрестоматії з історії УРСР (К., 1970, т. 1). Вчитель дає завдання учням за накресленою на дошці схемою виписати головні повинності селян та їх розміри.

Прізвище селян	Панщина	Чинш	Оброк
----------------	---------	------	-------

Складаючи таблицю, учні вчать робити висновки, читати і розбирати документ, знайомляться з деякими методами історичного дослідження.

Важливим фактором наочності викладання і конкретизації подій є карти. Вивчаючи тему «Українські землі в XIV—XV ст.», пропонуємо учням знайти на картах центри і райони формування трьох народностей, а потім самостійно показати їх на навчальній карті. Слухаючи розповідь учителя про селянсько-козацькі повстання, діти позначають на своїх контурних картах місця і дати повстань, напрями козацьких походів, названі міста. На наступному уроці 2—3 учні отримують чисту контурну карту з цими ж завданнями і розповідають по ній, роблячи при цьому відповідні помітки на карті.

Широко практикується використання й таких видів самостійної роботи, як робота з термінами і датами, рецензії на прочитані учнями історичні твори.

Успіхові самостійної роботи сприяє поєднання різних видів творчих завдань. На прикладі вивчення теми «Визвольна боротьба українського і білоруського народів. Возз'єднання України з Росією» покажемо, як ми застосовуємо комплексне поєднання різних видів самостійної роботи.

Урок перший. Початок визвольної війни. Богдан Хмельницький.

План: 1. Причини визвольної війни. 2. Богдан Хмельницький — вождь повсталого народу. 3. Битва під Жовтими Водами. 4. Корсунський бій. 5. Пилявецька перемога.

Після короткого вступу вчителя розглядаємо перше питання, що вивчається за підручником. Учні виписують причини війни: 1. Посилення феодального гніту: а) збільшення панщини (4—6 днів на тиждень); б) численні відробіткові повинності; в) зростання чиншу і натурального оброку. 2. Поневолення і розправи над козацтвом. 3. Заборона української мови. 4. Перешкоди у зв'язках України з Росією з боку магнатів.

Друге питання розповідає вчитель, а учні самостійно записують у зошити головні дати і події з життя Б. Хмельницького.

Третє, четверте і п'яте питання учні вивчають за документами. На кожній парті лежить Хрестоматія з історії УРСР, чи віддрукований текст. Прочитавши документи про бої під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, учні відповідають на поставлені вчителем запитання, самостійно описують схему Жовтоводського розгрому, прикріплену на дошці.

Урок другий. Хід війни у 1649—1653 рр.

План: 1. Рушійні сили війни. 2. Нові органи управління. 3. Переговори про возз'єднання. 4. Бої під Збаражем і Зборовом.

Перше питання учні вивчають за підручником і заповнюють таблицю.

При вивченні другого питання учні складають за підручником схему нових органів влади: рада — гетьман — генеральна старшина — полки — сотні.

Учасники війни	Мета у війні
1. Пригноблене селянство, рядове козацтво. 2. Ремісники, біднота міст. 3. Купці, козацька старшина, духовенство.	Позбутися феодального гноблення. Звільнитися від гніту магнатів, здобути самоврядування. Вигнати польську і литовську шляхту і самим експлуатувати трудящих.

Третє і четверте питання розповідає вчитель. Зміст Зборівського договору учні вивчають за документом і відповідають на запитання вчителя.

Урок третій. Возз'єднання України з Росією.

План: 1. Труднощі війни у 1651—1653 рр. 2. Народна Рада у Переяславі. 3. Історичне значення возз'єднання України з Росією.

Перше питання розповідає вчитель. При вивченні другого — вчитель прикріплює на дошці картину М. Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом». Повідомивши факти підготовки Переяславської ради і дату її проведення, він пропонує учням описати цю картину. Семикласники швидко знаходять на ній Б. Хмельницького, російське посольство, розповідають про прийняте рішення та його всенародність.

Третє питання школярі вивчають за підручником, записуючи в зошити такий план: 1. Значення возз'єднання України з Росією. 2. Зростання добробуту народу. 3. Розвиток культури на Україні.

Дома учні повинні за малюнком (с. 47) і текстом підручника скласти характеристику Б. Хмельницького і дати оцінку його діяльності (схема їм відома з 6-го класу)⁵.

Таким чином, застосування самостійної творчої роботи сприяє кращому засвоєнню змісту навчального матеріалу, виробленню в учнів уміння користуватися ілюстраціями, схемами, картами, творчого підходу до історії тощо.

В. М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)

⁵ Агибалова Е. В., Донской Г. М. Методическое пособие по истории средних веков.— М., 1978, с. 56.

ПРО ЧАС СПОРУДЖЕННЯ І РАННЮ ІСТОРІЮ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

Рання історія Луцька (Лучеська Великого) знайшла своє висвітлення в наукових дослідженнях. Легенда розповідає, що його назва нібито походить від імені вождя східнослов'янського племені дулібів Луки, який поставив на пагорбі, розташованому на березі річки Стир, свої намети. Однак пов'язувати назву міста з іменем міфічного образу навряд чи можна, оскільки ім'я це християнське, а дуліби були язичниками. Очевидно, вона походить від вигину річки біля міста у вигляді лука.

На території нинішнього Луцька існували поселення східних слов'ян. Про це красномовно свідчать археологічні знахідки, датовані VIII—X ст. Існує чимало здогадок та припущень про час виникнення на їх місці великого давньоруського міста. Деякі дослідники вважають, що Луцьк був відомий далеко за межами Волині вже в X ст. і що його заснував київський князь Володимир Святославич. При цьому вони посилаються на повідомлення візантійського імператора й історика Костянтина Багрянородного і польського історика XV ст. Яна Длугоша¹. На жаль, документи цього не підтверджують. Не викликає сумніву лише один факт. Найдавніша основа міста — дитинець — була споруджена на зручному для оборони місці — у вигині р. Стир та її приток, на давньому торговельному шляху, що проходив з Києва в Західну Європу. Ремісники та купці почали селитися навколо нього. Так виник околний град (посад). В кінці XI ст. це вже було цілком сформоване місто з укріпленим дитинцем.

Перша згадка про Луцьк (Лучеськ) у «Повісті временних літ» належить до 1085 р. На той час місто мало вже потужну фортецю, де володимир-волинський князь Ярополк Ізяславович — один з онуків Ярослава Мудрого — спокійно залишив свою матір і дружину, тікаючи в Польщу після поразки у боротьбі з київським князем Всеволодом Ярославичем².

Традиційно вважалося, що, як і більшість давньоруських міст, Луцьк був дерев'яно-земляною фортецею. Однак писемні джерела цього не підтверджують. Безперечним є лише те, що з XI і до середини XIII ст. фортеця в місті існувала й була досить міцною. Про це, зокрема, свідчать літописи під 1149 р., коли місто витримало шеститижневу облогу війська Юрія Долгорукого³, 1150 р., коли галицький князь Володимир Володаревич, захопивши ряд міст, так і не зміг оволодіти Луцьком⁴, і, нарешті, під 1155 р., коли галицький князь Ярослав Володимирович, який ішов походом на місто, так і не захопив його⁵.

Гадаємо, що первісний замок був кам'яним. Підтвердженням цього можуть бути археологічні дослідження. Особливо цікаві дані одержані біля Стирової вежі, де під час розкопок було відкрито її нижній ярус. Стіни його товщиною 3—3,5 м викладені характерною романською кладкою з колотих каменів, а шви між ними заповнені щебе-

¹ Колосок Б. В., Мах П. П., Санжаров Л. П. Луцьк.— К., 1972, с. 6.

² Полное собрание русских летописей. М., 1962, т. 2, стовп. 197.

³ Там же, стовп. 247, 391.

⁴ Там же, стовп. 403.

⁵ Там же, стовп. 479.

нем та розчином. З боку замкового подвір'я в приміщення веде строгий портал, викладений з ретельно обтесаних вапнякових блоків. В основі portalу знаходиться кам'яний поріг з обтесаного блока, а перед ними — площадка, що фіксує тодішнє подвір'я⁶.

Нижній ярус, очевидно, не був сучасником цегляної вежі. По-перше, різними є матеріали кладки і розчини. По-друге, стик кам'яної й цегляної кладок не лежить в одній горизонтальній площині, як це мало бути при зведенні кам'яного ярусу — основи під цегляну вежу. Створюється враження, ніби остання була споруджена на залишках кам'яної вежі, товщина стін та міцність якої дала змогу поставити на неї цегляну башту.

Кам'яні мури виявлено не лише під Стировою вежею і поруч з нею, а й між В'їзною та Владичою баштами замку під час проведення архітектурно-археологічних робіт експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. В. Малевської в 1983 р.

Таким чином, на основі цих даних можна припустити, що стіни первісного замку давньоруського дитинця були кам'яними, а не дерев'яно-земляними. Підтвердженням цього може бути Галицько-Волинський літопис, у якому під 1261 р. розповідається про зруйнування укріплень волинських міст на вимогу татаро-монгольського хана Бурундая. В ньому, зокрема, зазначається, що князь Василько Романович місто Володимир спалив, а Луцьк «розметав»⁷. Очевидно, літописець не випадково робить різницю між укріпленнями цих двох міст.

У літописних повідомленнях розповідається про досить часті й тривалі облоги Луцька, які місто навряд чи змогло б витримати, якби було укріплене дерев'яно-земляними стінами. Кам'яні мури в давньоруському оборонному будівництві, хоч у цілому і не були поширеними, але мали місце. Так, у Кам'янці-Подільському також виявлено кам'яні стіни, що належать до давньоруського часу⁸.

Характер оборонних споруд, очевидно, багато залежав від наявності будівельних матеріалів. Щодо Луцька, то неподалік від нього, над притокою Стиру — р. Черногузкою, біля давньоруського городища Коршева, є каменоломні, які розроблялися вже давно. Звідти на човнах-довбанках камінь доставляли в місто. До речі, аналогічний човен був знайдений на дні Стиру. Очевидно, з цього каменю й був споруджений дитинець. Після зруйнування він уже не відновлювався, але через кілька десятків років на його місці було розпочато будівництво цегляного замку, складовими частинами якого стали три вежі — В'їзна, Стирова та Владича, а також стіни між ними.

Досить часто в історико-краєзнавчій літературі Луцький замок називається іменем Любарта. На нашу думку, ця назва неправильна. Адже за цього князя його будівництво було лише завершено (кінець 30-х — початок 80-х років XIV ст.). Точну дату початку спорудження замку назвати важко, але, ймовірно, він був закладений наприкінці XIII ст. за князювання Мстислава Даниловича. Про це переконливо свідчить також й архітектура його стін і веж. Так, стіни, які увінчувалися зубцями — мерлонами з щілиноподібними бійницями, призначеними для стрільби з лука та арбалета, явно доготичні форми Владичої башти і навіть ранньоготичні форми нижніх ярусів В'їзної та Стирової веж дають підставу віднести спорудження цегляного замку до періоду довогнепальної зброї й до часу, коли готика лише починала поширюватися на території Польщі та Волині й до другої половини XIII — початку XIV ст. це не дістала значного розповсюдження.

⁶ Говденко М. М., Кучинко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. — Археол. открытия 1978 г. — М., 1979, с. 319—320.

⁷ Полное собрание русских летописей, т. 2, стовп. 849—850.

⁸ Пламенецька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку. — Археологія. 1975, вип. 16, с. 36—37.

Крім того, матеріал, з якого побудовано стіни Луцького замку, дуже подібний до матеріалу, з якого споруджено стіни вежі у селищі Кам'янець Брестської області, що датується 1276—1288 рр.⁹

Отже, будівництво Луцького кам'яного замку можна віднести до XI ст., а цегляного — до кінця XIII—XIV ст.

М. М. КУЧІНКО (Луцьк)

⁹ Ткачов М. А. Замкі Беларусі.— Мінск, 1977, с. 9.

У 1986 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В АН УКРАИНСКОЙ ССР, 1936—1986 гг. (Под ред. Ю. Ю. Кондуфора). 12 л., 1 р. 80 к.

В монографии на примере 50-летнего пути ведущего исторического учреждения республики рассматривается развитие исторической науки в АН Украинской ССР. Прослеживаются основные этапы становления и развития украинской советской историографии, обобщаются ее достижения, намечены главные пути развития. Показаны сотрудничество ученых-историков братских союзных республик, контакты с учеными-обществоведами стран социалистического содружества.

Для научных работников, преподавателей и студентов исторических факультетов.

Попередні замовлення на ці книги приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), а також магазинів — опорних пунктів видавництва: Будинку книги (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147а), «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2) і магазину науково-технічної книги № 19 (290006 Львів 6, пл. Ринок, 10).

Магазини в Києві та Львові надсилають книги іногороднім замовникам післяплатою.

ЗА ЄДНІСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Скрипник Н. А.

Ленинська партія в боротьбі за єдність робітничого класу (на матеріалах України).

Київ-Одеса: Гол. изд-во изд. об'єднання «Вища школа», 1985.—152 с.

До 80-річного ювілею початку першої російської революції 1905—1907 рр. вийшла книга М. О. Скрипника, присвячена боротьбі більшовиків за єдність робітничого класу на Україні в період між двома буржуазно-демократичними революціями.

На відміну від інших праць з даної проблематики, (присвячених здебільшого питанням діяльності партії більшовиків на окремих етапах боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції), у рецензованій праці хронологічні рамки дослідження дозволили автору значною мірою проаналізувати досвід боротьби партії більшовиків за єдність робітничого руху в період підготовки і перемоги першої буржуазно-демократичної революції нового типу, прослідкувати гнучкість тактики, збагачення форм і методів її політичної і організаторської роботи в масах на різних етапах цієї роботи, зробити ряд загальних висновків.

В цілому в книзі вдало визначено проблемно-хронологічний аспект висвітлення питання, що дало можливість розглянути у взаємозв'язку основні напрями боротьби більшовиків за єдність пролетаріату, чіткіше виявити основні риси набутого ними досвіду у вирішенні цього важливого завдання, що також значною мірою визначає наукову новизну рецензованої монографії.

У книзі розкриваються соціально-економічні і політичні передумови єдності робітничого класу. На конкретному фактичному матеріалі простежується розвиток капіталізму і концентрація виробництва на Україні наприкінці XIX — на початку XX століття, що були однією з найважливіших передумов консолідації пролетаріату. Цей процес сприяв виробленню в них почуття колективізму, усвідомленню необхідності спільної боротьби проти спільних ворогів — капіталістів та царського самодержавства. У книзі наведено дані про чисельність, склад і становище робітничого класу України (с. 16—32), показано особливості його формування і розвитку в цьому регіоні, які з свою чергу об'єктивно впливали на організованість і згуртованість.

Одним з найголовніших завдань більшовиків у досліджуваній період було забезпечення політичного розвитку і політичної організації пролетаріату на основі марк-

систсько-ленінського вчення. На сторінках книги (с. 33—68) розглянуто основні напрями, форми і методи діяльності більшовиків у цьому плані, показано допомогу В. І. Леніна, керованого ним Центрального Комітету партії місцевим організаціям РСДРП у проведенні широкої агітаційно-пропагандистської роботи серед пролетаріату України. Підкреслюючи роль ленінських праць у справі політичної освіти і згуртування трудящих мас навколо партії більшовиків, в монографії наводяться дані про передрук і поширення творів В. І. Леніна серед робітничих мас України. Так, лише з січня 1905 р. по листопад 1906 р. більшовицькі організації України видали листівками 14 ленінських праць загальним тиражем близько 100 тис. примірників (с. 54). Могутньою ідеологічною зброєю більшовиків була також центральна та місцева партійна преса. Так, в роки нового революційного піднесення більшовицькі легальні газети поширювалися на Україні в кількості 3—4 тис. примірників, значно перевищуючи кількість меншовицьких видань (с. 66). Послідовна, цілеспрямована агітаційно-масова і організаторська робота більшовиків сприяла росту політичної свідомості і згуртованості пролетаріату України, забезпечила ідейну єдність передових робітників, об'єднала їх навколо ленінської партії, які виступили на рішучу боротьбу з самодержавством у лютому 1917 р. Привертає увагу розділ монографії, присвячений боротьбі більшовиків за організаційне згуртування робітничого класу (с. 69—108). Під керівництвом В. І. Леніна більшовики на різних етапах розвитку революції боролися за згуртованість партійних рядів на Україні. В книзі показано процес боротьби більшовиків проти меншовиків-ліквідаторів, одвістів та інших опортуністичних елементів за збереження і зміцнення партійних організацій, що забезпечила єдність партійних рядів і стала найважливішою умовою єдності робітничого класу напередодні вирішальних битв за повалення самодержавства. Важливу роль у зміцненні єдності пролетаріату, відзначається в книзі, відіграло завоювання більшовиками масових пролетарських організацій — Рад, профспілок, кооперативів, страхових та інших організацій (с. 108).

В умовах багатонаціональної країни одним з завдань ленінської партії було інтернаціоналістське виховання робітничого класу, забезпечення його інтернаціональної єдності в боротьбі проти самодержавства і капіталізму. Це питання висвітлено в останньому розділі монографії (с. 109—142). В ньому наведено цікаві дані про національний склад робітничого класу України, показано політичну і організаторську роботу більшовиків у багатонаціональних пролетарських масах України, їх боротьбу проти

намагань буржуазії отруїти свідомість робітників буржуазним націоналізмом. На конкретних фактах у рецензованій праці показано значення допомоги В. І. Леніна, його праць з питань національної політики партії для боротьби більшовиків України за інтернаціональне згуртування робітничого класу.

В цілому змістовна праця не позбавлена її недоліків. В її назві, на наш погляд, слід було вказати хронологічні рамки дослідження. Історіографічна частина вступу значно виграла б, якби в ній було відмічено роль В. І. Леніна, як першого історика партії досліджуваного періоду, значення його праць як найважливіших історіографічних джерел з даної проблеми.

В окремих місцях у книзі зустрічаються неточні вислови і положення. Так, на с. 31 автор пише про строкатість національного складу пролетаріату Південного промислового району як фактор, що створював додаткові труднощі для робітничого руху. Але при цьому випускається з уваги, що з другого боку, це створювало сприятливі умови для боротьби більшовиків за інтернаціоналістське виховання робітників, оскільки багатонаціональні робітничі колективи були для пролетарів своєрідною школою інтернаціоналізму. У назві другого параграфу третього розділу йдеться про «використання» більшовиками масових пролетарських орга-

нізацій для об'єднання робітничого класу. На наш погляд, в даному випадку значно точніше було б говорити про роботу або участь більшовиків у профспілках та інших масових організаціях робітничого класу, як про це сказано в працях В. І. Леніна при узагальненні досвіду партії в названому плані (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 28, 34, 35 та ін.). Що ж до змісту розділу, то по-перше, питання про роботу більшовиків у Радах робітничих депутатів можна було б виділити в окремий розділ і більш ґрунтовно розглянути. По-друге, ширше слід сказати про більшовицьку ленінську тактику революційного парламентаризму, про участь більшовиків у думських та інших виборчих кампаніях та її значення для боротьби за єдність робітничого класу, про проведення тактики «лівого блоку» в роки царської реакції і нового революційного піднесення. Потребують посилення загальні висновки в другому і третьому розділах, насамперед в плані більш повного відображення результатів проробленої більшовиками роботи.

Незважаючи на недоліки, рецензована монографія в цілому є внеском у розробку актуальної проблеми, які використовуватимуться науковцями, викладачами вузів, лекторами.

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

ПИТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

*Проблеми социалистического соревнования:
теория и опыт.*

*Отв. редактор
д-р ист. наук Л. С. Рогачевская.*

М.: Наука, 1984. — 303 с.

Радянські вчені вже створили чимало праць, присвячених історії соціалістичного змагання. Проте ряд його аспектів ще чекає своїх дослідників. У зв'язку з цим значний науковий інтерес становить рецензований збірник, в якому аналізуються кардинальні методологічні і науково-практичні проблеми історії соціалістичного змагання. Саме зосередження уваги на цих, найменш вивчених питаннях соціалістичного змагання як історично зумовленого процесу, надає рецензованій праці особливої ваги і значення. Однією з її характерних ознак є комплексний підхід до аналізу зазначених проблем, які розглядаються в усій їх різноманітності з точки зору різних суспільних наук.

Важливим внеском у теорію є здійснений у книзі аналіз (І. Є. Ворожейкін) праць засновників марксизму-ленінізму, що містять в собі положення про сутність, завдання, принципи організації соціалістичного змагання, його докорінну відмінність від капіталістичної конкуренції. Чи не вперше в ній детально розглянуто погляди соціалі-

стів-утопістів на змагання як невід'ємну складову майбутнього суспільства, яким його бачили Т. Мор, Т. Кампанелла, Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен. Показано, що незважаючи на всю сміливість й оригінальність їх думок щодо змагання, соціалісти-утопісти не могли дати справді наукового пояснення цьому феномену. Це зробили, творчо опанувавши їх ідейну спадщину, К. Маркс і Ф. Енгельс, які перетворили соціалізм з утопії в науку. Саме вони вперше здійснили аналіз конкуренції як особливої, історично обмеженої форми змагання, притаманної капіталістичному суспільству. В книзі аналізуються положення К. Маркса і Ф. Енгельса з питань конкуренції, їх творчого розвитку В. І. Леніним щодо вищої стадії капіталізму — імперіалізму. Особливо ґрунтовно і всебічно, з точки зору сьогодні, розглянуто ленінську теорію соціалістичного змагання. Цікавим є аналіз діяльності В. І. Леніна, як першого історика соціалістичного змагання (Р. Я. Хабібулліна).

Цільне місце в книзі займає розробка актуальних питань сучасного етапу соціалістичного змагання, розв'язання яких має істотне методологічне значення для розуміння розвитку відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги та наукового управління ними. Насамперед це стосується визначення об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють прогресивні зрушення у процесі змагання, піднесення його функціональної

ефективності. Розробка даної проблеми (Л. С. Рогачевська), вперше здійснена історичною наукою, є важливим внеском не тільки у гістологію, а й у практику змагання. На високому теоретичному рівні висвітлено ряд нових аспектів партійного керівництва змаганням (Н. Б. Лебедева), участі профспілок у його організації (В. А. Кадейкін), взаємозв'язку між трудовим суперництвом мас і соціалістичним змаганням (Г. П. Алексеев, В. Г. Смольков).

Останнім часом посилилась увага дослідників до вивчення соціальної і виховної функцій соціалістичного змагання, що об'єктивно зумовлено зміцненням взаємовпливу між економічною, соціальною та духовною сферами життя трудящих радянського суспільства на сучасному етапі комуністичного будівництва. Саме цим питанням і присвячена значна частина тексту рецензованої праці. В ній змістовно висвітлюється органічний взаємозв'язок між радянським способом життя і соціалістичним змаганням (В. І. Касьяненко). Це — одна з перших у радянській історіографії спроб розгляду історичного генезису взаємодії між названими соціальними феноменами на різних етапах радянського суспільства. На нашу думку, цей вдалий перший крок може стати основою фундаментального дослідження, що відкриє новий напрям вивчення соціалістичного змагання. Значні перспективи має і дослідження функціональної ролі змагання на різних етапах його розвитку, якому присвячено одну із статей збірника (І. П. Остапенко). Лише останніми роками з'явився ряд праць, присвячених окремо економічній і соціальній функціям змагання в умовах реального соціалізму. Комплексний же аналіз усіх функцій у процесі їх історичного розвитку ще чекає на ґрунтовну розробку. Тому дуже актуальною і своєчасною є поява названої статті, що відкриває цю тему.

У книзі розглянуто виховну функцію змагання (В. О. Ежов), його вплив на подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею (Ю. Г. Чуланов), містом і селом (М. А. Вилдан), зміцнення дружби народів СРСР (С. В. Кульчицький), поглиблення співробітництва між робітничим класом і науково-технічною інтеліген-

цією (І. М. Некрасова). Заслужує схвалення те, що всі ці аспекти змагання розглянуті проблемно, на теоретичному рівні, з висвітленням кардинальних питань, ряд з яких досі залишаються дискусійними, а інші — поставлено вперше.

На особливу увагу заслуговує спроба створення на матеріалах соціологічних досліджень узагальнюючого образу сучасного передового робітника (Т. А. Дмитренко, І. Л. Корнаковський). Автори наводять істотні відмінності між передовиками різних галузей народного господарства по рівню їх участі у русі за підвищення якості продукції, винахідничтві та раціоналізаторстві. Проте причини цих розбіжностей (а це найголовніше!), на жаль, виходять за межі даного дослідження, що знижує його теоретичне і практичне значення. Крім того, інколи за результати соціологічних досліджень видаються апріорні істини. Проте, незважаючи на ці окремі недоліки, названу розробку слід визнати в цілому вдаюю, а притаманні їй вади — значною мірою властивими загальному рівню соціологічних досліджень.

Достоїнством рецензованої праці є те, що в ній ґрунтовно висвітлено джерелознавчі та історіографічні питання дослідження соціалістичного змагання. Окремі розділи присвячені аналізу масових джерел з історії соціалістичного змагання (І. І. Белоносов) та сучасного стану розробки теорії і вивчення досвіду соцзмагання (В. С. Лельчук, Л. С. Рогачевська), є важливим внеском у методику історичного дослідження відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. У статті Н. К. Петрова наводиться цікавий узагальнюючий матеріал про міжнародне значення соціалістичного змагання в СРСР, творче використання радянського досвіду у братніх соціалістичних країнах.

Рецензована праця є вагомим внеском провідних радянських істориків, філософів, соціологів у розробку фундаментальних проблем теорії та практики соціалістичного змагання і безперечно сприятиме дальшому піднесенню рівня досліджень цієї важливої проблематики.

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

У БОРОТЬБИ ЗА НАРОДОВЛАДДЯ

Валіхновский Т.

У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944—1948.

Перевод с польского под редакцией и со вступительной статьей проф. Р. Г. Симоненко.

Киев: Наук. думка, 1984.— 312 с.

Радянські читачі постійно виявляють глибокий інтерес до різноманітних проблем історії Польщі. Давні історичні зв'язки між народами СРСР і ПНР витримали сер-

йозні випробування. Однією з найяскравіших сторінок їх дружби і братерства стала спільна героїчна боротьба проти фашизму в роки другої світової війни. Донести до мільйонів сердець підростаючого покоління, до всіх трудящих велич подвигу воїнів-інтернаціоналістів, що загинули на полях битв так званого «третього» фронту, — таке завдання поставив перед собою відомий польський вчений-марксист, член Центрального Комітету ПОРП, ректор Академії Міністерства внутрішніх справ ПНР, професор Т. Валіхновський.

Рецензована книга супроводжується передмовою професора Р. Г. Симоненка, у якій глибоко розкривається зміст праці,

висвітлюються історичні події міжнародного життя передвоєнного періоду. Хотілося б відзначити майстерність перекладача О. Р. Куц, який вдалося зберегти своєрідність літературного стилю автора.

У монографії йдеться про одну з найважливіших ділянок боротьби за зміцнення народної влади в Польщі — ліквідацію реакційного підпілля у післявоєнні часи. На основі широкого кола архівних джерел її автор відтворив складність міжнародної і внутрішньої обстановки, в якій вона відбувалася, викрив злочинні дії легальних та нелегальних загонів польської контрреволюції.

Т. Валіхновський розпочинає свою книгу розповіддю про вересневі події 1939 р. — напад на Польщу фашистської Німеччини і початок другої світової війни. Він розкриває джерела підпільного руху, що розгорнувся в країні під керівництвом емігрантського уряду. На конкретному фактичному матеріалі автор простежує процес створення військових формувань цього уряду, аналізує підпільні видання «аківців» (АК — Армія Крайова), в тому числі «Інформаційний бюлетень» (с. 55).

В рецензованій праці дається всебічна характеристика підпільних організацій. Значну увагу приділено, зокрема, Союзу збройної боротьби, створеному в 1940 р. і перейменованому в Армію Крайову у 1942 р. Головне командування Союзу розробило план загального збройного повстання в країні, який свідчив про те, що праві сили Польщі, створюючи помилкову концепцію боротьби проти фашистських і радянських військ, не розуміли політичної ситуації на міжнародній арені й тому неправильно трактували майбутній хід подій на фронтах війни.

Т. Валіхновський докладно простежив процес розвитку польського підпільного руху, розшарування політичних сил у ньому в зв'язку з наступальною ходою Червоної Армії. Так, у 1943 р. емігрантський уряд розробив інструкцію щодо дій підпілля, від якого вимагалася «посилення диверсійної діяльності демократичного характеру» (с. 91). Автор підкреслює, що вона була спрямована насамперед проти Радянського Союзу. Лондонський уряд намагався підштовхнути АК до деяких диверсійних актів проти гітлерівців на території Західної України і Західної Білорусії, щоб завоювати собі право хазяйнувати на цих землях у майбутньому (с. 92). Однак така політика, наголошується в монографії, була приречена на провал: 1 січня 1944 р. у Варшаві волею трудящого народу було створено Крайову

Раду Народову, яка об'єднала представників польського антифашистського демократичного табору, найбільш активних у боротьбі за незалежність Польщі.

Один з розділів книги присвячений трагічним подіям Варшавського повстання. Його поразка, наголошує автор, ще раз наочно довела поглиблення принципових суперечностей між політикою польського політичного центру в Лондоні й справжніми інтересами народу країни.

Слід зазначити, що автор рецензованої праці опрацював документи багатьох архівів, у тому числі міністерств внутрішніх справ, національної оборони, Головного архіву Прокуратури, Комітету внутрішньої безпеки, а також воєводських комітетів цивільної міліції. На їх основі висвітлено боротьбу органів безпеки Польщі проти нелегальних організацій і озброєних груп бандитів, які підривали радянсько-польську дружбу, переслідували працівників органів народної влади, комуністів, представників демократичних кіл ППС та інших партій, а також безпартійних громадян, радянських воїнів і мирне населення. Автор простежив зв'язки реакційного підпілля з литовськими й українськими націоналістами. Передчуття близького краху цього союзу робило ще жорстокішими дії озвірилих бандитів. У книзі наведено численні приклади їхніх злочинів.

Автор тісно пов'язав висвітлення минулого із сьогоденням польського народу. Він зазначає, зокрема, що широка ідеологічна атака на соціалізм у 1980 р. супроводжувалася розпалюванням націоналістичних настроїв у країні, фальсифікацією подій 1944—1948 рр. — періоду становлення народної Польщі. Вороги соціалізму і радянсько-польської дружби паплюжили могилу радянських воїнів-визволителів, шантажували й переслідували комуністів. Однак усі їх намагання були приречені на провал. Польський народ свято шанує пам'ять полеглих у боротьбі за соціалістичну Польщу. Повагою і любов'ю до народних героїв проїнята і книга учасника цієї боротьби — Т. Валіхновського. Вона удостоєна ряду почесних премій ПНР, у тому числі премії імені польського революціонера Л. Варинського, що присуджується за популяризацію ідей марксизму-ленінізму і виховання соціалістичної свідомості мас.

Книга написана на високому ідейно-політичному рівні. Вона, безперечно, сприятиме вихованню радянської і польської молоді в дусі патріотизму й інтернаціоналізму.

Л. Д. ВАСИЛЬЄВА (Київ),
С. М. АНТОНЮК (Київ)

ПРОГРЕСИВНІ УКРАЇНЦІ КАНАДИ
В ЛАВАХ АНТИФАШИСТСЬКОЇ
БОРОТЬБИ

Кравчук П.

Наш вклад в перемогу.

Торонто: Кобзар, 1985. — 175 с.

Незаперечно є наукова і суспільна вагомість авторського задуму рецензованої книги — відобразити на її сторінках участь тих відданих демократичним ідеалам вихідців з України, які, будучи вже канадцами, брали безпосередню участь у боротьбі прогресивних сил планети проти фашизму. Автор — Петро Кравчук, широко відомий багатьма історичними, літературознавчими, публіцистичними працями, в цій книзі виступає і як дослідник, і як учасник висвітлюваних подій, що надає їй особливої переконливості й емоційності.

Є своя логіка в тому, що автор починає свою розповідь з короткого нариса, у якому йдеться про основні віхи минулого української трудової еміграції, шляхи й вияви антифашистських настроїв в українському середовищі в Канаді, про маневри та підступи прихильників Гітлера з табору націоналістичних ватажків та викриття їх на сторінках української прогресивної преси, що і нині, до речі, зберігає свою актуальність. Окремими, але влучними оцінками автор змальовує складність передвоєнної міжнародної ситуації, намагання західних політиків спрямувати гітлерівську агресію на Схід, проти Радянського Союзу. Тут доречно було б також згадати про міжнародні інтриги навколо «українського питання» в переддень війни.

Між тим саме тоді, а точніше у червні 1940 р., уряд Канади заборонив, крім Комуністичної партії, ряд прогресивних організацій країни, серед яких — Товариство Український робітничо-фермерський дім і його секції, а дещо пізніше — «Народну газету» і «Фармерське життя». Значна частина керівників та активістів прогресивного руху, у тому числі й сам П. Кравчук, опинилася за ґратами концтаборів. Так було завдано удару по найбільш послідовних антифашистських силах країни, хоча вона вже тоді перебувала серед держав, що протистояли фашистському блоку. Така позиція офіційних кіл Канади всіляко стимулювалася з боку досить строкатого угруповання тих, хто симпатизував (відкрито чи приховано) гітлерівцям. Цим тенденціям протистояла об'єктивна необхідність включення ресурсів Канади у військовий потенціал Англії, а згодом — і всієї антигітлерівської коаліції. П. Кравчук ілюструє цей процес статистичними даними, які свідчать і про дедалі зростаючі масштаби виробництва озброєнь, і про безпосередню участь канадських формувань у бойових діях союзницьких армій.

Головну увагу в книзі приділено відтворенню суспільної атмосфери часів війни, почуттів, настроїв і дій демократичної громадськості, насамперед української, яка багато зробила для збільшення загального внеску канадців у боротьбу з фашизмом. До речі, й виконання досить напруженої

програми виробництва озброєнь значною мірою забезпечувалося самовідданістю робітників, які подекуди відмовлялись від страйків, щоб не зупиняти виробничий процес. Не менш красномовним є той факт, що 40 тис. канадців українського походження перебували у складі армії Канади. Цей факт піддано всебічній інтерпретації. Так, одними з перших воєнні формування поповнили колишні бійці інтербригад, які не так давно повернулися з Іспанії, де мужньо билися на боці республіканців. Автор звертає увагу й на ту обставину, що, хоча в Канаді в результаті плебісциту було введено військову повинність, у зони боїв, зокрема, на європейській театр, посилалися лише добровольці. І серед них представництво українців було особливо значним. При цьому показовим є те, що в числі добровольців були сини тих, хто у той час перебував у концтаборах, а згодом — й ті, кого зрештою звільнили. П. Кравчук наводить рядки із зворушливих листів тогочасних фронтовиків. Один з них належав, наприклад, Михайлу Федірчуку і був адресований його нареченій: «...Я борюся за те право свободи, для якого ми всі народилися. Ніхто не сміє відібрати ту спадщину від нас» (с. 65). Михайло засвідчив свою готовність віддати за це своє життя. Він загинув. Його ім'я — ім'я вихованця прогресивної молодіжної організації, співака і танцюриста, як й імена багатьох інших воїнів канадських збройних сил — членів, дітей членів та прихильників українських прогресивних організацій ми знаходимо на сторінках книги. І не лише імена, а й фотографії. Це ще одна своєрідність книги — вона містить цінний фотодокументальний матеріал.

Докладно і схвильовано розповідається у книзі про різноманітні вияви руху солідарності з СРСР в Канаді, який практично одразу ж набув там організованих форм. Так, вже у липні 1941 р. створюються українські і російські комітети допомоги батьківщині в різних місцевостях, відбувається їх консолідація в масштабах країни. Одночасно з цим вони розгорнули діяльність по збиранню коштів для допомоги пораненим бійцям Червоної Армії. Зібрані вже під час першої кампанії 132 тис. доларів були передані Канадському Червоному Хресту, а ним — Радянському Союзу. П. Кравчук розповідає, якими шляхами надходили ці кошти. Значна частина їх збиралася під час мітингів та спеціально влаштованих концертів. Чималий досвід у подібних акціях мало Робітниче заповомове товариство — організація, яка зберегла свій легальний статус.

У праці цілком слушно зазначається, що організаційні зусилля антифашистів, зокрема, значна активність жіночих осередків, не були простим благодійництвом, а мали справжнє громадсько-політичне звучання. Про джерела настроїв українського прогресивного середовища переконливо писала газета «Українське життя», що почала виходити в серпні 1941 р.: «Якщо боротьба наших братів зворушує інші народи, то тим більше зворушливою вона є для нас самих. Для українців на чужині вона є величезним натхненням» (с. 39). Як подію

значної ваги українська прогресивна громадськість сприйняла встановлення дипломатичних відносин між Канадою і Радянським Союзом. Енергійно, рішуче виступала вона за якнайшвидше відкриття «другого фронту».

Багатьма прикладами ілюструє автор її зрослий інтерес до радянського народу, його здобутків в різних сферах життя, до його культури. Зокрема, в книзі зазначено, що хоч і не так часто бували в Канаді радянські делегації, демонструвалися кінофільми з СРСР, проте зустрічалися вони з справжнім ентузіазмом. Водночас розкривається складність політичної ситуації в країні, де продовжували діяти націоналістичні угруповання, які, зокрема, виступили в березні 1943 р. з претензіями на представництво «на мировій конференції» в так званому «меморандумі Комітету українців Канади». П. Кравчук нагадує про гідну відсіч, яку було дано їм О. Богомольцем і П. Тичиною, а також прогресивними українськими громадськими діячами і публіцистами в Канаді (с. 90—94). Ми маємо всі підстави бути вдячними П. Кравчуку і за те, що він нагадав про цінну спадщину цієї публіцистики, представлену іменами М. Шатульської, П. Лисеця, М. Короля,

П. Прокопчика, до якої варто звертатися ще і ще раз з огляду на її влучність, точність, пристрасність.

Такими ж змістовними є й останні розділи рецензованої книги, присвячені кампанії збирання коштів на допомогу дітям-сиротам України, батьки яких загинули в боротьбі з фашизмом, першим кроком канадського руху на захист миру, який увібрив в себе кращі прогресивні традиції. Виявом глибокої пошани до тих, хто вніс свій вклад у перемогу над фашизмом, є вміщений у праці ретельно зібраний автором перелік прізвищ членів і прихильників українських робітничо-фермерських організацій — безпосередніх учасників антифашистської боротьби.

Звичайно, книга П. Кравчука могла б бути доповнена окремими фактами та свідченнями, що й буде зроблено, ми впевнені, в недалекому майбутньому. Як своїм змістом, так і благородним спрямуванням вона ще раз привертає увагу до славних, незабутніх сторінок переможної боротьби антифашистських сил світу, дає повнокровну, науково обгрунтовану, емоційно насичену картину участі прогресивних українців Канади у цій боротьбі.

А. М. ШЛЕПАКОВ (Київ)

* * *

УКРАЇНСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Покажчик літератури за 1975—1984 рр.*

УВІЧНЕННЯ ПОДВИГУ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ПАМ'ЯТКАХ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Загальні питання

Акуленко В. І. Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — Укр. іст. журн., 1973, № 5, с. 107—113.

Бадяк В. П. Діяльність Комуністичної партії України по увічненню подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. — Наук. пр. з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 144—149.

Бадяк В. П. Увічнення в Українській РСР подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Укр. іст. журн., 1975, № 4, с. 109—114.

Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі до 40-річчя визволення міст України від фашистських загарбників. — Арх. України, 1984, № 5, с. 16—24.

Бесценные сокровища народа: [Памятники истории и культуры Украины]. — Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1984. — 312 с.

* Поч. див.: Укр. іст. журн., 1985, № 3, с. 145; № 5, с. 153; № 7, с. 151; № 8, с. 148.

Буланий І. Т. Скарбниці пам'яті і слави: [Про громад. музеї України]. — Соц. культура, 1978, № 10, с. 6—9.

Буцько М. О., Євселевський Л. І. Висвітлення подій періоду Великої Вітчизняної війни у працях з історії фабрик і заводів. — Укр. іст. журн., 1980, № 2, с. 134—140.

В граніті, бронзі, металі: Пам'ятники Великої Вітчизн. війни. — Під прапором лєнінізму, 1984, № 22, с. 64.

Волковинський В. М., Шаталіна Є. П. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні (1944—1945 рр.). — Укр. іст. журн., 1975, № 7, с. 114—123.

Головко М. Уроки патріотизму: [Музейні заклади Полтавщини]. — Під прапором лєнінізму, 1984, № 18, с. 65.

Дементьев В. Подвигу народному: [Пам'ятники, присвяч. героям Великої Вітчизн. війни]. — Пам'ятники України, 1978, № 2, с. 30—34.

Дорофей В. Т. Дорогами пам'яті: Участь молоді республіки у Всесоюз. пошук. експедиції «Літопис Великої Вітчизняної». — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 47 с.

Жабокрицький В. М. Комуністическая партия — організатор сохранения памятников истории и культурных ценностей в

годы Великой Отечественной войны, июнь 1941—1945 гг.: (На материалах Украины). Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. — Одесса, 1983. — 16 с.

Жабокрицький В. М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943—1945 рр. — Укр. іст. журн., 1980, № 5, с. 98—104.

Катренко А. М. Пам'ятники революційної, бойової і трудової слави в історико-краєзнавчій літературі. — Там же, 1976, № 5, с. 125—134.

Кириченко О. О. До створення книги-меморіалу «Відроджені з попелу». — Там же, 1984, № 8, с. 159—160.

Курін О. Свідчення всенародної шани: [Про створення музеїв бойової слави на Україні]. — Соц. культура, 1980, № 6, с. 14—15.

Матвієнко А. Пам'ятники невмирущої слави: [Про буд-во пам'ятників захисникам Вітчизни в роки Великої Вітчизн. війни]. — Сільське буд-во, 1975, № 5, с. 10—11.

Музей Української РСР у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих: (36. наук. пр. з питань роботи музеїв). — К.: М-во культури УРСР. Держ. іст. музей УРСР, 1976. — 104 с.

Нестерець Н. А. Партийное руководство народным движением по созданию общественных музеев и музейных комитат на Украине. — Науч. тр. по истории КПСС, 1978, вып. 95, с. 114—120.

Нестерець М. А. Роль громадських музеїв у звеличенні перемоги радянського народу. — Нар. творчість та етнографія, 1975, № 1, с. 26—29.

Об использовании памятников революционной, боевой и трудовой славы в пропаганде советского патриотизма и социалистического интернационализма (1971—1975 гг.). — Науч. тр. по истории КПСС, 1984, вып. 128, с. 58—64.

Ожицька М. І. Роль громадських музеїв у пропаганді подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. — Український іст. журн., 1977, № 5, с. 120—122.

Ожицька М. І., Серкіз Я. І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих: (На матеріалах Волин., Івано-Франк., Львів., Ровен. і Тернопіл. областей). — Наук. пр. з історії КПРС, 1976, вип. 84, с. 97—105.

Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921—1945 рр. — Укр. іст. журн., 1975, № 3, с. 122—128.

Пам'ятаємо, славимо, шануємо: Фотоальбом [про увічнення подвигу рад. народу в меморіалах, монументах, назвах вулиць України]. — К.: Політвидав України, 1980. — 253 с.

Перерва Д. И. Памятники на священных рубежах: Путеводитель. — 2-е изд., доп. — Харьков: Прапор, 1984. — 54 с.

Савчук В. О. Рух червоних слідопитів в Українській РСР у 1965—1975 рр. — Укр. іст. журн., 1984, № 1, с. 71—77.

Соченко В. И. Мемориальные ансамбли жертвам фашизма. — Радуга, 1975, № 11, с. 183—184.

Скарбниці слави народної: 36. статей з досвіду роботи громад. і нар. музеїв республіки. — К., Мистецтво, 1975. — 171 с.

Тронько П. Т. Ніхто не забутий, віщо не забуте. — Комуніст України, 1975, № 2, с. 52—60.

У пам'яті народній: Синам і дочкам усіх народів нашої соц. Вітчизни, які захищали й визволяли Рад. Україну від нім.-фашист. загарбників, присвячується: [Про пам'ятники Великої Вітчизн. війни в УРСР]. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1975. — 311 с.

Увічнення подвигу героїв Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. на Україні. — Арх. України, 1981, № 3, с. 33—43.

Усенко С. Ф. Маршрутами боевой славы. — Киев: Молодь, 1982. — 16 с.

Цюпа І. Славетним героям — любов покоління: [Вшанування пам'яті героїв громадян. та Великої Вітчизн. війни на Україні]. — Пам'ятники України, 1977, № 4, с. 27—31.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Бабій М. Л., Кравчук В. І. Партизанськими стежками Вінниччини: [Путівник]. — Одеса: Маяк, 1975. — 43 с.

Горб Є. Їх імена у назвах вулиць. — Пам'ятники України, 1983, № 3, с. 14—15.

Гринчук М. Крило його безсмертя: [м. Крижопіль]. — Вітчизна, 1981, № 6, с. 215—217.

Жугин Ю. С., Степаненко А. И. Навечно в памяти народной. Очерк [о мемориальном комплексе в г. Виннице]. — Одесса: Маяк, 1979. — 80 с.

Загалило В. І. В. Бевзу. — Пам'ятники України, 1981, № 3, с. 60.

Меморіальний музей В. В. Порики: Путівник /Т. Підласко. — Одеса: Маяк, 1978. 78 с.

Пшук І. П. В пам'яті покоління: [Про пам'ятні місця на Вінниччині]. Путівник. — Одеса: Маяк, 1984. — 70 с.

Ткачук П. Відкриття шкільного краєзнавчого музею в Укладівській школі Літинського району Вінницької області. — Пам'ятники України, 1983, № 2, с. 45.

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Засядчук В. Син Рожнища, родом із Єсери: [Вшанування пам'яті учасника Великої Вітчизн. війни К. Шилакадзе]. — Пам'ятники України, 1977, № 3, с. 35—36.

Лубенський меморіальний комплекс (Волинської обл.): [Іл. нарис про партиз. рух на Волині в роки Великої Вітчизн. війни]. Львів: Каменяр, 1978. — 27 с.

Марценюк П. М. Кортеліси: [Іл. нарис про село, спалене фашистами в роки Великої Вітчизн. війни]. — Львів: Каменяр, 1978. — 23 с.

Мох П. П. Меморіал Вічної слави в Луцьку: [Путівник]. — Львів: Каменяр, 1980. — 31 с.

Яворівський В. О. Вічні Кортеліси: Повість. — К.: Молодь, 1981. — 149 с.

Якуб'юк А. М. Луцьк: Путівник-інформатор. — Львів: Каменяр, 1983. — 95 с.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Алексеева Л. І., Поліщук В. П. Україна — визволителям: [Нариси про монумент-

ти героям Великої Вітчизн. війни в Ужгороді і селищі Міловому Ворошиловгр. обл.] — Ужгород: Карпати; Донецьк: Донбас, 1977. — 30 с.

Булкин С. И. Острая Могила: [Пам'ятник героям гражд. и Великой Отеч. войн в г. Ворошиловграде]. Путеводитель. — 2-е изд., доп. — Донецк: Донбас, 1979. — 55 с.

Донцов П. Ф. Ровеньки: Путеводитель. — Донецк: Донбас, 1975. — 32 с.

Криволапов М. Меморіал мужності і героїзму: [Про монумент «Нескорені» в м. Краснодоні]. — Образотворче мистецтво, 1983, № 4, с. 13—15.

Мотренко В. Г., Скорченко Ю. А. Юность присягает: Путеводитель [по местам боевой и труд. славы комсомольцев Ворошиловгр. обл.]. — Донецк: Донбас, 1983. — 55 с.

Музей «Молода гвардія» у Краснодоні. — К.: Мистецтво, 1984. — 95 с.

Никитенко А. Г. Краснодон: Путеводитель. — 3-е изд., доп. — Донецк: Донбас, 1981. — 32 с.

Ночовний Н. В., Плиско Г. Г. Меморіал політработникам: [с. Хорошее]. Путеводитель. — Донецк: Донбас, 1982. — 16 с.

Остапенко Л. Все почалось з поштової марки: [Про пошуки, зв'язані з ім'ям Героя Рад. Союзу В. П. Мирошніченка та увічнення його пам'яті на Ворошиловгр.] — Пам'ятники України, 1977, № 2, с. 33—34.

Тимофеева И. Н. Памяти погибших [молдогвардейцев]: Путеводитель. — 3-е изд., испр. и доп. — Донецк: Донбас, 1982. — 24 с.

У віках лунати слави: [Про Краснодон. музей «Молодої гвардії»]. — Пам'ятники України, 1978, № 4, с. 19.

Флатов О. Патруль незгасної пам'яті: [Про Краснолуц. міську організацію т-ва охорони пам'ятників]. — Там же, 1984, № 3, с. 27—29.

Харитоненко М. Подяка ветеранів: [Про меморіальну кімнату сер. шк. № 11]. — Там же, 1984, № 4, с. 20—21.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Андрущенко Н. П. Диорама «Битва за Днепр» в Днепропетровске. — Стр-во и архитектура, 1978, № 4, с. 7—11.

Диорама «Битва за Днепр»: Фотоочерк. 2-е изд. — Днепропетровск: Промінь, 1977. — 16 с.

Музей Комсомольской Славы в Днепропетровске: (Путеводитель). — Киев: Мистецтво, 1977. — 11 с.

Павленко В. Героєм гвардійського полку: [Музей бойової слави 5-го гвард. Червонопрап. Севастоп. полку у сер. шк. № 44 м. Дніпропетровська]. — Пам'ятники України, 1983, № 3, с. 34.

Петрищева В. Н. Музей Комсомольской Славы имени Александра Матросова: Путеводитель. — 2-е изд., доп. — Днепропетровск: Промінь, 1977. — 111 с.

Пименов В. Ф. Монумент Вечной Славы в Днепропетровске: Фотоочерк. — Днепропетровск: Промінь, 1983. — 48 с.

Циганок Н. Жені Закрутову: [Дніпродзержинськ]. — Пам'ятники України, 1982, № 3, с. 61.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Бойко И. П., Собин В. А. Воспитывать патриотов: [О патриот. воспитании молодежи и увековеч. памяти героев Великой Отеч. войны в Донбассе]. — Донбасс, 1975, № 4, с. 112—115.

Вадименко М. В. Памятники ратному подвигу: Путеводитель. — Донецк: Донбас, 1980. — 16 с.

Визволителям Донбасу: [Пам'ятник в Донецьку]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 62.

Донецк: Ист.-краевед. очерк. — 2-е изд., испр. и доп. Донецк: Донбас, 1981. — 328 с.

Дюков Л. Відважний командир: [Пам'ятник Герою Радянського Союзу С. М. Ніколенку в м. Харцизьку Донецької обл.]. — Пам'ятники України, 1983, № 3, с. 13.

Олейников М. Я. Савур-Могила: Путеводитель. — Донецк: Донбас, 1976, 32 с.

Прудников Ф. Вогняна купіль: [Савур-Могила]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 23—26.

Тімічев Л. Гордість земляків: [Музей бойової слави 66-ї сер. шк. Донецька]. — Там же, 1984, № 1, с. 9.

Шабельник М. Згадаємо всіх поіменно: [Савур-Могила]. — Там же, 1984, № 2, с. 13—15.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Волошук Ю. Любити, вірити, берегти: [Висвітлення життєвого шляху генерал-полковника П. Ф. Жмаченка та історії села в експозиції музею при школі-десятиріччя с. Поліське]. — Соц. культура, 1976, № 12, с. 10—13.

Героєм підпілля: [Пам'ятник у м. Малніні]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 63.

Кочин О. Березники: [Увічнення пам'яті героїч. боротьби з нім. загарбниками в с. Березниках Емільчин. р-ну]. — Там же, 1978, № 4, с. 23.

На честь партизанського руху: [с. Майдан-Копищенський]. — Там же, 1982, № 3, с. 56.

Подієнков І. Д. М. Медведєву: [Новоград-Волинський]. — Там же, 1981, № 3, с. 60.

Рижков М. І. Дорога до краю партизанського: [Про роботу музею партизан. слави Українського Полісся. с. Словечне]. — Нар. творчість та етнографія, 1975, № 3, с. 93—94.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Алексеева Л. И., Полищук В. П. Украина — освободителям: Очерки [о монументах героям Великой Отеч. войны в Ужгороде и пос. Меловом Ворошиловград. обл.]. — 2-е изд. — Донецк: Донбас, 1980. — 29 с.

Бердеева Л. А., Гафьяк Н. И. Партизанскими тропами Закарпатья: Путеводитель. Ужгород: Карпати, 1975. — 47 с.

Варваринец М. В. Дороги красных следопытов: Путеводитель по маршрутам экспедиции «Моя Родина — СССР» в Закарпат. обл. — Ужгород: Карпати, 1984. — 142 с.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

Будник І. Вдячність односельців: [Мемо-
ріал Слави. Куйбишев. р-н, радгосп «Олек-
сівський»]. — Пам'ятники України, 1984,
№ 3, с. 29—30.

Миленко Н., Ломонос Н. Радянським
воїнам: [Пам'ятник у с. Значково м. Віль-
нянс. р-ну]. — Там же, 1984, № 4, с. 62—63.

Шевельов М. П. Живі у пам'яті люд-
ській: [Розповіді про пошуки запоріз. слі-
допити героїв Великої Вітчизн. війни]. —
Дніпропетровськ: Промінь, 1975.—135 с.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Бакін О. І., Бурнашов Г. В., Свистович
Р. К. Дорогами слави батьків: Путівник по
місяцях рев., бойової і труд. слави При-
карпаття. — Ужгород: Карпатя, 1975. —
127 с.

Баран В. Монумент у Яремчі: [Про мо-
нумент на братській могилі рад. воїнів і
партизанів-ковкалівців]. — Жовтень, 1977,
№ 5, с. 131—133.

Богданович С. Легендарний рейд: [Про
музей партизан. слави у м. Яремчі]. —
Соц. культура, 1982, № 4, с. 21—22.

Венков Б. С. Музей боевой славы в Ива-
но-Франковске: Путеводитель. — Ужгород:
Карпати, 1981. — 44 с.

Іщенко В. Навіки у серці людському:
[с. Коршів]. — Пам'ятники України, 1981,
№ 1, с. 54.

Патика Г. Радянським воїнам: [с. Наза-
ренко Городенківськ. р-ну]. — Там же,
1982, № 3, с. 59.

КИВСЬКА ОБЛАСТЬ

Байраківський А. Навіки в пам'яті на-
родній: По залах Укр. держ. музею історії
Великої Вітчизн. війни 1941—1945 рр. —
Під прапором ленінізму, 1975, № 8, с. 41—
43.

Білодід В. Пам'яті героїв Дніпра: З істо-
рії створення пам'ятника [в с. Баліко-Щу-
чинка]. — Пам'ятники України, 1983, № 4,
с. 26—28.

Будник О. Пам'ятник земляку-герою
[М. Ольшевському м. Сквиря]. — Образо-
творче мистецтво, 1976, № 6, с. 32.

Булаєвська Н. Прославленому льотчику:
[Пам'ятник Т. Хрюкіну в м. Біла Церква].
Пам'ятники України, 1982, № 4, с. 61.

Бушняк В. Книга-меморіал визволителям
Києва: [Дані про полеглих у Велику Вітчиз-
няну війну, які поховані в столиці Ук-
раїни]. — Там же, 1980, № 4, с. 44.

Визволителям Києва: Фоторозповідь про
пам'ятник-музей визволителям Києва від
німецько-фашистських загарбників у с. Но-
ві Петрівці на Київщині. — К.: Мистецт-
во, 1981. — 48 с.

Василенко А. С., Явтушенко І. Г. Музей-
літопис подвигу народного: [Київ. держ.
музей історії Великої Вітчизн. війни]. —
Укр. іст. журн., 1975, № 4, с. 155—159.

Веремей І. Екіпаж машини бойової: [Па-
м'ятник у Києві — танк Т-34]. Сторінка
спогадів. — Пам'ятники України, 1983,
№ 4, с. 28—29.

Галайчук А. М., Воронцов И. Н. Київ:
Страницы мемориальной летописи. Фото-

путеводитель-справочник. — К.: Мистецтво,
1983. — 255 с.

Героїчним захисникам Києва. — Пам'ят-
ники України, 1981, № 4, с. 33—36.

Героям Дніпра: [с. Нові Петрівці Виш-
город. р-ну]. — Там же, 1984, № 1, с. 57—
58.

Горлач Л. Подвиг і трагедія [селища]
Кодри [під час Великої Вітчизняної війни]:
Макар. р-н]. — Вітчизна, 1983, № 6,
с. 154—159.

Дубина І., Погорелов В. Слава Вітчиз-
ни — слава снів: [Пам'ятники полеглим
бійцям у Велику Вітчизн. війну в Києві]. —
Пам'ятники України, 1980, № 4, с. 37—39.

Євченко О. Київ. Пам'ять міста-героя:
[Альбом]. — К.: Мистецтво, 1983. —
48 с.

Елизаров В. Д., Кислий Г. Н. Величест-
венный памятник победителям: [О созда-
нии в Киеве мемор. комплекса «Украинский
государственный музей истории Великой
Отеч. войны 1941—1945 гг.»]. — Стр-во и
архитектура, 1981, № 9, с. 1—5.

Київ. Пам'ять міста-героя: Фотоальбом.
К.: Мистецтво, 1984. — 48 с.

Козлов В. А. Меморіальний комплекс
«Український державний музей історії Ве-
ликої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» —
Укр. іст. журн., 1984, № 10, с. 109—114.

Кошара Д. Ім'ям героя: [с. Васильків-
ка]. — Пам'ятники України, 1983, № 4,
с. 20—21.

Лемещук М. Герої Дніпра: [Вшанування
пам'яті подвигів рад. моряків Дніпров.-
Пінськ. флотилії у Києві]. — Наука і су-
спільство, 1980, № 5, с. 8—9.

Лемещук М. М. Пам'ятники Києва, які
увічнюють подвиг радянського народу у
Великій Вітчизняній війні. — Укр. іст.
журн., 1980, № 5, с. 121—129.

Лемещук М. Пам'ять Голосіївського лі-
су: [Про Голосіїв. меморіал]. — Наука і
суспільство, 1980, № 8, с. 46.

Лемещук Н. М. Революционная, боевая
и трудовая слава города-героя Киева в
памятниках. — К.: Об-во «Знание» УССР,
1981.—24 с.

Мемориальный комплекс «Украинский го-
сударственный музей истории Великой Оте-
чественной войны 1941—1945 годов»: Фо-
топутеводитель. — К.: Мистецтво, 1984.—
191 с.

Ніколенко І. Марині Гризун: [м. Богу-
слав]. — Пам'ятники України, 1982, № 4,
с. 37—38.

Оненко В. На честь підпільниці: [с. Піїв
Миронів. р-ну]. — Там же, 1983, № 3,
с. 11—12.

Подвиг на Дніпрі житиме у віках: Уро-
чистий мітинг, присвячений відкриттю діо-
рами «Битва за Київ, Лютізький плац-
дарм». — Там же, 1980, № 4, с. 11—14.

Подвигу жить в веках: Торжест. откры-
тие в городе-герое Киеве мемориал. ком-
плекса «Украинский государственный музей
истории Великой Отеч. войны 1941 —
1945 гг.» 9 мая 1981 р. — К.: Политиздат
Украины, 1981. — 72 с.

Самойлов В. К. Героїзм, відтворений у
пам'ятниках: 40-річчя визволення Києва від
фашистських загарбників. — Нар. твор-
чість та етнографія, 1983, № 6, с. 3—7.

Стрельський Г. Трагедія Раски: Пам'яті спалених сіл. — Пам'ятники України, 1981, № 4, с. 29—30.

Табачник Д. Київським трамвайникам: [Пам'ятний знак на честь полеглих у Велику Вітчизн. війну]. — Там же, 1984, № 1, с. 60.

Ткаченко М. Живуть у серцях і справах: [Курган Слави у м. Фастові]. — Там же, 1984, № 2, с. 8—9.

Тронько П. Т. Пам'ятки Києва. — Укр. іст. журн., 1982, № 5, с. 131—135.

Туристские маршруты походов комсомольцев и молодежи, пионеров и школьников по местам революционной, боевой и трудовой славы Киевщины. — К.: Молодь, 1976. — 47 с.

Фогель З. Києву — навечно: [Про скульптора А. Харечка]. — Вітчизна, 1982, № 3, с. 208.

Чарула Ф. Зустріч через 40 років: [Пам'ятник радянським танкістам у Фастові]. — Пам'ятники України, 1984, № 2, с. 9—11.

Черняк С. Пошук триває: [Робота музею «Київ. підпілля» в сер. шк. № 195]. — Піонерія, 1983, № 5, с. 4—5.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Долматовський Є. Зелена Брама. — Дніпро, 1982, № 6, с. 6—34.

Козаченко В. Вікопомне: [Зелена Брама]. — Дніпро, 1982, № 6, с. 3—5.

Кулик Г. В., Полянецький В. А. Музей «Спартаківцев» в Красногорке: Путеводитель. — Днепропетровск: Промінь, 1981. — 30 с.

Путієвський Д. Вдячність односельців: [с. Мануйлівка Маловіскієвського р-ну]. — Пам'ятники України, 1982, № 4, с. 42.

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Богданович С. Чорноморський, славою повитий...: [Про музей Червонопрапор. флоту м. Севастополя]. — Соц. культура, 1979, № 7, с. 8—9.

Гармаш П. Е. Город-герой Севастополь: Очерк-путеводитель. — Симферополь: Таврія, 1975. — 150 с.

Героям Аджимушкаю. — Пам'ятники України, 1982, № 1, с. 41.

Григорьева Т. Безсмертя крилатих героїв: [м. Севастополь]. — Там же, 1981, № 4, с. 63.

Григорьева Т. Витязям чорноморських глибин: [Пам'ятний знак — Підводникам-чорноморцям у Севастополі]. — Там же, 1983, № 2, с. 52.

Демінова О. Вогонь пам'яті: [с. Курортне Білогорськ. р-ну]. — Там же, 1982, № 1, с. 44.

Доронина Э. Н., Яковлева Т. И. Памятники Севастополя. — Симферополь: Таврія, 1978. — 144 с.

Жиздринская А. В. Мемориальный комплекс защитникам Аджимушкая: [Керчь]. — Стрво и архитектура, 1982, № 10, с. 28—29.

Катернога М. Т. Символ беспредельного мужества: [О монументе в честь города-героя Севастополя]. — Там же, 1978, № 11, с. 3.

Крым: Памятники славы и бессмертия. — Симферополь: Таврія, 1980. — 173 с.

Музей географической обороны и освобождение Севастополя: Фотоальбом. — Киев: Мистецтво, 1984. — 95 с.

Музей Краснознаменного Черноморского флота [г. Севастополь]: Путеводитель. — 2-е изд., доп. — Симферополь: Таврія, 1977. — 80 с.

Севастополь: Скрижали бессмертия. — Киев: Мистецтво, 1984. — 191 с.

Славич С. К. Керченские маршруты: Путеводитель. — Симферополь: Таврія, 1978. — 111 с.

Случанко Б. Слідами звятижних подій: [Обеліск Слави на горі Мітрідат. Керч]. — Пам'ятники України, 1984, № 3, с. 31.

Фоменко В. Героїчні катакомби: [Про експедицію в Аджимушкайські катакомби з метою розшуку документів партизанських загонів]. — Вітчизна, 1976, № 5, с. 217—219.

Чикаленко О. Нескорений Аджимушкай: [Про підзем. музей м. Керчі]. — Соц. культура, 1979, № 10, с. 30—31.

Шамко Е. Н. Дорогами крымских партизан: Путеводитель по местам боев нар. мстителей в годы Великой Отеч. войны. — Симферополь: Таврія, 1976. — 143 с.

Ясєв Г. Курсанти стояли на смерть: [Увічнення пам'яті загиблих курсантів Севастоп. військ. мор. уч-ща берег. оборони ім. ЛКСМУ]. — Пам'ятники України, 1979, № 4, с. 36—37.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Безпалько М., Громак В. Сплачено найдорожчим: [Про вшанування пам'яті рядової 18-го зенітно-артилерійського полку, учасниці Великої Вітчизн. війни Н. М. Олексової в с. Ясениця]. — Ранок, 1975, № 7, с. 4—5.

Гіптерс З. Обеліск над містом: [Про музей Слави м. Львів]. — Піонерія, 1975, № 1, с. 8—9.

Даниленко Є. М. С. Лиховиду: [Пам'ятник Герою Рад. Союзу, льотчику в с. Магерів Нестерів. р-ну]. — Пам'ятники України, 1984, № 1, с. 58.

Кривонос Н. К. Балада про безсмертя: Пам'ятники Великої Вітчизн. війни на Львівщині: [Фотонарис]. — Львів: Каменяря, 1976. — 56 с.

Меморіал героя: [Музей М. Кузнецова в с. Боратин Бродів. р-ну]. — Жовтень, 1983, № 8, с. 134—135.

Музей истории войск Краснознаменного Прикарпатского военного округа: Путеводитель. — Львов. Каменяря, 1980. — 78 с.

Панєвін В. Юному герою — Шурі Голубеву: [с. Межиріччя Сокол. р-ну]. — Пам'ятники України, 1983, № 1, с. 60.

Прокопюк Н. — Мемориальный комплекс «Партизанская слава»: Путеводитель. — Львов: Каменяря, 1977. — 16 с.

Рокотов Г. Н. Холм Славы: Путеводитель. — Львов: Каменяря, 1984. — 139 с.

Служаєва Є. Люди, будьте пильні!: [Музей стрійської сер. шк. № 7]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 45—46.

Сусюк І. Безсмертя: [Про вшанування пам'яті Н. Олексовської та інших односельчан-героїв, які загинули в роки Великої

Вітчизн. війни, [с. Ясениця Дрогобицький р-н]. — Людина і світ, 1975, № 9, с. 33—34.

МИКОЛАІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Багмет М. Десант крокує в безсмертя: [Про подвиг захисників м. Миколаєва в роки Великої Вітчизн. війни]. — Соц. культура, 1980, № 5, с. 14—15.

Багмет М. Юним розвідникам: [Пам'ятник піонерам-героям Шурі Коберу і Віті Хоменку в м. Миколаєві]. — Пам'ятники України, 1984, № 2, с. 15—16.

Божаткін М. І. Десант героїв: Фотонарис [про подвиг десантників-ольшанців та про мемор. комплекс, спорудж. у Миколаєві на честь героїв Великої Вітчизн. війни]. — Одеса: Маяк, 1977. — 50 с.

Ковальов Г. Комсомольська звитяга: [Вшанування пам'яті комсомольців підпіл. орг. «Партизанська іскра» років Великої Вітчизн. війни в с. Кримці. Первомайск. р-н]. — Пам'ятники України, 1978, № 4, с. 20.

Мунтян О. Музей героїчного десанту. — Соц. культура, 1977, № 5, с. 9.

Орел В. Шістдесят вісім у безсмерті: [Про моряків-десантників, які загинули в боях за Миколаїв]. — Вітчизна, № 2, с. 215—217.

Петраш А. П., Ярковой П. М. Музей ольшанцев: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1984. — 48 с.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Балацкий В. Г. Музей в катакомбах: Путеводитель. — 8-е изд. — Одесса: Маяк, 1983. — 87 с.

Балацкий В. Г. Подвиг Одессы: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1978. — 162 с.

Видрін Д. Пам'ятник [льотчикам 69-го полку протиповітряної оборони, які захищали Одесу в роки Великої Вітчизн. війни]. — Соц. культура, 1983, № 8, с. 18—19.

Воротняк Т. Сад пам'яті: [с. Пасицели Балтського р-ну]. — Пам'ятники України, 1984, № 2, с. 16—17.

Гонтар О. Останній бій: [Пам'ятник П. Н. Зубку в с. Лісне Тарутин. р-ну]. — Там же, 1982, № 4, с. 38—39.

Домовська Г. Павлику Ларншкіну: [Пам'ятна дошка в Одесі]. — Там же, 1982, № 3, с. 60.

Крыжановский В. Я. Аллея Славы: Фотоочерк. — 2-е изд. — Одесса: Маяк, 1983. — 64 с.

Музей в катакомбах: [О музее партизанской славы с. Нерубайское]. Путеводитель. — 5-е изд., перераб. и доп. — Одесса: Маяк, 1979. — 87 с.

Мушницкий П. Д. В честь подвига на Ингуле: Путеводитель. — 2-е изд., доп. и испр. — Одесса: Маяк, 1977. — 76 с.

Пустовойтенко Н. Н. По местам боевой славы Одессы: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1976. — 99 с.

Тимофієнко В. Пам'ятники героїчної оборони Одеси. — Пам'ятники України, 1981, № 4, с. 33.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Адаменко В. М. Диканька: Памятник гвардейской «Катюше». — Харьков: Прапор, 1977. — 31 с.

Бровар Д. П. Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту: Нарис. — 3-е вид. — Х.: Прапор, 1982. — 62 с.

Булах М. П. Обелиск Солдатской Славы в Полтаве: Очерк. — 3-е изд., доп. — Харьков: Прапор, 1979. — 38 с.

Гончар О. Бондарівна: [Про партизанку-розвідницю О. А. Бондаренко с. Великі Сорочинці]. — Пам'ятники України, 1978, № 2, с. 50—55.

Дениско Г. І. Сестри твої, Хатинь: Докум. нарис. — Х.: Прапор, 1982. — 92 с.

Заболотний А. В. П. Мележику: [Бронзовий бюст на подв'ї Білоусівськ. шк. Чорнухин. р-ну]. — Пам'ятники України, 1983, № 3, с. 60.

Конопля М. Великі Липняги: [Спорудження меморіалу односельчанам, які загинули в 1943 р. Семенів. р-н]. — Там же, 1979, № 4, с. 35—36.

Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту: Фотонарис. — Х.: Прапор, 1977. — 63 с.

Олійник О. Мужність: [Про присвоєння Вороньків. сер. шк. ім'я О. А. Перелета]. — Пам'ятники України, 1984, № 2, с. 47.

Пустовіт П. М. У серцях, у бронзі, у граніті: Путівник [по місцях бойової слави на Полтавщині]. — 2-е вид., перероб. і доп. — Х.: Прапор, 1978. — 144 с.

Рудикін О. Історія зблизка: [Обелиск 274 жителям Великої Обухівки Миргород. р-ну]. — Пам'ятники України, 1984, № 3, с. 19—20.

Хоменко О. Вкарбовано у віки: [Про меморіал, присвяч. героям Великої Вітчизн. війни в с. Великі Липняги. Семенів. р-н]. Соц. культура, 1977, № 12, с. 28—31.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Данькович В. Слідопити подвигів: [Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. Кузнецову с. Повчі Дубнів. р-ну]. — Пам'ятники України, 1984, № 3, с. 22—23.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Василенко В. Виховуємо патріотів: [Про свято з нагоди відкриття монумента «Катюша» під с. Михайлівкою Лебедин. р-ну]. — Соц. культура, 1977, № 2, с. 9.

Дудченко К. Першогвардійці: [Вшанування подвигів воїнів першої гвард. дивізії під Лебединю на Сумщині в 1941 р.]. — Пам'ятники України, 1978, № 1, с. 21—22.

Івченко Д. Славний сокіл Вітчизни: [Пам'ятник двічі Герою Рад. Союзу С. П. Супруну с. Річки Білопіл. р-ну]. — Там же, 1984, № 3, с. 35—36.

Колодяжний І. А. Курган Бойової Слави в Охтирці: [Фотонарис]. — Х.: Прапор, 1975. — 31 с.

Кошлатий В. Невмируща слава партизанська: [Про музей партизанської слави в Спідшан. лісі]. — Соц. культура, 1976, № 5, с. 14.

Мазуренко Ю. П., Рубанов А. Н. Спідшанський лес: Музей партизанської слави. Путеводитель. — Х.: Прапор, 1982. — 47 с.

Стрижко М. Згадаємо всіх поіменно: [Пам'ятники Ромен. р-ну]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 21—22.

Тарасенко І. Планета Катюша: [Меморіал Слави в с. Анастасівці]. — Там же, 1984, № 1, с. 6—7.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Кудринський С. Г. Коропецький меморіал: [Путівник]. — Львів: Каменяр, 1980. — 31 с.

Пінь Р. Навіки в пам'яті народній: [Пам'ятники Тернополя]. — Пам'ятники України, 1984, № 4, с. 18—20.

Тернова Н. Комсомольському ватажку: [Меморіал. зал у Тернополі. сер. шк. № 4, присвяч. підпільнику І. Ф. Бугайченку]. — Там же, 1984, № 3, с. 36.

Харитонов Є. А. Пам'ятники революційної і бойової слави на Тернопільщині. — Львів: Каменяр, 1982. — 47 с.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Бровар Д. Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту: Нарис. — 3-е вид. — Х.: Прапор, 1982. — 62 с.

Гавриленко В. Вулиця Сергія Борзенка. — Прапор, 1984, № 8, с. 86—92.

Галюк В. С. Бессмертні подвиги ваші і слава ваша бессмертна: Фотоочерк [о меморіалах Харківщини]. — Харків: Прапор, 1982. — 79 с.

Гришковський О., Рудько В. Харківщина — визволителям. — Пам'ятники України, 1983, № 4, с. 22—24.

Діорама «Бій у с. Соколове 8 березня 1943 р.» — Х.: Прапор, 1980. — 102 с.

Імени героя. Очерки: [о сов. і чехосл. війнах, іменами которых названі вулиці Харківка]. — Харків: Прапор, 1975. — 111 с.

Імени героя: [Очерки, посвящ. Героям Сов. Союза — харківчанам, іменами которых названі вулиці Харківка]. — Харків: Прапор, 1984. — 159 с.

Котляр В. Ф. Память о павших в сердцах живых: Путеводитель. — Харків: Прапор, 1983. — 62 с.

Марченко О. Д. Соколове — символ братерства: [Нарис про героїчні подвиги рад. та чехосл. воїнів під час Великої Вітчизн. війни]. — Х.: Прапор, 1975. — 127 с.

Наливайко І. М. Меморіал Вічної Слави в Зінкові: Нарис. — Х.: Прапор, 1980. — 40 с.

Олійник Л. П. Харків: З літопису рев. і бойової слави: [Фотонарис]. — Х.: Прапор, 1975. — 47 с.

Остащенко С. М., Кац Г. И., Черп М. К. Помни твоего подвиг, солдат! Путеводитель. — Харків: Прапор, 1984. — 151 с.

Памяти бессмертного подвига: Путеводитель по залам Музея боевой славы гвардейцев-широинцев в с. Тарановке и Музея сов. чехословац. дружбы в с. Соколове Готвальдов. р-на Харьк. обл. — Харків: Прапор, 1977. — 65 с.

Рудько В. П. И мертвые мы будем жить: Путеводитель: [О памятниках Харьковщины]. — Харків: Прапор, 1983. — 63 с.

Соловьев Н. Н. Мемориальный комплекс Славы в Харькове: Фотоочерк. — Харків: Прапор, 1984. — 79 с.

Фирсов А. И. Путеводитель по музею Героя Советского Союза гвардии подполковника Райнберга Я. Л. — Харків: 1980. — 14 с.

Харьков: Из летописи рев. и боевой славы: [Фотоочерк]. — Харків: Прапор, 1975. — 46 с.

Чумаченко В. Увічнений подвиг народів [Експозиція музею рад.-чехосл. дружби і с. Соколів Готвальд. р-ну]. — Соц. культура, 1979, № 11, с. 4—5.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Бабаскін Л. Символи безсмертя: [Обеліск у с. Петрівка Генічеськ. р-ну]. — Пам'ятники України, 1982, № 4, с. 39—40

Вирлич А. Э., Якименко В. П. Памятники славы на Херсонской земле: Справочник. — Симферополь: Таврія, 1977. — 94 с.

Цурикова Л. Подвигу чорноморців 127-ї батареї: [Пам'ятник на Арабатській стріліці]. — Пам'ятники України, 1983, № 1, с. 57—58.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Дашевська В. Г., Крочек Я. Б. Пам'ятники революційної і бойової слави на Хмельниччині. — Львів: Каменяр, 1981. — 79 с.

Зубчевський А. Щоб вертали сини: [Про вшанування пам'яті загиблих в роки Великої Вітчизн. війни в с. Антоніні]. — Знання та праця, 1975, № 5, с. 13.

Крочек Я. Героям-льотчикам: [Пам'ятник у Кам'янець-Подільському]. — Пам'ятники України, 1982, № 3, с. 57.

Крочек Я. З племені мужніх: [Про музей Героя Рад. Союзу М. А. Прокопока]. — Соц. культура, 1981, № 6, с. 32.

Крочек Я. Свято пам'яті в Славути: [До відкриття пам'ятника-бюсту керівнику партизан. з'єднання А. З. Одусі та музею партизан. слави і лекторію в місті]. — Пам'ятники України, 1977, № 4, с. 42.

Тимічев Л. Святий наш обов'язок: [Монумент Вічної Слави в м. Хмельницький]. — Там же, 1984, № 2, с. 6—8.

Тимічев Л. А., Макухин М. Е. Памятники и памятные места Великой Отечественной войны на Хмельниччине: (Метод разработ.) Хмельниц. обл. орг. о-ва «Знание». — Хмельницький, 1980. — 27 с.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Бахмут А. І. Науково-дослідна і військово-патріотична діяльність Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. — Укр. іст. журн., 1984, № 1, с. 53—57.

Вергазов О. П. К. Василюні: [Пам'ятний знак в с. Леськи]. — Пам'ятники України, 1977, № 2, с. 53.

Воловик Я. Примножуємо скарби народу: [Меморіальні комплекси на честь воїнів-визволителів на Черкащині]. — Там же, 1984, № 1, с. 15—16.

Говдя П. Черкаський меморіал. — Образотвор. мистецтво, 1978, № 3, с. 10—13.

Лемешук М. М. Увічнення в пам'ятниках Корсунь-Шевченківської битви. — Укр. іст. журн., 1984, № 1, с. 47—53.

Монумент Вічної Слави у Черкасах: Фоторозповідь про монумент Вічної Слави у

Черкасах. — К.: Мистецтво, 1979. — 23 с.
Музей історії Корсунь-Шевченківської битви: Крат. путеводитель. — Киев: Реклама, 1984. — 64 с.
Сандул В. О. Пагорб Слави у Черкасах: Фотонарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1983. — 47 с.
Стешенко О. Меморіал слави: [Корсунь-Шевченків. меморіальний комплекс]. — Пам'ятники України, 1984, № 1, с. 2—4.
Харченко Б. Священні реліквії історії: [Про музей історії Корсунь-Шевченків. битви 1944 р.]. — Соц. культура, 1980, № 5, с. 17—18.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Биша А. Юним месникам: [Про меморіал. комплекс на честь героїв-комсомольців підпід. орг. «Так починалося життя» років Великої Вітчизн. війни в с. Холми Корюків. р-н]. — Пам'ятники України, 1978, № 4, с. 21.

Гаращенко К. Визволителям Радуня: [Увічнення пам'яті рад. воїнів, полеглих в битві за Дніпро]. — Там же, 1977, № 4, с. 38.

Зайченко В. В. Історико-меморіальний музей [Героя Рад. Союзу М. П. Кирпоноса с. Вертівка Ніжинськ. р-ну]. — Укр. іст. журн. 1977, № 11, с. 167—168.

Карнабед А. А., Макаров А. П., Боровик А. И. Меморіал Слави Черниговщини: Пам'ятники архітектури.—Стр-во и архитектура, 1977, № 3, с. 32—34.

М. П. Кирпоносу: [Пам'ятник у Чернігові]. — Пам'ятники України, 1982, № 3, с. 57.

Кренцов В. Юному партизану: [Пам'ятник Васі Коробку с. Погорільці Семенів. р-ну]. — Там же, 1983, № 3, с. 14.

Масляк Г. Виявився живим: [Пам'ятник на честь спалених живцем фашистами в березні 1943 р. Городище Бахмацького р-ну]. — Там же, 1984, № 1, с. 8.

Шиганов А. М. М. Попудренку: [Пам'ятник в Чернігові]. — Там же, 1983, № 3, с. 59—60.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧКИ

Боевая доблесть: (Ворошиловградцы — Герои Сов. Союза). Рек. указ. лит. (Ворошиловград. обл. науч. б-ка им. А. М. Горького. — Ворошиловград. 1977. — 25 с.

Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.): Рек. указ. лит. / Науч. б-ка КГУ.—К., 1975. — 91 с.

Великая Отечественная война, 1941 — 1945: Указ. лит., изданной на Украине в 1970—1983 гг. / АН УССР. Ин-т истории;

Отдел науч. информации по обществ. наукам. — К., 1983.—74 с.

Визначні і пам'ятні місця України: Рек. бібліогр. покажч. — К.: Політвидав України, 1984. — 64 с.

Вкарбовані у вічність: Бібліогр. покажч. / Парт. арх. Волин. обкому Компартії України; Держ. наук. б-ка; Т-во любителів книги. — Луцьк, 1980. — 105 с.

22 июня — 9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной. Библиогр. справочник. — К.: Рад. письменник, 1980. — 383 с.

Золоте сузір'я Кіровоградщини: (Герої Рад. Союзу). Бібліогр. покажч. В 2-х вип. / Кіровоградське обл. упр. культури. Держ. обл. наук. б-ка ім. Н. К. Крупської. — Кіровоград, 1977. — Вип. 1. 105 с.; Вип. 2. 88 с.

Ільницька Л. У. Західні області УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: Покажч. літ. за 1971—1978 рр. / АН УРСР. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Львів, 1980. — 176 с.

Каширина Г. Н., Попов А. В., Ярошик В. А. Харьковщина в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: (Науч.-вспом. указ. лит.) / Харьк. гос. науч. б-ка им. В. Г. Короленко. — Харьков, 1983. — 69 с.

Кургак М. М., Лозовий В. Д. Великий подвиг радянського народу: Рек. покажч. літ. — К.: Політвидав України, 1975. — 112 с.

Ленчишин А., Зажерей М. Тернопільщина у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.: (Бібліогр. покажч.). — Тернопіль: Б. в., 1980. — 33 с.

Логвиненко Т. В., Шпилько Р. Ф. Хмельниччина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років: (Рек. покажч.) / Хмельниц. держ. обл. б-ка ім. М. М. Островського. — Хмельницький, 1975. — 39 с.

Солоник В. М. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні: Покажч. літ. за 1970—1974 рр. — Укр. іст. журн., 1975, № 3, с. 151—155; № 4, с. 147—151.

Сороковська С. В. Бібліографія Великої Вітчизняної війни. — Там же, 1975, № 8, с. 128—131.

Ткач Р. І. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: (Покажч. документів, виявлених у держ. арх. республіки). — Арх. України, 1984, № 5, с. 5—16; № 6, с. 22—31.

Хольцова В. Г. Мемориальные ансамбли и памятники на территории СССР, посвященные Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг.: Библиогр. указ. Вып. 2. УССР. / Ин-т живописи, скульптуры и архитектуры, — Л., 1978. — 109 с.

VI ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство і Хмельницька обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провели VI Подільську історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. У роботі конференції, крім вчених, учителів, студентів, архівних і музейних працівників області, взяли участь науковці Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Кишинєва, Вінниці, Донецька, Кіровограда, Полтави, Сизрані, Чернігова, Тернополя, Житомира, Миколаєва та інших міст.

Конференцію відкрив ректор педінституту, доц. А. О. Копилов.

На першому і другому пленарних засіданнях було заслухано ряд доповідей. Тема виступу завідуючого лекторською групою Хмельницького обкому Компартії України Д. П. Яценка — «Великий подвиг народу (До 40-річчя Перемоги)». Про участь зарубіжних антифашистів у партизанському русі на Україні в 1941—1944 рр. ішлося у доповіді чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка. Д-р іст. наук, проф. І. С. Винокур та канд. іст. наук С. К. Гумєнюк спинилися на здобутках і завданнях істориків-краєзнавців Поділля. Доповідь канд. іст. наук О. Ф. Овсієнка була присвячена розповсюдженню ленінської «Искры» на Україні.

На конференції працювали секції історії довоєнного періоду, радянського періоду

та археології. На пленарних і секційних засіданнях було заслухано 100 доповідей та повідомлень, які викликали жваве обговорення і безпосередній обмін думками.

Інформації про археологічні дослідження на території Південно-Східної Польщі зробили викладачі кафедри археології Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (ПНР) А. Коковський і С. Ястжембський.

Обговорення виступів на пленарних та секційних засіданнях свідчило про зростання інтересу вчених і краєзнавців до різних періодів історії краю.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції заслухали звіти керівників секцій, обрали правління обласного історико-краєзнавчого товариства, прийняли рекомендації щодо пошквалювання історико-краєзнавчих досліджень і збільшення можливостей по опублікуванню результатів науково-дослідної роботи, швидшого завершення колективної монографії «Історія Поділля», вчасного написання Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області.

Тези доповідей конференції були опубліковані й розповсюджені серед вчителів історії, працівників музеїв, архівів, студентів, краєзнавців.

І. С. ВИНОКУР
(Кам'янець-Подільський),
О. М. ЗАВАЛЬНЮК
(Кам'янець-Подільський)

НОВІ КНИГИ

О широком распространении новых методов хозяйствования и усилении их воздействия на ускорение научно-технического прогресса : Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1985 г.—М.: Политиздат, 1985.— 31 с.

ГОРБАЧОВ М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металург. з-ду і промова на зборах активу респ. парт. орг. України 26, 27 черв. 1985 р.—К.: Політвидав України, 1985.— 46 с.

АВЕТЯН А. С. Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910—1914.—М.: Наука, 1985.— 287 с.

АЛЕКСЕЕВ Е. П. Советские ученые — фронту.— М.: Знание, 1985.— 64 с.

БАТАЛОВ Г. М. Ратное поле.— Киев: Политиздат Украины, 1985.— 214 с.

БАТАЛОВ Э. Я., МАЛАШЕНКО И. Е., МЕЛЬБИЛЬ А. Ю. Идеологическая стратегия США на мировой арене.— М.: Междунар. отношения, 1985.— 230 с.

Белая книга «холодной войны».— М.: Мол. гвардия, 1985.— 272 с.

БЕСПАЛОВ Н. Е. Ленинское учение о партии : Историография.— Киев; Донецк: Вища шк. Головное изд-во, 1985.— 186 с.

БОГДАНОВ О. С., АЗОВЦЕВ В. В. Межимпериалистическое соперничество: тенденции 80-х годов.— М.: Междунар. отношения, 1985.— 85 с.

Вторая мировая война : Итоги и уроки.— М.: Воениздат, 1985.— 447 с.

ГЕЙВАНДОВ С. К. «Технологическая политика» США в отношении СССР.— М.: Наука, 1985.— 189 с.

XXIII национальный съезд Коммунистической партии США. 10—13 ноября 1983 г.— М.: Политиздат, 1985.— 291 с.

Динамика социально-классовой структуры общества развитого социализма.— Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1985.— 279 с.

За мир и безопасность народов : Документы внешней политики СССР, 1968 год : В 2-х кн. Кн. 2. Июль — декабрь.— М.: Политиздат, 1985.— 492 с.

За мир на земле Кореи : Воспоминания и ст.— М.: Наука, 1985.— 192 с.

ИВАНЧЕНКО Г. И. Буржуазный национализм — средство идеологической диверсии : Критика буржуаз. националистич. концепций и практики их использования в идеологич. диверсии против СССР.— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1985.— 255 с.

История крестьянства в Европе: В 3-х т. Т. 1. Формирование феодально-зависимого

крестьянства.— М.: Наука, 1985.— 608 с.
История США : В 4-х т. Т. 2. 1877—1918.— М.: Наука, 1985.— 598 с.

ЛАПШИНА Г. С. Русская пореформенная печать 70—80-х годов XIX века.— М.: Изд-во МГУ, 1985.— 130 с.

ЛЕБЕДЕВА Н. С. Суд над фашизмом и агрессией : К 40-летию Нюрнбергского процесса.— М.: Знание, 1985.— 64 с.

ЛЬВУНИН Ю. А. Интернационализм в действии : Интерн. связи сов. рабочего класса в годы соц. стр-ва в СССР.— М.: Мысль, 1985.— 189 с.

МИХАЙЛОВ С. Социологические проблемы развитого социализма.— М.: Прогресс, 1985.— 598 с.

Народное хозяйство социалистических стран в 1984 году : Сообщения стат. управлений.— М.: Финансы и статистика, 1985.— 192 с.

Организация Объединенных Наций в наши дни : К 40-летию ООН.— М.: Изд-во АПН, 1985.— 126 с.

ОРЛОВ Ю. Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР.— М.: Изд-во МГУ, 1985.— 176 с.

Победа на Востоке : К 40-летию разгрома милитарист. Японии.— М.: Воениздат, 1985.— 127 с.

50 стахановских лет : Ст., воспоминания, очерки, интервью, хроника.— Донецк: Донбас, 1985.— 207 с.

Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів СРСР.— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1985.— 147 с.

СЛИВКА Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії [1920—1939].— К.: Наук. думка, 1985.— 271 с.

СССР и международные экономические отношения : Сб. документов и материалов о позиции СССР по вопросам перестройки междунар. экон. отношений и установлению нового междунар. экон. порядка.— М.: Междунар. отношения, 1985.— 285 с.

СССР и страны Африки : Документы и материалы. 1971—1976 гг. В 2-х ч. Ч. 2. 1975—1976 гг.— М.: Политиздат, 1985.— 288 с.

СТРУГАР В. Югославия в огне войны, 1941—1945.— М.: Наука, 1985.— 343 с.

ТРОКАЕВ А. А. Герои пламенных лет : Очерки о Героях Сов. Союза — уроженцах Донец. обл.— Донецк: Донбас, 1985.— 575 с.

Українська РСР у міжнародно-договірних відносинах : Зб. документів. 1966—1975 рр.— К.: Політвидав України, 1985.— 341 с.